

“Sır Derya” Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi

Dânâ MOLDABAYEVA*

Özet: Sır Derya havzası, Orta Asya’nın sadece büyük nehirlerinden biri olan Sır Derya nehrinin bulunduğu yer değil, aynı zamanda insanoğlunun yaşadığı en eski mekânlardan ve medeniyetlerin ortaya çıktığı merkezlerden birisidir. Ortaçağ müelliflerinin eserlerinde “Maveraünnehir” şeklinde ifade edilen bölge Amu Derya (Ceyhun) ile Sır Derya (Seyhun) arasındaki bölgedir. Bu iki nehir sahilinde insanlığın en görkemli sanat eserleri ile donatılan ve adlarından tarihi-coğrafi eserlerde bahsedilen o meşhur şehirler ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu bölgede Türk tarihinin önemli olayları vuku bulmuş, Türk devletleri ve Hanlıkları kurulmuş, cihan hükümdarları dünyaya gelmiş ve Ulu düşünürler ölümsüz eserlerini buralarda yazmışlardır. Amu Derya boyunca Bûhâra ve Semerkant gibi ortaçağın şaheserleri ortaya çıkarken, Sır Derya boyunca da Otrar, Sıganak, İsficab, Yesi, Savran (Sauran), Barçınlğkent, Yenikent, Sütken gibi bir çok şehirler kurulmuştur. Kent Türklerinin eski mekânlarından olan Sır Derya ve ötesinin eskiden beri bir Türk yurdu olduğu ve buralarda ortaya çıkan ve gelişen şehirlerin de onların eserleri olduğu bir gerçektir. Ortaçağlarda gelişerek, Ulu İpek Yolu’nun Orta Asya’daki önemli güzergâhı haline gelen bu şehirler hakkında araştırmalar yapılmış ve haklarında az-çok bilgiler bulunmaktadır. Fakat bu bölgenin eski tarihine dair araştırmalar olduğu istenilen ölçüde yeterli değildir. Tarihin kökenin eski devirlerde gizli olduğu gerçeğinden yola çıkarak, biz de Sır Derya havzasının kadim tarihine ait kısa bir inceleme yapmaya çalıştık. Bu çalışmamızda Maveraünnehir bölgesinin bir cephesini oluşturan “Sır Derya” havzasını ayrıca ele almamızın nedeni ise, Sır Derya havzasının “Türk yurdu olarak” Türk tarihindeki öneminden kaynaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sır Derya, Türk, İskit, Kanglı, Oğuz, Yaksart.

* Ahmet Yesevi Üniversitesi, Öğretim Görevlisi, Türkistan / KAZAKİSTAN

Giriş

Orta Asya bozkırları ne kadar büyük ve geniş ise geçmişte buralarda yaşayan kavim ve devletlerin tarihi de bir o kadar kadim ve köklüdür. Bu bölge kendi coğrafi özelliklerine göre; etnik yapısı, iktisadi üretim biçimleri ve kültürel hayatı bakımından birkaç bölgeye ayrılmaktadır. Bu bölgelerden biri de Sır Derya veya Sır havzasıdır.

M.Ö.VIII. yüzyıldan itibaren İskit, Massaget, Hun, Kanglı (veya Kañlı), Peçenek, Karluk, Oğuz, Kıpçak v.s kavimlerin mekanı olan Sır havzasının şüphesiz kendine has bir tarihi zenginliği ve kültür çeşitliliği vardır. Günümüzde bu bölgenin tarihi Kazakistan tarihinin bir parçası olarak araştırılmakta ve Kazak kültürünün oluşumunda büyük bir payı olduğu belirtilmektedir. Bu bölge, kendisini diğer bölgelerden farklı kılan bazı özelliklere sahiptir. Bunlardan en önemlisi, buradan Orta Asya'nın en büyük akarsuyu olan Sır Derya'nın geçmesidir. Suyun her zaman insanların hayat kaynağını teşkil ettiğini hatırlarsak, bu bölgenin tarihi geçmişi de eskilere dayanmaktadır. Bölgenin tarihi ve kültürel önemini eski çağ tarihçileri Herodotos, Strabon, Diodoros, Arrian, Photius ve diğer Ortaçağ İslâm müelliflerinden ve yakın dönem araştırmacılarının eserlerinden görebiliyoruz.

Sır Derya havzasının tarihi ve kültürel anlamda değerini çok güzel özetleyen Kazak tarihçisi ve etnografi Auelbek Konratbayev bu hususta şöyle diyor: “Asya’da iki büyük nehir vardır. Biri Mezopotamya’daki Fırat ve Dicle diğeri Seyhun ile Ceyhun’dur. Bunların her ikisi de insan oğlunun yaşadıkları en eski mekanlardır ve uygarlığın ocağıdır” (Konratbayev 1983: 13).

Eski devirlerden günümüze kadar Sır Derya'nın bir çok isimleri olmuştur. Bu konu hakkında daha sonra ayrıntılı bilgi verilecektir. Şimdi önemiyetinden az çok bahsettiğimiz bu bölgeyi önce coğrafi açıdan tanıyalım.

Bölgenin coğrafi tanıtımını yaparken, Sır Derya'nın geçtiği yerleri kendi içinde Yukarı, Orta ve Aşağı Sır Derya şeklinde üç kısma ayırabiliriz. Araştırma bölgemiz olan Orta Asya'nın güney kısmında diğer (kuzey ve doğu) bölgelere nispeten göl ve ırmaklar azdır. Bozkırın batı kenarı 2800 km’lik bir mesafede Hazar denizine bitişik ise de büyük bir kısmı çöllerle örtülüdür (Togan 1981: 16).

Zamanında Güney bozkırının en önemli göllerinden sayılan Aral istikametinde akan Sır Derya (1886 km) ve Amu Derya'nın (2350 km) kolları; Oghış, Kâfirihan, Sürkhan, Aksaray, Çırçık ve vaktiyle onların kollarını teşkil eden ırmaklardan Belkhap, Zerefşan, Murghap, Tican’dan ibarettir (Togan 1981: 18).

Coğrafi yer-su adlarının kaynaklardaki isimleri ile ilgili en başta al-İdrisi’nin Oğuz elini anlattığı coğrafi eseri “Nüzhet el-Müştak”ta önemli bilgiler bulabili-

riz. al-İdrisî, beşinci iklimin sekizinci cüzünü anlatırken burasının Oğuzlar’a ait toprak olduğunu vurgular. Ona göre, Oğuz boyları o zamanki adı ile Harezm veya Cend gölü denilen Aral gölünün çevresinde oturmakta idiler (Togan 1981: 16). Daha sonra Harezm (Aral) gölüne dökülen nehirlerden bahsederken İdrisi onların isimlerini şöyle sıralar: Ceyhun, Şaş, Berk veya Parak, Rûdâ ve Margâ (Şeşen 1993: 112-114) (veya K. Miller’e göre Margz.) Miller, bu Margz isminin altında Irgız nehrinin isminin saklı olduğunu ileri sürmüştür (Agacanov 2003: 70). Bu nehirden ileride ırmaklar başlığı altında bahsedeceğiz.

Sır Derya’nın Kolları

Sır Derya havzası ve Oğuz şehirleri üzerine yaptığı önemli araştırmalarıyla tanınan S. Tolstov kendisinin “Eski Oxus ve Yaksart Deltaları” adlı eserinde Sır Derya’nın kollarından ve onun civarlarında kurulmuş eski şehirlerden söz ederken, bu nehrin güneydeki en önemli iki kolu olan Cana Derya ve Kuan Derya’ya dikkat çeker. Sır Derya’nın diğer kollarına gelince, bunlardan Barşın Derya ile Yeni Derya hakkında F. Sümer, “Oğuzlar” adlı eserinde bahsetmektedir. Müellif Barçınlğkent ile Barçın Derya isimleri arasındaki bağlantıdan bahsetmekte ve bu deryanın bir nevi anık veya Kuruçay olduğunu söylemektedir (Sümer, 1992: 52.) Bu kollardan oldukça geniş bir şekilde söz ederek, onların haritadaki yerini belirlemeye çalışan Kazak tarihçisi Tınısbek Konratbayev, yukarıda işaret ettiğimiz Cana Derya, Kuan Derya (Tolstov’ta Kuvan Derya olarak geçmektedir) (Tolstov 1962: 273) ve Barçın Derya’ya ek olarak, bir de İnkar Derya ile Kalgan Derya’dan bahsetmektedir (Konratbayev 1996: 18). Bu adı geçen ırmakların, zamanında Sır Derya’nın kollarını teşkil ettiği düşünülmektedir. Günümüzde ise bunlar kurumuştur ve bazılarının yeri dahi tam olarak tespit edilememektedir. A. Z. V. Togan’ın Türk İli haritasında adı geçen ırmaklardan Kuan (Quan) Derya ile Cana Derya’nın (Yañ Derya) yerleri Orta ve Aşağı Sır Derya kısımlarında gösterilmektedir (Togan 1945). Bunların dışında Kratav’dan (Karadağ) başlayan ve İsficab ile Otrar bölgesinden geçerek, Sır Derya’ya katılan bölgenin önemli akar sularından biri de Arıs nehridir. Daha sonra göreceğimiz gibi, bu nehirden açılan ark-kanallar boyunca büyüklü küçüklü yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır. XVI. yüzyıla ait bazı kaynaklarda, şimdiki Türkistan şehri yakınlarında “Karasu” nehrinin (veya ırmağı) olduğu bahsedilmektedir (Baypakov 1992: 78). Bu nehrin günümüzde “Karaçuk” suyu adıyla bilinen ve Karatav’dan gelen su ile aynı olup olmadığı bilinmemektedir. Günümüzde mevcut olan Karaçuk suyu Türkistan’ın kuzey-doğusunda, şehre 8 km’lik uzaklıktadır. Bunlardan başka Sır Derya havzasına kısmen de olsa dahil edilebilecek Talas-İli nehri bulunmaktadır.

Kaynaklarda “Sır Derya” Adının Kullanılması ve Anlamı

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Sır Derya havzası insanlığın eski çağlardan beri yaşadığı ve tarihi olaylara tanıklık ettiği bir bölgedir. Çeşitli zaman dilimlerinde bu

bölgedeki dağ, ırmak ve çöller değişik isimlerle anılmıştır. Antikçağ tarihçilerinin ve Ortaçağ seyyahlarının eserlerinden de görüldüğü gibi, bu durum bazen isimlerin hatalı bir şekilde okunmasını ve adı geçen dağ, ırmak veya yerin tam olarak teşhis edilmesini zorlaştırmaktadır. Burada ilk olarak, Sır Derya'nın ve bölgedeki diğer dağ, ırmak ve çöllerin tespit edebildiğimiz tarihi isimlerinden bahsedeceğiz. Bu mevzuda coğrafi bilgileri ihtiva eden Eski ve Ortaçağ eserlerinden yararlanmak durumundayız. Bu bölgede yaşayan en eski kavim olarak haklarında kaynaklardan bilgi bulabildiğimiz ilk kavim, Saka veya İskitlerdir. İskitler hakkında bilgi veren Strabon ile Herodotos'un eserlerinde bu bölgeye ait isimler geçmektedir. Herodotos İskitlerin sınır bölgelerini anlatırken "Tanais nehrini geçtikten sonra İskitya sona ermektedir" der (Herodotos IV: 21). Buradaki Tanais nehri hakkında V.V. Barthold sonradan bunun Don nehri olduğu sonucuna vardı ise de, önceden bu nehrin Sır Derya olabileceğini düşünüyordu. Bu görüş Kazakistanlı ve yabancı bir çok araştırmacılar tarafından hâlâ bir varsayım olarak kabul görmektedir. İskitler zamanında Sır Derya'nın ismi diğer bir kaynakta "Silis" olarak geçmektedir (Durmuş 1993: 136). Bu isimler hakkında S.G. Klastorniy ise Solon ve Pliny'nin kayıtlarına bakarak şu sonuca varıyor: Sır Derya'nın orta kısmında yaşayan İskitler ona "Yaksart" derken, Sır Derya'nın aşağı kısmı ve Aral civarında yaşayan göçebe İskitler "Silis" diyordu (Klastorniy 1953: sayı 3). Silis kelimesi "berrak, temiz, aydınlık" anlamına gelmektedir (Durmuş 1993: 137). Bu nehrin kaynaklarda geçen diğer adı olan "Yaksart" ismine gelince, bu konuda da değişik görüşler vardır. Mesela bunun etimolojisini yapan Marquart, VIII. yüzyıldaki Göktürk yazıtlarında geçen "İnci nehri" (Yençi Ügüz) ve Çin kayıtlarında "has İnci nehri" anlamına gelen "Çin-çu-ho" kelimelerine dikkat çeker. Ona göre Yaksart kelimesinin aslı, eski İranî dildeki "jah-sarta" yani "hakiki İnci" kelimesinden gelmektedir (Konratbayev 1996: 13). Tarihçilerin bir kısmı bu görüşü destekliorsa da, Marquart'ın kelimenin eski Türk yazıtlarında geçmesine rağmen anlamını İran dilinden araması kafalarda soru işareti oluşturmaktadır. S. G. Klastorniy, "Yaksart-Sır Derya" adlı makalesinde Marquart'ın görüşüne değinerek, "Yaksart, Sır Derya'nın sadece bir kısmına verilen isim olmalıdır. Çünkü bu ad, eski kaynaklarda İskender seferi ile beraber anılmaya başlıyor" der. Böylelikle kelimenin İskender seferinden sonraki dönemlerde meydana çıktığını ileri sürmüştür (Klastorniy 1953: 189). Göktürk yazıtlarında geçen "İnci" isminin Sır Derya'nın Fergana ile Taşkent arasındaki kısmına verilen ad olduğu görülmektedir (Konratbayev 1996: 7). Ortaçağ müellifleri el-Mes'udî ve el-Birûnî'nin eserlerinde de Sır Derya hakkında bilgilere rastlanmaktadır. el-Mes'udî, Sır Derya'ya "Yaksart" derken, Birûnî'de bu isim "Haşart" şeklinde geçmektedir (Barthold 1914: 130).

XI. yüzyıl müelliflerinden Kaşgarlı Mahmûd'un eserinde "Öğüz"den bahsederken şöyle diyor: "Öğüz (Öküz) kelimesi yalnız olarak söylendiği zaman Oğuzlarca Benegit immağı anlaşılır; çünkü şehirleri onun kenarındadır. Göçebeleri dahi bu

ırmağın kenarına inerler” (DLT I: 156-157). Anlaşılan Kaşgarlı Mahmûd, “Benegit ırmağı” adı altında Sır Derya’yı kast etmektedir. Çünkü, Türk kavimlerinin şehirleri daha sonra göreceğimiz gibi çoğunlukla bu nehrin, ya da bu nehir kollarının kenarında yer almıştır. Sır Derya Türk ülkesinde doğudan batıya doğru uzanan, bütün Türk kavimlerinin yaşam kaynağı olan nehirlerden biridir. Çin kaynaklarında da Sır Derya’nın değişik isimlerle kaydedildiğini görüyoruz. Bunlardan “Hsin T’ang Shu” (Yeni T’ang Tarihi) ’da “Yao Sha Shui” şeklinde, Yüan Shih (Yüan Tarihin) ’de Hu Chang (Khojend) diye kaydedilmiştir. Söz konusu nehrin yukarı mecrası Hsin T’ang Shu (Yeni T’ang Tarihi) nin 221. bölümünde Şaş Devleti ile ilgili metinlerde “Chen chu he” (Noryn) diye kaydedilmiştir (Abdurahman 1997: 60). Buradaki Chen chu hi yani “Noryn” ifadesi çok önemlidir. Buradaki Noryn her halde “Narn” nehri olmalıdır. Bu iki nehir arasında şöyle bir bağlantı vardır: Narn nehrinin Sır Derya’nın kaynağı olduğu doğrultusunda bir görüş mevcuttur. XV-XVI.yüzyıl kaynaklarından “Mihmân-nâme-i Bûhâra”nın müellifi Fazlullah b. Rûzbihân, Sır Derya adı hakkında eserinde, “yerlilerin ona (Seyhun) Hocent Suyu (Âb-i Hocend) dediklerini ve Moğollarla Özbeklerin de Sir Suyu (Âb-i Sir) dediklerinin kaydetmektedir (Sümer 1994: 88).

Sır Derya’nın ismi konusunda yapılmış son zamanlara ait araştırmalara gelince: Kazakistanlı A. Şilterhanov, Sır kelimesini Kazak boylarından Sirgeli’nin ismiyle bağlantılı olarak açıklamaya çalıştığı makalesinde, Orhon yazıtlarında geçen “Türk Sir bodun” ifadesindeki Sir kelimesini halk, il anlamında çevirerek, bugünkü Sır ismiyle özdeşleştirmeye çalışmıştır. Orhun abidelerinden Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında “Türk Sir milleti” ifadesi sık-sık geçmektedir (Ergin 1996: 61). Bu kelimeyi Sır Derya ismiyle özleştirmenin doğru olup olmayacağı tartışılır. Çünkü Sır Derya ismi bugünkü anlamıyla çok daha sonra ortaya çıkmıştır. Klaştomıy’nın da dediği gibi, Sır Derya ismi en erken XV-XVI. yüzyıllarda yaygınlaşmaya başlamıştır (Klaştomıy 1953: 193). Orhun abidesinde Sır Derya nehri için “İnci nehri” ifadesi kullanılmıştır (Ergin 1996: 18-27-59). Oğuzların da Sır Derya için aynı ismi (İnci öğüz) kullandıklarını biliyoruz. Sözlük anlamına gelince “Sir” kelimesinin millet anlamına geldiği ileri sürülmektedir. Mesela Altı Sir (Altı Millet) gibi (Ergin 1996: 128).

İskitlerden sonra Sır havzasında eski Kanglı veya Kangyu Devleti (M.Ö. III. yy) kurulmuştur. Bu devlet hakkında Yunan ve Latin kaynaklarında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Esas bilgiye daha çok Çin kayıtlarında rastlanmaktadır. S. Tolstov “Eski Harezm Uygarlığının İzile” adlı çalışmasında Çin vakanüvisi Çjan-Siyan ve diğerlerinin vermekte olduğu bilgiye dayanarak, Kangyuler’in Sır Derya’nın aşağı kısmından Otrar’a kadar olan bölgede yaşadıklarını söyler. Sınırlarının doğuda Fergana, güneyde Part ülkesi ile Baktriya, batıda ise Harezm ve Buhârâ topraklarıyla hemhudut olduğunu aynı kaynaktan öğrenmekteyiz. Kangyu Devletinin merkezi olarak Bitan şehri gösterilmektedir (Tolstov 1948: 143).

Burada Kanglı veya Kangyu devletinden bahsetmedeki asıl amacımız, Sır Derya'nın eski adının bazı kaynaklarda Kang şeklinde geçmesidir. S. Tolstov bu kelimenin Farsça "Kanga", yani "ark" (su kanalı) kelimesinden geldiğini söylemektedir (Tolstov 1948: 144). Kang kelimesinin "sulu" anlamına geldiğini ve "Kanglı" adının suyun yakınlarında, nehrin kenarında oturanlara verilen isim olduğunu ileri sürenler de vardır (Kabışev 1997: 46). Kang kelimesinin "taş" anlamına geldiğini varsayanlar da bulunmaktadır. Mesela, O. Pritsak, Taşkent kelimesini Kang'ın Türkçe tercümesi olarak görür. Düşünülmesi gereken bir mesele, Kang kelimesinin Farsça bir kelime olmasıdır. Oysa tarihte adı geçen Kanglı kavmi Türk kökenli bir kavimdir. Aynı zamanda bu topluluk, bugünkü Kazak yüzlerinden Ulu Cuz'e dahil en eski kavimlerin birisi sayılmaktadır (Sadibekov 1994: 34)

Moğol istilâsından sonra ise, Moğolların bu nehre Gil-Zaryan dediklerini Mustafa'nın verdiği bilgilerden öğrenmekteyiz (Strange 1968: 478). Yerli halk Sır Derya'ya "Nehr'ü-ş-Şaş" diyordu (İA,X: 567). Nehirlerin veya ırmakların, onların boylarında kurulan şehirlerin ismiyle anılması rastlanan bir olaydır. Moğol istilâsından sonra, günümüze dek bu nehre, Sır suyu veya Sır Derya denmektedir. Daha önce bahsettiğimiz Silis adının da bu Sır kelimesiyle ilgisi olduğu söylenmektedir (İA, X: 567).

Buraya kadarki incelememizde Sır Derya'nın değişik zaman dilimlerinde "Tanais, Silis, Kang, Yaksart, İnci, Jaxartes, Seyhun ve Sır suyu" gibi isimlerle anıldığını görüyoruz.

Sır Derya'dan bahsederken onun yanı başındaki Amu Derya da konudan pek uzak kalmayacaktır. Ortaçağ İslam müelliflerinin Mâveraünnehir, yani nehrin ötesi dedikleri, ondan önce ise Turan ismiyle anılan topraklar, Seyhun ile Ceyhun arasındaki bölgedir. Mâveraünnehir'in ikinci önemli nehri olan Ceyhun eski kaynaklarda "Oxus" şeklinde geçmektedir. Araplar arasında, bu iki nehrin (Seyhun Ceyhun) Dicle ile Fırat gibi cennet nehirlerinden olduğu yönünde bir rivayet mevcuttur (Kurt 1998: 27). Bu konuya değinen Guy le Strange, Sır Derya'nın eski isimlerinden bahsederken ilginç bir açıklamada bulunuyor. Strange yukarıda bahsettiğimiz cennet nehirleri hakkındaki rivayetin Araplara Yahudilerden geçtiğini, çünkü bu isimlerin aslının Tevrat'ın Tekvin bölümünde geçen cennet nehirlerinin adı olan Geyhun ile Peysun veya Feysun olabileceğini söylemektedir (Strange 1968: 434). Yani Ceyhun Geyhun'un bozulmuş şekli; Feysun da Seyhun'un aslıdır. Bu isimlerin ne anlama geldiği bilinmemektedir.

Sır Derya Havzasındaki Eski Yerleşim Yerleri (Kadim Sır Derya)

Sır Derya ve Güney Kazakistan'daki eski yerleşim yerlerinden bahsetmeden önce, bölgenin öneminden kısaca söz edelim. Çoğu tarihi eserlerden de bildiğimiz gibi yazılı eserlerde haklarında bilgi verilen ilk kavim Sakalardır. İlim dünyasının bir bölümü Hunlar ile İskitlerin menşei konusunda değişik görüşleri savunabilirler, Göktürklerin menşei konusunda aşağı-yukarı hemfikirlerdir. Türk tarihinin ayrıl-

maz bir parçası olan ve en eski devirlerden bu yana Türk kavimlerinin yaşadığı bir bölge olarak bilinen Türkistan ve onun içinde Sır Derya bölgesinin bizce bilinen ve yazılı eserlerde haklarında bahsedilen ilk sakinleri Sakalar veya İskitlerdir (Durmuş 1993). Sır Derya havzasının kadim zamanlardan beri insanoglunun yaşadığı bir yer olduğunu bahsetmiştik. Peki, bu bölge ne kadar kadim olabilir? Bildiğimiz İskitler dönemi öncesinde buralarda kimler vardı? Buralarda ilkel dediğimiz eski devir insanları yaşamış mıydı? Bu soruları cevaplayabilmemiz için Güney Kazakistan’da yapılan arkeolojik araştırmaları incelemeliyiz. Bunu yapmaktaki amacımız Sır Derya havzasının, en eski devirlerden başlayarak İskitler dönemi, sonradan Hun, Wu’sun ve Göktürk dönemleri ile bir bütün olarak göz önüne getirebilmektir. Çünkü, bu bilgiler çalışmamızın önemli kısmını oluşturan yerleşim bölgeleri, eski şehirler, etnik yapı, sosyal yaşam gibi konuların daha net bir şekilde anlaşılması bakımından önemlidir.

Sır Derya havzasının ortaçağ ve daha sonrası için arz ettiği ehemmiyete bakarak, bu bölgenin eskiden de böyle öneme sahip olup olmadığı konusu, ilim adamlarının ilgisini çekmiştir. Bu nedenle yapılan arkeolojik araştırmalar sayesinde Güney Kazakistan topraklarından eski çağa ait bir çok taş ve kemik eşya bulunmuştur. 1848 yılında elde edilen bulguları inceleyen taş devri, Rus araştırmacı-uzmanı G. P. Sosnovsky “Kazakistan topraklarında eski kültür merkezlerinin mevcudiyeti ve eski devir insanlarının yaşamış olabileceğini söylemiştir” (Sır Öniri 1998: 16). Daha sonraki dönemlerde elde edilen arkeolojik buluntular Sosnovsky’nin bu fikrinin doğruluğunu göstermiştir. İlk olarak Kazakistanlı arkeolog olan H. A. Alpısbayev Güney Kazakistan’dan eski devir insanlarına ait yerleşim yerlerini bulmuştur. Bunu daha sonra diğer bulgular takip etmiştir. Böylece, yıllar süren arkeolojik araştırmalar sonucunda, Güney Kazakistan’dan oldukça zengin eski çağa ait taş, kemik ve değişik materyallerden yapılmış eşyalar elde edilmiştir (Alpısbayev 1961: say 1). Bu çeşit verilerin incelenmesi neticesinde, Güney Kazakistan’da ilk insanların bundan takriben 500 bin yıl önce yaşamış oldukları saptanmıştır (Kazakistan’daki Arkeolojik araştırmalar 1973). Güney Kazakistan’ın Algabas, Betpak, Kosmola, Şakpak, Kızılcar ve Üçbulak gibi yerlerinde bulunan taştan yapılmış iş aletleri, insanların geçirmiş olduğu gelişme evreleri hakkında bilgi vermektedir. Bilindiği gibi, eski devir insanları bir çok gelişme aşamalarından geçmiştir. Bu devirlerin arkeoloji literatüründe kendi isimleri vardır. İnsanlardaki bu çeşit gelişmeler onların kullandıkları eşya, yaşadıkları ortam ve üretim vasıtalarından açıkça anlaşılmaktadır. Kazakistan topraklarında bulunan eski devir buluntuları, çoğunlukla eski ve yeni neolitik dediğimiz taş devrine ait eşyalardır. Bu çeşit eşyaların bulunmasına rağmen henüz ilkel insan kemiğine rastlanmıştır değildir. Ama araştırmacıların düşüncesi, Güney Kazakistan’da bu çeşit insanların yaşaması için uygun iklimin mevcut olduğu doğrultusundadır (Kazak SSR Tarihi 1980: 121). Bu konuda arkeoloji ilminde henüz son sözün söylenmediğini de belirtelim. Taş devri Kazakistan’da M.Ö. 800.bin yıl ile 12.bin yıllar arasındaki

zaman dilimini içermektedir. Buna Karatav (Karadağ) civarında yapılan kazı sonucu elde edilen bulgular delalet etmektedir (Karadağ'ın kuzey cephesinde yapılan arkeolojik araştırmalar 1962: XIV). Bu, bahsettiğimiz zaman dilimi içerisinde Afrika, Hindistan ve Çin'deki yaşamın benzerinin Kazakistan'da da yaşanmış olabileceği demektir. Sarı su nehri civarındaki Kosmola ile Kızılcıkar yerleşim yerlerinde bulunan taş devrine ait eşyalar bu dediklerimizi kanıtlamaktadır. Kazakistan topraklarında yeni taş devri olan neolitik devre ait 400'den fazla buluntu gün ışığına çıkartılmıştır (Alpısbayev 1961: 111-112). Bunlardan Güney Kazakistan'daki Karatav'ın güney cephesindeki Karatav nehri ile Kızıldorda (Ak meşit) ilindeki Sekseul demir yol istasyonu civarında bulunan eşyalar neolitik devri konusunda mühim bilgiler vermektedir (Sır Öniri 1998: 8).

Yeni Taş Devrine ait buluntulara Sır Derya'nın eski yatağı civarında da sıkça rastlanmaktadır. Bu bölgede elde edilen en eski buluntu M.Ö. III. bin yılın ilk çeyreğine aittir. Bu bulgu çamurdan yapılmış tabak, bakırdan yapılmış bıçak ve çakmak taşından ibarettir. Araştırmacılar, bu kum ve toprak karışımından yapılan, yan tarafları inceltilmiş tabağın Neolitik devrinde az rastlanan örneklerden olduğunu söylemektedirler. Tabakta her hangi bir süsleme bulunmamaktadır (Alpısbayev 1961: 115).

Buraya kadarki bilgileri özetleyecek olursak, Eski ve Yeni Taş Devrine ait Sır Derya havzasındaki yerleşim yerleri Karatav civarı, Karatav nehri, orta ve aşağı Sır Derya kısmına giren Akmescit iline dahil günümüzdeki Sekseul istasyonu civarı ve eski Sır Derya yatağındaki Kosmola-4 ile Kosmola- 5'ten ibarettir. En eski eşyanın tarihi de M.Ö. III. bin yıla aittir. Buralarda yaşanan sosyal hayata gelince, insanların kullandıkları eşyalara bakarak M.Ö. II. bin yılda hayvancılık ve ziraatla beraber artık gelişmiş demirciliğinde mevcut olduğunu söyleyebiliyoruz (Arkeolojik buluntular hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kazak SSR Tarihi ve Kazakistan'daki Arkeolojik araştırmalar İlimler Akademisi dergisi, Alamtı: 1973).

Bronz devrine ait buluntulara Güney ve Yedisu bölgesinde Kazakistan'ın diğer bölgelerine nazaran çok daha az rastlanmaktadır. Yapılan araştırmalar sonucunda, bu devire ait birkaç mezarlıkla insanların yaşadıkları meskenler bulunmuştur. Bunların içinde Sır Derya'nın eski yatağı olan İnkarderya civarındaki Uygarak çayırı yakınlarındaki Egizkök ile Köksengir meskenlerini söyleyebiliriz (Erzakoviç 1975: 60). Yapılan kazı sonucunda elde edilen çanak-çömlekler üçgen ve yuvarlak şekillerde olup resimlerle süslenmiştir. Bronz devrinin son dönemine ait bulgular arasında en önemlisi İnkarderya boyundaki (Kızıldorda şehrinin güney doğuya doğru) Tükösken çayırındaki kuzey Tükösken mezarlığıdır. İskitlere ait bu mezarlığın büyüklüğüne ve gömülen eşyaların zenginliğine bakılırsa, bir başbuğa ait olduğu söylenebilir (Sır Öniri 1998: 20).

M.Ö. II. bin yıl ile M.Ö. I. bin yıl başında Sır Derya'nın aşağı kısmında yaşayan insanların batı ve orta Kazakistan'ın göçebe kavimleriyle sıkı münasebette olduk-

ları anlaşılmaktadır. Aral denizinin güneydeki komşularıyla yakınlaşması M.Ö. II.bin yılda daha çok İnkar derya ile Akşa derya civarlarında iyice hissedilmeye başlanmıştır. M.Ö. I.bin yılın başlarında Harezmlık “Emirabad” tuğlası İnkar Derya’nın hemen-hemen tüm kısımlarında rastlanmaktadır (Akişev, 1963: 72). Bronz devri yerleşim yerlerinin Sır Derya boyunca çok az rastlanması, bu devirdeki Sır havzasının iklim ve toprak yapısının yerleşik hayat için uygun olmayıp, daha çok göçebe hayvancılık için müsait olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Bununla beraber, Sır Derya’nın güney cephesi ile kuzey Tükösken bulguları, buralarda göçebe hayvancılığın yanısıra, yer-yer ziraatla uğraşan yarı göçebelere de mevcut olduğunu göstermektedir (Sır Öniri 1998: 20).

Bronz devrinin en parlak yapılarından sayılan Tükösken mezarlıkları, Aral denizinin doğu kısmının eski sakinlerinin dini yapılar ve mimari konusunda epey geliştiklerini göstermektedir. Bu çeşit mezarlıklarla türbeler kendine has özellikler taşımaktadır. Bulguların türlerine gelince, onlara has ortak özellik çeşitliğidir. Kazı sonucu türlü resimlerle süslenmiş, toprak ve cam eşyalar elde edilmiştir (Artamonov 1973: 15). Bu eşyalardaki sanat ve kullanılan ham malzemelere bakarak, uzmanlar M.Ö. III. yüzyılda İskitler’in kültürel yapılarının ve sosyal gelişmelerinin hangi noktada olduğunu söyleyebiliyorlar. Bizim asıl konumuz, Sır Derya havzasındaki eski yerleşim birimleri olduğu için, İskitlere ait bulgular ve onların sosyal gelişmeleri üzerinde daha fazla durmadan, onların yerleşim yerlerinin tespitine geçelim.

Yüzyılların geçmesiyle beraber, buralarda yaşayan toplulukların hayatlarında da önemli değişiklikler vukubulmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kültürel verilere bakılırsa, bronz devrinde kavimlerin göçebe hayata nazaran, daha çok yerleşik ve yarı göçebe hayat tarzını benimsemeye başladıkları anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak ziraatın geliştiği, insanların geçici konutlar yerine, kalıcı evler yaptıklarını ve yerleşim merkezlerini kurmaya başladığını görüyoruz. Kullandıkları aletlerin taş ve kemikten daha dayanıklı demir ve çeşitli diğer malzemelerden yapılarak büyük bir ilerleme kaydettiği anlaşılmaktadır (Konıratbayev 1996: 7). Araştırma sahamız olan Sır Derya bölgesindeki gelişmeler Güney Kazakistan’daki gelişmelerle benzerlik arz etmektedir. İskitlerin yaşadığı dönem M.Ö. VIII-VI. yüzyıllar arasındadır. Bu kavimin menşei ve tarihi hakkında bir çok çalışma ve araştırmalar mevcuttur. Burada onların siyasi tarihine değinmeden, konumuzla ilgili başlıca birkaç nokta üzerinde duralım. Bahsettiğimiz yüzyılda İskitler sadece Güney Kazakistan ve Sır havzasında yaşamış değildir. İskitler Kazakistan’ın hemen tüm kısımlarında varlıklarını sürdürmüştür. Ama yoğun olarak Yedisu ile Güney Kazakistan’da yaşadıkları anlaşılmaktadır (Durmuş 1993: 23).

Tarihi verilere bakılırsa, Sır Derya havzasında İskit-Massagetler yaşamıştır. Aşağı Sır Derya kısmındaki Uygarak ve Tükösken obaları onlar hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. İskitler esas olarak keçe evlerde yaşarlardı. Arkeolojik kazı

sonuçları da İskitlerin gelişmiş bir kültüre sahip olduklarını göstermektedir. Bu durum M.Ö. I. bin yılın yarısında daha da belirginleşmiştir (Sır Öniri, 1998: 21). Bu dönem Harezim kültürünün geliştiği ve yayıldığı bir dönemdir. Bu dönemde, Sır Derya İskitleri'nin yaşadıkları bölgelerde sadece surla çevirili kaleler değil, büyük yerleşim merkezleri olan şehirler de kurulmaya başlamıştır (Akişev Baypakov 1972: 5-11). Bunların içinde, “Şirik-Rabat” şehri ile Canaderya’da ve ona yakın bölgelerde ortaya çıkan yerler ve gelişmiş sulama sistemine sahip “Babiş-Mola” şehrini söyleyebiliriz (Tolstov 1962: 175). Buna benzer diğer bir yerleşim yeri, İnkarderya yakınlarındaki “Balandı” kasabasıdır. Burada çeşitli mezarlıklarla, türbeler bulunmuştur. Kazı sonucu çıkarılan eşyalarda (süs ve günlük hayatta kullanılan her çeşit eşya) , “Harezim kültürü” etkisi açıkça kendini göstermektedir. Bu gibi etkileşimler aynı zamanda, sosyal hayatta da görülmeye başlamıştır. Mesela, Sır bölgesinin, çok daha erken yerleşik hayata geçen ve tanımla uğraşan Amu Derya bölgesiyle olan münasebeti sonucunda, yarı göçebe hayat tarzına geçmeye başladığı anlaşılmaktadır. Sulama amacıyla açılmış 40-50 metrelik arklar buna delildir. Bu çeşit arklara Kuanderya boyunda rastlamak mümkündür. Aynı zamanda kazı sırasında elde edilen bulgular arasında, un yapımında kullanılan değirmen taşları da mevcuttur (Hamzaoglu 2002: 90).

Bu devirde artık kavimlerin göç bölgeleri, yayla ve kışlakları belirlenmiştir. Bunlar Yedisu bölgesindeki dağ etekleri, İli, Çu, Talas ve diğer nehir kenarlarındaki yaylak ve kışlaklardır. Bu bölgelerde yaşayan göçebe kavimler Sır Derya ile Talas ve diğer nehir boyunda yaşayan ve tanımla uğraşan yerli ve yarı göçebe kavimlerle sıkı münasebet içinde idiler. Bir anlamda bu iki değişik hayat tarzını benimsemiş topluluklar, varlıklarını sürdürebilmeleri için bir birlerine muhtaçtılar.

Buraya kadarki çalışmamızda Sır Derya boyundaki İskit öncesi ve İskit devirlerine ait yerleşim yerlerini tespit etmeye çalıştık. Bu hususta bilmemizde yarar olduğunu düşündüğümüz bir nokta daha vardır. Yukarıda bahsettiğimiz yerleşim birimleri sadece üzerinde arkeolojik çalışmalar yapılmış olanlardır. Bu yerlerden elde edilen bulgular, incelenerek hangi yüzyıla ve kimlere ait olduğu tespit edilebilmesine rağmen, bu kazı yapılan yerin adı konusunda arkeoloji ilmi kesin bir tespit yapamıyor. Bu yüzden bahsettiğimiz kazı yerleri, bilim adamları tarafından verilen isimleriyle anılmaktadır. Bunların çoğu, varsa yakınlarındaki köy ismi veya mevki adlarından alınmıştır. (Mesela: İskitlere ait yerleşim yerlerinin isimleri Cusalı, Kosbulak-1, Kosbulak-2 gibi.)

Yer adları konusunda yazılı kaynaklar bize yardımcı olabilir. Fakat bahsettiğimiz yüzyıllara ait eserlerin sınırlı olması, bu işi oldukça zorlaştırmaktadır. Çin kaynakları bu konuda bize bazı bilgiler vermektedir. Bu çeşit yerleşim adları, İskitlerden sonra Sır havzasında varlıklarını sürdüren Kanglı veya Kaılı kavimlerinden söz eden Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Böyle bir kaynaktan Kaılı devletinin beş küçük ulustan müteşkil olduğu yazılmaktadır (Kurt 1998: 30). Çin kaynağından

edindiğimiz bir başka bilgi de Kanglıların başkentinin Bitan şehri olduğudur (Tolstov 1962: 175). Kanglıların esas yaşadıkları bölge Sır Derya'nın aşağı kısmı Taşkent civarı ve Karatav bölgesidir. Kanglıların sayıca 120 bin aile veya 600 bin insan oldukları tahmin edilmektedir (Baypakov 1992: 45). Kanglıların yerleşik hayat sürdüren grubu, Sır Deryanın orta kısmında yaşamışlardır. Kanglılar kendilerinden önceki İskitlere nazaran, ağırlıklı olarak yerleşik yaşam tarzını benimsemişlerdi. Bu sonuca, yapılan arkeolojik araştırmalar sayesinde varılmaktadır. Bu çeşit incelemelere konu olan Kanglılara ait meskenler hakkında bahsedelim. Bunlar Aktepe-1, Aktepe-2 (Karatav etekleri ile orta Sır Derya kısmı), Aktepe-3 (Taşkent yakınları), Karaultepe (Arıs nehri boyunda), Yedi asar (Sır Derya'nın aşağı kısmı, şimdiki Kızılorda ilindeki Karmakşı ilçesi batısında Kızıl kum tarafında), Atın asar (Sır Derya'nın aşağı kısmı, Kuanderya yakınları) gibi yerleşim yerlerinden ibarettir. Şimdi bu yerleşim yerlerinin özellikleri üzerinde duralım. Sır Derya'nın orta ve aşağı kısmına yayılmış olan Kanglı devleti nehir kolları boyunca kurulmuş irili-ufaklı şehirlere sahipti. Buralardan çıkartılan eşyaların incelenmesi sonucunda Kanglıların “Kauınşı”, “Yediasar” ve “Otrar” kültürel dairesine* dahil oldukları anlaşılmaktadır. Kanglı şehirlerinin özelliklerine gelince, Karatav kültürel dairesine giren Aktöbe yerleşim yeri buna bir örnek olabilir. Burası çevresi surla çevirili doğu tarafından giriş kapısı bulunan kaleli bir şehirdir. Ev yapımında, genelde çığ tuğla kullanılmış olup, odalar bir birine bağlı olarak yapılmıştır. Evlerdeki ısıtma sistemi, zeminde yapılmış bir ocak yardımıyla gerçekleştirilmekte idi. Oda duvarlarının iç kısmı çamurla sıvanmıştır. Ambar olarak kullanılan odalara da rastlanmaktadır (Senigova 1962: 57-70). Aktöbe halkının tarımla ve hayvancılıkla uğraştıkları anlaşılmaktadır. Buna ek olarak balıkçılık ve avcılıkla da meşgul oldukları bilinmektedir. Elde edilen eşyalar Aktöbe halkının çanak çömlek yapımıyla beraber, zanaatla ve sanatla uğraştıklarını göstermektedir. Ayrıca bulgular, Kanglıların çamurdan testi, vazo yapma işinde ciddi gelişmeler kaydettiklerini de göstermektedir (Tolstov 1962: 136).

Aktöbe-2'deki kazı sonucu elde edilen veriler, Sır Derya'nın orta kısmında yaşayan Kanglıların kültürleri ve yaşam tarzı hakkında, daha çok bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Bu yerleşim yeri de çepe-çevre sağlam ve yüksek duvarlarla kuşatılmış olup, tahminen 4 hektara yayılmış büyük bir yerleşim yeridir. Şehirde halkın yaşadığı evlerin dışında, şehir valilerinin ve ileri gelen zenginlerin yaşadıkları saray biçimindeki yapılara da rastlanmaktadır (Kozıbayev 1996: 132). Bu çeşit yapıları inceleyerek, Kanglı devrinde mimari gelişmelerin ne derece ilerlediğini görebiliriz (Ayrıntılı bilgi için bkz: Kazak SSR tarihi: 329). Asıl konumuz Kanglılara ait yerleşim yerleri olduğu için, bu çeşit ev yapımı ve onların mimari özellikleri üzerinde fazla durmaya gerek görmüyoruz. Bu şehrin halkı da taşıma su

*Kazı sonucu elde edilen verilerin incelenmesi ile tesit edilen bir çeşit arkeolojide sıralama şekli. Bu kültürel daireye daha çok yerleşik hayat sürdüren topluluklar girmektedir.

ile sulanan tarım ve hayvancılıkla uğraşmıştır. Bulguların incelenmesi sonucunda şehir halkının dokumacılık, silah yapımı, günlük hayatta kullanılan demir eşya yapımı ile iştiğal ettiğı; altın küpe, bronz yüzük, kıymetli taşlarla süslü bilezikler, gerdanlık gibi süs eşyaları yaptıkları ve kullandıkları anlaşılmaktadır (Tolstov 1962: 137). Aşağı Sır Derya'ya ait Altın Asar ve Yedi Asar'dan çıkartılan eşyalar ile evlerin duvarlarının incelenmesi sonucunda, 16 hektara yayılmış olan bu şehirde, duvarlara boya ile resimler yapmak da dahil olmak üzere, her çeşit sanat türünün geliştiğini müşahade ediyoruz. Şehir halkı tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Çalıştıkları tarlalar şehre yakın mesafede olup, Kuanderya'dan açılan arklar vasıtasıyla sulanmakta idi. Kanglı kavminin yaşadıkları yerlerin hepsinin yakınlarında mezarlıklar bulunmaktadır. Mezarlıklarda ahşap tabak, çanak çömlek vs. gibi eşyalara rastlamak mümkündür. Mezar bir erkeğe ait ise ok, yay, kılıç v.s. silah türleri; kadına ait ise, yüzük, küpe, bilezik gibi ziynet eşyaları beraberinde defnedilmiştir.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Kanglı kültürü, daha çok yerleşik hayat sürdüren halkın kültürüdür. Kanglılardan kalan yapıların mimari özellikleri; gelişmiş el sanatları; süs ve resim sanatları; günlük hayattaki üretim metotları ile eşyaları, onların kültürel gelişmede ulaştıkları seviyeyi göstermektedir.

Buraya kadarki çalışmamızda Sır Derya havzasına ait M.Ö. I. bin yıl ile milattan sonraki yüzyıllardaki ve sonrası olan İskit ve Kanglı devrine ait eski yerleşim yerlerini sıralamaya ve bilgi edinmeye çalıştık. Böylece üzerinde arkeolojik çalışmalar yapılan yerleşim birimleri ve elde edilen bulgular sayesinde Sır Derya boyundaki eski yerleşim yerlerindeki kavimlerin sosyal ve kültürel gelişmeleri konusunda fikir sahibi olduk.

Ortaçağlarda adlarından tarihi-coğrafi eserlerde sıkça bahsettirecek olan Sır Derya boyundaki ünlü şehirler, bu yukarıda bahsettiğimiz mekanlarda ortaya çıkarak gelişecek ve Türk Tarihinde vuku bulan önemli tarihi olaylara sahne olacaktır. Bu kısa araştırmamızda Türk tarihi için önemini ve ehemmiyetini arz ettiğimiz Sır Derya havzasının eski tarihine dair önemli saydığımız birkaç nokta üzerinde durmaya çalıştık.

Sonuç

Türklerin ata yurdu Orta Asya'nın can damarı sayılan Seyhun ile Ceyhun sahillerinin medeniyetin ve uygarlığın merkezi olduğu aşîkârdır. Bu araştırmamız sonucunda da görüldüğü gibi bu yerler sadece İskitler, Hunlar, Kanglılar ve Oğuzlar zamanında yerleşim yeri olmamış, daha öncelerden beri insanoğlunun yaşadığı bir bölge olmuştur. Z. V. Togan'ın "Kent Türkleri" dediğı yerleşik hayat sürdüren Türk kavimlerinin mekânı olmuştur. Bu açıdan baktığımızda, Sır Derya boyundaki ortaçağ Oğuz şehirleri ve yerleşim yerleri az-çok araştırılmış ve önemi üzerinde eserler yazılmıştır. Fakat tarihimizi derinden ilgilendiren bu bölgenin eski tarihine dair araştırmalar ve kaynaklar

oldukça azdır. Bu sebeple tarihimizdeki bu mesele, üzerinde çalışılmasını ve bu boşluğun bilgilerle doldurulmasını. her ne kadar tarih yazının icat edilmesi ve yazılı kaynakların ortaya çıkması ile başlıyorsa da, olayların menşei ve ortaya çıkışı insanoğlunun hep ilgisini çekmiştir. Bu yüzden tarihimizdeki “Kent Türkler”inin yaşadığı bu gibi bölgelerin incelenmesinde yarar vardır. Aynı zamanda bu çeşit araştırmalar sayesinde tarihi zenginliğimiz daha iyi bir şekilde ortaya konarak, kafalardaki bazı soru işaretlerini ortadan kaldıracaktır. Damarları toprağa sağlam bağlanan ağaç, nasıl dinç ve güçlü ise, tarihi kökenini iyi bilen bir millette, o ağaç misali güçlüdür. Çünkü, herşey bu kökün üzerine inşa edilecektir.

Kaynakça

- AGACANOV, Sergey (2002), *Oğuzlar*, çev. E. Necef; A. Annaberdiyev, Selenge yayını, İstanbul.
- ABDUERAHMAN, Varis (1997), “*Divanü Lugat-it Türk’deki Türk İllerinin Çağdaş Çin Kaynakları İle Mukayesesi Ve Değerlendirilmesi*”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara.
- AKIŞEV, K. (1963) , *Drevnaya Kultura Sakov i Usuney Dolini Rek İli* (İli nehri boyundaki eski İskit ve Uysun kültürüne dair), Almatı.
- ALPISBAYEV, H. A (1961), Otkrytie pamyatnikov drevni i pozdnego poliolita v yucnom_Kazakistane (Güney Kazakistan’da bulunana eski ve son taş devrine ait abideler), *Sovyet Arkeolojisi der. Say. 1*, Almatı
- AKIŞEV.K- BAYPAKOV, K. (1972), *Drevni Otrar* (Kadim Otrar), Almatı.
- Arkeologicheskiye isladovanoye v Kazakistane* (Kazakistan’daki Arkeolojik araştırmalar), İlim Akademisi yasy, Almatı. 1973.
- Arkeologicheskie isledovaniye na severnih sklonah Karatau* (Kara dağ’ın kuzey cephesinde yapılan arkeolojik araştırmalar), Kazakistan ilimler akademisi arkeoloji araştırmaları ansiklopedisi, c. XIV, Almatı. 1962.
- ARTAMONOV, M. İ. (1973), *Sokrovişe Sakov* (İskitlerin hazineleri), Moskova.
- BARTHOLD, V.V. (1963), *Soçineniya*, c. II. “İstoriya Turkestana” (Türkistan Tarihi), Moskova.
- BAYPAKOV, Karl (1992), *Ulu Cibek Colu cane Ortagasırlık Kazakistan* (Ulu İpek Yolu ve Orta çağdaki Kazakistan), Almatı.
- DURMUŞ, İlhami (1993), *İskitler (Sakalar)*, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1996), *Orhun Abideleri*, Boğazışçı yay., 20. bask., İstanbul.
- ERZAKOVIÇ, L. B. (1975), *Po Sledam Drevniy Kulturi Kazakistana* (Kazakistan’ın eski devir kültür anıtları), Almatı.
- HAMZAOĞLU, U. (2002), *Türkterdin Oturukçu Örkenniyeti* (Türklerin Şehir Kültürü), Almatı.

- İslam Ansiklopedisi, “Sır Derya” maddesi, c. X.,
KABIŞEV, İ. (1997), Kazak Kaumı (Kazak Toplumu), Almatı.
KAŞGARLI Mahmud, (1992), Divanü Lûgat-it-Türk, çev. Besim Atalay, III., TDK.
yay., Ankara. *KazakSSR Tarihi* (1980), İlim yay., Almatı.
KONRATBAYEV, A. (1983), “Sır men Amu Kazpige Kuygan ba?” (Sır ile Amu
Hazara Dökülmüş mü?), *Bilim jane Enbek*, dergisi, say.3. Almatı.
KONRATBAYEV, T. (1992), *Ertedeki Eskertkişter* (Eski Abideler) ,Almatı.
KOZIBAYEV, Manaş (1998), *The History of Kazakhstan*, İlim akademisi yay.,
Almatı
KLAŞTORNIY, S. G. (1953) “Yaksart-Sır Derya” *Sovet Etnografisi*, say. 3.
KURT, H. (1998), *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği* , Ankara.
Sır Öniri Ansiklapedyası (1998), (Sır Yöresi Ansiklopedisi), İlim yay. Almatı.
SENİGOVA, T. (1962), *Poseleniye Aktöbe* (Aktöbe yerleşim yeri), Kazakistan
İlimler Akademisi bildirisi, , s. 57-70.
SÜMER, Faruk (1994), *Eski Türklerde şehircilik*, TTK. yay., Ankara. (1992) *Oğuzlar*
(*Türkmenler*) *tarihi, boy teşkilatı, destanları*, TDAY., yay., İstanbul.
STRANGE Guy Le (1968), *The Lands of the Eastern Caliphate*, 1968.
ŞEŞEN, Ramazan (1998), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*,
Ankara.
TOGAN, Zeki Velidi (1981), *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun
yay., İstanbul. (1945), *Türk İli Haritası ve Ona Ait İzahlar*, İstanbul.
TOLSTOV, S. P. (1962), *Po Drevnim Deltam Oksa Yaksarta* (Eski Oxs ile Yaksart
Deltaları), Moskova (1948), *Po Seldam Drevni Horezmskoy Sevelezatsoy*
(Eski Harezim Uygarlığı İziyle), Leningrad.

The Sir Derya Region And It's Place in Turkish History

Dânâ MOLDABAYEVA*

Summary: The Sir Derya region is not only the place where one of the biggest rivers of the Central Asia, Sir Derya is, but also a place of the oldest settlements of humanbeings took place and the civilisations came up. This place that also took place in middle age literature as “Maveraünnehr”, is between Amu Derya (Ceyhun) and Sir Derya (Seyhun) region. At the shores of these two rivers famous cities appeared, where people made many gorgeous art crafts and, names of which were mentioned in historical and geographical works. At the same time in this region the most important events of Turkish history took place, Turkish states were established, significant leaders were born and great Thinkers wrote their important masterpiece here. By Amu Derya river, while the masterpieces of the middle age such as Buhara and Semerkant came up, cities like Otrar, Sıganak, İsficab, Yesi, Savran (Sauran) , Barçınlğkent, Yenikent, SütKent were built by Sir Derya river. It has always been known, the region of Sir Derya and beyond was the oldest settlements of the city Turkish and the cities occurred and developed here were their works. Although many researches were done about these cities that developed in middle ages and that became a significant cross road on great Silk Road. Few information were obtained and the ancient historical researches about this region are not sufficient . By knowing the fact that the root of the history is in the ancient times, I tried to put a focus on the history of the Sir Derya region. This research will also emphasise the importance of Sir Derya region as “Turkish Home” in the Turkish History.

Key Words: Sir Derya, Turk, İskit, Kangli, Oğuz, Yaksart

*Ahmet Yesevi University Research Assistant, / Turkishtan / KAZAKHSTAN

Значение и Место Бассейна "Сыр Дарии" в истории Тюрков

Дана Молдабаева*

Резюме: Бассейн Сыр Дарии является не только местом нахождения одной из больших рек Средней Азии, в тоже время это центр возникновения самой древней культуры и древнейшим местом жительства человека. В произведениях авторов Средневековья регион выраженный как "Маверауннехир" является регионом между Аму Дерией(Джейхун) и Сыр Дарией(Сейхун). На берегу этих двух рек произошли эти знаменитые города о которых говорится в названных историко- географических произведениях и декорированных самыми великолепными культурными произведениями человечества. В то же время в этом регионе произошли важные события истории Тюрков, были построены Тюркские Государства и Ханства, рождены правители мира и Великие мыслители писали свои бессмертные произведения. В то же время как на берегу как на берегу Аму Дерии появились произведения шахов Средневековья Бухара и Самарканд, на берегах Сыр Дарии были построены такие города как Отрар, Сыганак, Исфиджаб, Яссы, Сауран, Барчынлыкент, Еникент, Сюткент и другие. Кент является фактом того, что одна из древнейших мест Тюрков Сыр Дария и другая со старых времен были пристанищем Тюрков и возникшие и развитые здесь города были их произведениями. Развиваясь в Средневековье, об этих городах, превратившихся в важные пути следования Великого Шелкового Пути в Средней Азии были проведено множество исследований и собрано немало сведений. Однако исследований проделанных в связи с раскрытием истории этого региона еще не достаточно. Исходя из таинственной правды исторических корней старых времён мы тоже попытались провести небольшое исследование древнейшей истории бассейна Сыр Дарии. Причиной же отдельного рассмотрения нами бассейна Сыр Дарии составляющей одну сторону района Маверауннехир заключается в значении бассейна Сыр Дарии в истории Тюрков как "Родина Тюрков".

Ключевые слова: Сыр Дария, Тюрк, Искит, Канглы, Огуз, Яксарт

* Преподаватель Университета имени Ахмета Яссави, Туркестан/Казахстан

Dil Ölümü Bağlamında Kayseri’de Yaşayan Uygur Türk Toplumu

Yard. Doç. Dr. Ferhat KARABULUT*

Özet: Canlı bir organizma gibi doğup gelişebilen dil, yaşaması için uygun şartlar ortadan kalkınca varlığını devam ettirme şansını yitirir. Çin devleti tarafından uzun zamandır uygulanan politikalar neticesinde, Doğu Türkistan’da yaşamakta olan Türklerin bir kısmı anavatanlarını terketmek zorunda kalmıştır. Bir kısım Uygur Türkü de, Türkiye’ye gelerek Kayseri’ye yerleşmiştir. Bu çalışma 1965 yılından beri Kayseri’de yaşamakta olan bu küçük Türk toplumunu ve konuştukları ana dillerini, dil ölümü bağlamında incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkçesi, Uygur Türkü, Doğu Türkistan, Kayseri, Dil Değiştirme, Dil Ölümü

Giriş

1995 yılında İngiltere’de temelleri atılan Tehlikedeki Diller İçin Kuruluş (Foundation for Endangered Languages), çıkardığı gazetenin ikinci nüshasında, dünyadaki dillerin içinde bulunduğu durumu tespit ettikten sonra, şöyle bir özetleme yapar. *“Dünya dillerini tetkik eden dil bilimciler dünya dillerinin yarından fazlasının can çekişen (moribund) yani etkin ve sağlıklı bir şekilde gelecek kuşaklara aktarılamayan diller, sınıfına dahil olduğunu tespit etmişlerdir. Biz ve çocuklarımız öyle bir zamanda yaşıyoruz ki büyük bir ihtimalle iki nesil sonra pek çok dil ölmüş olacaktır (Crystal 2000: VIII).*

Bir kaynaktan çıkmış olan toplumların dilleri, farklı mecralarda gelişip farklı sözlüklere sahip olunca ve ses, şekil ve cümle yapılarında farklılıklar oluşunca, karşılıklı anlaşılabilirlik oranı önemli ölçüde düşer. Dillerde yaşanan değişim, bölünme ve zayıflamalar, toplumların sosyo-ekonomik ve siyasî yapılarında meydana gelen değişmelere paralel olarak gerçekleşir. Tarih içinde, yeryüzündeki dillerde görülen ayrışma ve farklılaşmalar devam ederken, bazan aynı kaynaktan doğup, uzun süre birbirinden uzak kalmış olan diller, tekrar karşılaşmış, birbirleriyle temas kurarak karşılıklı etkileşim içerisine de girmiştir.

* Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, / MANİSA

İnsanlar tarih içinde, savaş, soykırım ve kuraklık gibi afetlerden; ticaret veya yeni yerler keşfetme arzusu gibi nedenlerden dolayı, çoğu zaman bulundukları yerleri terk etmişler, farklı kültürlerle komşu olarak veya onların bünyelerine yerleşerek yaşamayı seçmişlerdir. Bulundukları topraklardan göç etmek zorunda kalan topluluklardan biri de Doğu Türkistan Türklerinden olan Uygur Türkleridir.¹ Çin'in işgalci ve baskıcı uygulamaları sonucunda, bu bölgede yaşayan Uygur Türklerinden bir grup insan, anavatanlarını terk ederek, Türkiye'de ikamet etmek durumunda kalmıştır. Şüphesiz bu küçük topluluk, ana bünyeden kopan canlı bir organizma gibi, bütün aslı özelliklerini (yerli kültürü ve onun taşıyıcısı olan ana dilini) de beraberinde taşımıştır. Ancak bu göç hareketi aynı zamanda ana dili adına sonun başlangıcı anlamına da gelmektedir. Çünkü, "yeryüzünde bir kültür taşıyıcısı olan ve bölünüp küçülen her dil büyü-yüp serpilme, yeniden güçlü dil haline dönme imakanına her zaman kavuşmamıştır." (Craig 1993: 21)

Bu çalışma, evrensel bir gerçek olan dil ölümü² olgusu ışığında, Kayseri'de ikamet etmek durumunda kalan Uygur Türk toplumunu incelemektedir. Asya'da, yüzyıllarca tek bir dil halinde yaşamış ve tarihî-coğrafi sebeplerden dolayı, sonraki yüzyıllarda bölünerek Genel Türk Dili'nin lehçeleri durumuna gelmiş olan Türkiye Türkçesi (TT)³ ve Uygur Türkçesi (UT)⁴, Anadolu'da farklı şartlarda yeniden karşılaşmıştır. Bu karşılaşma ve meydana gelen birliktelik, hiç kuşkusuz yüzyıllar öncesinde olduğundan farklı şekilde gerçekleşmiştir. Bu olay, ayrılmış ve birbiri ile uzun yıllar temas kurmamış, bu yüzden bazı önemli değişimlere⁵ uğramış iki kardeş dilin buluşması şeklinde cereyan etmiştir. Bu yüzden ortaya çıkan durumdan ve geline sonuçtan, dil ölümü gerçeğine ulaşmak biraz zor ve dramatik olacaktır.⁶ Bugün Doğu Türkistanda konuşulan UT, kendinden kopmuş bir parçayı, TT'nin bünyesinde eritme gibi bir durum ile karşı karşıya gelmiştir.⁷ Bu durum elbette bütün Uygur Türk dili varlığını ve topyekün Uygur Türklerini içine almamaktadır. Biz özel olarak, Kayseri'ye yerleşen topluluğun beraberinde getirdiği dilin, nasıl ve hangi koşullarda tehlikeye düştüğünü ve bu dili ne tür bir sonun beklediğini göstermeye çalışacağız. Amacımız her zamankinden daha çok önemseydiğimiz Türk dili ailesinin maruz kaldığı bazı özel durumlara dikkat çekmektir. Evrensel bir kabul olduğu için bu çalışmada Uygur Türk lehçesi yerine doğrudan Uygur Türkçesi kavramını kullanacağız.

Çalışmamızda üç alana vurgu yapacağız: 1. Dil ölümünün evrensel boyutu, 2. Dil teması ve neticede gelen dil değişimi ve dil ölümü hadisesi, 3. Kayseri Uygur toplumunun sosyo-kültürel ve ekonomik yapısı ve bunun ana dile etkisi. Bir toplumun tarihî, sosyal, siyasî ve ekonomik yapısına sıkı sıkıya bağlı olan dil olgusu, elbette bu dil dışı unsurlardan soyutlanamaz ve bunlardan bağımsız tahlil edilemez.⁸ Bu yüzden Uygur Türklerinin ve diğer toplulukların dillerini, birtakım dış ve iç sebepleri tespit ederek incelemekte ve bazı özel şartları irdelemekte yarar olduğu kanaatindeyiz.

Dil Ölümünün Evrensel Boyutları

Yüzyıllardır insanoğlu pek çok yeni dilin doğuşuna ve mevcut dillerin bölünerek farklı dil ve lehçelere dönüşmesine şahit olmuş,⁹ bu arada kendisi de bu değişim ve dönüşümlerde birinci derecede rol almıştır. Mevcut dillerdeki bu değişimler ve sonuçta meydana gelen bölünmeler, dünya dillerinin sayısını artırmış, yeni dil gruplarının ve dil ailelerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Eğer belli bir dile dışarıdan müdahale edilmezse ya da mevcut bir dili konuşan insanların sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasî yapılarında bir değişim meydana gelmezse, o dil, büyük ölçüde yaşamaya devam eder. Her zaman ve zeminde diller ve o dilleri konuşan toplumlar, doğal seyrine bırakılmış olsalardı dünya dillerinin mevcut sayısı değişmezdi veya dillerin sayısında her geçen zaman diliminde sürekli bir artış görülürdü. Fakat genelde toplumlar durağan değil, değişken bir yapıya sahip oldukları için, canlı bir organizmaya benzeyen dil de değişmek zorunda kalmaktadır. Başka bir deyişle, her ne kadar yeryüzünde yeni doğan lehçelere (geleceğin müstakil dillerine) şahit oluyorsak da kaybolan, yok olan dillere de rastlıyoruz. Dilin doğuş sürecinde karşımıza çıkan doğal veya insan kaynaklı etkenler, dilin kaybolma sürecinde de başka boyutlarda ve başka şekillerde karşımıza çıkmaktadır.

Sosyal hadiseler genelde sebep-sonuç ilişkisi ile birbirine bağlanır. Bu anlamda bazı soruları hem ayrı ayrı hem de birbiriyle bağlantılı bir şekilde sormak ve cevaplamak gerekmektedir. Dil ölümü ile neyi kastediyoruz? Bir dilin ölmesi için gerekli olan şartlar nelerdir? İnsanoğlu konuşmayı unutmadığına veya terketmediğine göre nasıl oluyor da dil, canlı bir organizma gibi ölebiliyor veya artık kullanılmaz hâle gelip unutulabiliyor? Dil ölümü ile dil değişimi arasındaki ilişki nedir? Dil ölümü ile kültürel kimlik ve toplumsal bilinç kaybı arasında nasıl bir bağ vardır?

Yeryüzünde belli bir süre varlığını sürdürmüş olan bir dilin, değişik sebeplerle ortadan kalkması olayına, *dil ölümü* adı verilmektedir. Dil bilimciler, bir dil “doğal konuşanı ölürse ortadan kalkar.” (Trask 1996: 324) veya herhangi bir sebeple bir dil, “hiç kimse tarafından konuşulmuyorsa ölür.” (Crystal: 2000, p.1) yargısında bulunuyorlar. “Bir dilin ölmesi, o dili kullanan toplumun konuşmayı unutması ile değil, toplumsal ve siyasal sebeplerden dolayı o dilin (eski dilin) başka bir baskın dil (yeni dil) tarafından zaman içerisinde yavaş yavaş kullanım dışına itilmesi ve etkisizleştirilmesi ile açıklanır” (Aitchison 1981: 209). Yani herhangi bir dilin ölmesi için iki şart gereklidir: ya o dili konuşan herkesin ortadan kalkması, yani ölmesi (biyolojik ölüm); ya da insanların başka bir dili doğal iletişim ve anlaşma aracı olarak tercih etmesi (language shift) gerekmektedir. Dil teması (language contact) neticesinde gerçekleşen ikinci hadise, baskın bir dilin zayıf bir dili etkileyerek zamanla ortadan kaldırmasıyla neticelenir. Peki bu nasıl gerçekleşir? Johanson bu ikici

durumu şöyle özetler: “Diller, kendilerine ihtiyaç duyulmadığı; yani ailelerin bu dili kendi çocuklarına aktarmak için çabalamalarını gerektirecek yeterli sosyal işlevleri kalmadığı zaman yok olup giderler” (Johanson 2002: 42). Johanson, bunun sonucu olarak genç kuşağın ana dili yerine baskın veya prestijli dili tercih edeceği, genç kuşağın öğrenmediği dilin zamanla ortadan kalkacağı uyarısını da yapar.¹⁰ Bu kaçınılmaz ölümler bu tür genel nedenlerle birlikte, pek çok bölgesel yani özel nedenlere de dayanmaktadır. Biz bu kısa çalışmamızda bütün genel ve özel sebepleri elbette sayamayız, ama bazı bölgesel saptamalarda bulunabiliriz.

Dil Ölümü Sürecinin İşleyişi

İçerisine insan unsurunun karıştığı dil ölüm süreci iki türlü işler. Her iki durumda da en az iki kültürün karşılaşması gereği vardır.¹¹ Birincisinde savaşlar ve işgaller sonucunda ortaya çıkan sosyo-kültürel, siyasî ve askerî çatışma, ikincisinde dışarıdan gelen baskılar nedeniyle veya değişik türde tezahür eden etkenler sonucunda meydana gelen göçler ve farklı dillerle ilerleyen oranda meydana gelen sıcak temaslar söz konusudur.¹² Yani “iki farklı dil birbirine bitişik bölgelerde konuşulduğu zaman, bu iki dilin üyeleri birbirlerinin dillerine vakıf olabilirler ve hatta akıcı bir şekilde birbirlerinin dillerini öğrenebilirler. Bir başka durumda işgaller veya göçler neticesinde iki veya daha fazla dilin üyeleri tek bir topluluk içerisinde karışıp yaşayabilirler” (Trask 1999: 150). Bütün bunlar neticede büyük çaplı sosyal değişmelere ve demografik dönüşümlere sebep olabilir.

Bu iki sürecin ilkinde (işgalci veya düşman toplumların saldırısında) karşılaşma beklenmedik bir anda ve çok kısa bir sürede gerçekleşir. Karşılaşmanın bu şekilde hızlı ve ani olması nedeniyle meydana gelen çatışma, yenik, zayıf ve alıcı kültürün aleyhinde sonuçlanır ve alt dilin ölümü çok kısa sürede gerçekleşir. İkinci süreç ise daha çok göçler ve yer değiştirmeler sonucu ortaya çıkan kültürel temas ve dil teması ile şekillenir ve birinciye göre daha yavaş ve uzun zamanda gerçekleşir. Bu karşılaşmanın sonucu, başlangıçta alt dil aleyhinde olacak şekilde tahmin edilse de bazan farklı bir şekilde de olabilir. Ancak, dünya dilleri ile ilgili elimizdeki verileri incelediğimizde, herhangi bir bölgede çoğunluğu oluşturan hâkim toplumların, zamanla azınlık durumunda olan zayıf toplumların kültürlerini ve dolayısıyla dillerini silip attığını ve onların yerine yerleştiğini görürüz.¹³

Dil ölümlerini tetikleyen bu etkenleri dil bilimciler, iki ana başlık altında topluyorlar: a) *dış etkenler*: savaşlar, soykırımlar, doğal afetler ve bunların destekleyicisi siyasî, ekonomik, sosyal nedenler, b) *iç etkenler*: dış etkenler sonucunda ortaya çıkan sosyo-psikolojik durum.¹⁴ Doğal yapıları itibarıyla bu iki etken pek çok alt etkenleri içermekle birlikte asıl konumuz bölgesel ve Uygur Türk toplumuna özel olduğu için, biz burada, çalışma alanımız ile ilgili olan-

ları sıralamaya çalışacağız. Yine de, tarihî olaylara baktığımız zaman ‘yeryüzünde bir zamanlar var olan topluluklar neden yok oldularsa, diller de büyük oranda o yüzden yok olmuştur’ gibi bir genel saptama yapabiliriz. Bu yok oluşların dış ve iç sebepleri tarihçiler, sosyal bilimciler ve dil bilimciler¹⁵ tarafından ayrıntılı olarak inceleme konusu yapılmıştır.

Toplumda meydana gelen bazı sosyal olaylar (toplumsal bilincin değişime uğraması, kimlik çatışmaları veya şehirleşme gibi olgular), ekonomik bazı gelişmeler ve değişimler (işsizlik, kuraklık, şehre göç (urbanization), ülkedeki ekonomik darboğaz gibi etkenler), bazı kültürel olgular (değişen âdetler, fert ve toplumun yeni kimlikler edinmesi, üst kültürün alt kültürü hâkimiyeti altına alması ve baskı kurması gibi) ve politik yaklaşımlar (bazı devlet politikaları, yönetim anlayışında meydana gelen değişimler, veya siyâsilerin kişisel çıkarları gibi) toplumu değiştirip dönüştürürken dili de etkilemekte ve sonuçta dili öldürmekte ya da dil değişimi sonucunda, dil intiharı gerçekleşmektedir.

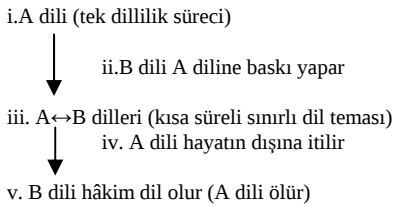
Dil Değişimi (Language Shift)

Sosyo-kültürel ve siyasî temaslar sonucunda topluluklar, komşu veya dış kültür dillerinden ödünçlemeler yaparlar. Bu, dünyada konuşulan bütün diller için geçerlidir ve kaçınılmazdır. Dil ödünçlemeleri doğal seyri içerisinde güçlü toplumların dillerinden zayıf toplumların dillerine doğru olur. Yani, pek çok bakımdan baskın olan toplumlar, zayıf toplumların dillerini etki altına almaya başlarlar. Bu etkileşim birincil olarak kelime alış-verişi şeklinde ortaya çıkar. Dil bilimciler buna ödünçleme (borrowing) adını verirler. Ana dilinin varlığına kayıtsız kalan insan, bir de onun önemini bilinç altında sıfırlama noktasına gelirse, ana dili, üst dilin (prestij dil veya itibarlı dil) kaçınılmaz baskısı sonucunda tanınamaz hale gelecektir. Ödünçlenen kelime sayısı ana dili tehdit edecek seviyeye gelirse, ödünçleyen dil (ana dili) için yabancı bir iklimde yaşama mecburiyeti ortaya çıkar, ki bu da sürgünde yaşayan bir toplumun hayatı algılamadaki hürriyeti kadardır. Başka bir deyişle kendi sosyal hakimiyet alanı içinde (kendi mahalle, köy, şehir, ülkesi v.b. içinde) sürgünü yaşamaya mahkum edilen dil, varlık sahnesinden çekilme gibi bir tehlike ile karşı karşıya kalır. Kelime ödünçlemeleri sonucunda dilin cümle yapısında da büyük ölçüde değişme meydana gelebilir. Buna bir de sosyal işlev eksikliğinden dolayı, ailelerin ilgisizliği eklenince sonuç kaçınılmaz olarak zayıf dilin aleyhine olur. Dil bilimcilerin önemle vurguladıkları bir gerçek şudur: “Tehdit altındaki dillerin hepsi, yabancı yapısal özelliklerin yoğun biçimde kopyalanması sonucunda ortaya çıkmış değişimler sergilemektedirler. Fakat, zayıflıklarının sebebi, kopyalamadan kaynaklanan yapısal bozulma değil, sosyal işlev kaybıdır” (Johanson 42: 2002). Baskın kültürün dilinden ödünçlenen kelime sayısının çokluğuna, daha önce vurguladığımız gibi,

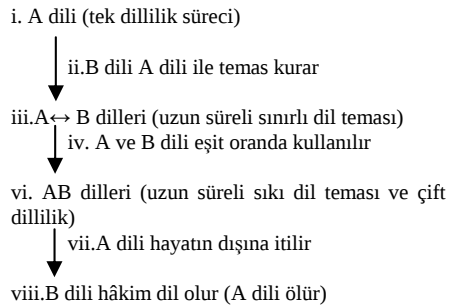
genç kuşağın doğal iletişim aracı olarak prestijli dili seçmesi eklenince, ödünçleme yapan dil (alıcı dil), kaynak (verici dil) dile dönüşür. Hem Türk tarihi hem de dünya tarihi bu tür dönüşümler yaşamış diller ve toplumlarla doludur. Aitchison (1981) bu şekilde meydana gelen olguya dil ölümü yerine dil intiharı (language suicide) adını vermektedir.¹⁶ Türk tarihinde bugünkü Bulgaristan'da, Tuna dolaylarında yaşamış olan eski Bulgar Türklerinin baskın Slav kültürünün tesiri sonucunda ortadan kalktığını tarih kitaplarımız yazmaktadır. Bu durum büyük ölçüde dil teması (language contact) neticesinde ortaya çıkan bir olgu olarak karşımızda durmaktadır.

Evrensel olarak, dil teması sonucunda 'dillerin birlikteliği' ve zamanla konuşucular arasında oluşan 'iki dillilik' (bilingualism) veya 'çok dillilik' (multilingualism)¹⁷ ortaya çıkar. Toplumun fertleri arasında birden fazla dili ana dili seviyesinde bilme oranının artması, ana dilin sosyal hayatın dışına itilmesine sebep olur. Bu da baskın dil lehine tek dillilikle neticelenen bir dil değişimi ve anadili aleyhine gerçekleşen bir dil ölümü hadisesidir. Şematik olarak, bir dilin yok olmasına neden olan dil değişimi ve dil ölümü süreci şöyle özetlenebilir.

Tablo I (biyolojik ölüm süreci)¹⁸

Tablo II (dil değişimi süreci)¹⁹

Dil ölümü ile neticelenen biyolojik ölüm ve dil değişiminin evrensel boyutuna değindikten sonra bu sürecin Kayseri Uygur toplumunun dili için nasıl işlediğine bakabiliriz.

GÖÇLE BAŞLAYAN HAYAT VE YENİ VATANDA ANA DİLİNİN GELECEĞİ

Anavatanda Durum ve Göçün Sebepleri

Savaş ve işgaller bir toplumu yok edebilir veya sürgünde yaşamaya zorlayabilir demiştik. Yaşamak için dışa (yabancı bir ülkeye) doğru yapılan yer değiştirmeler veya göçler, çoğu zaman ekonomik değil siyasidir ve bazı durumlarda mutlak sûrette gerçekleşmesi gerekebilir. “Dünyanın bazı bölgelerinde bir toplumun ani bir şekilde yok olması veya topraklarını terketmesi ekonomik değil politik nedenlerden kaynaklanabilir. Yıkım, bir sivil savaş veya milletlerarası sıcak çatışmalar sonucunda ortaya çıkabilir” (Crystal 2000: 75). Güçlü toplumların siyâsi, ekonomik ve askerî ihtirasları yüzünden yerlerini terketmek zorunda kalan zayıf toplumlar,²⁰ kendileri için meçhul ve uzak diyarlarda yaşama mücadelesini başka boyutlarda vermeye devam ederler.

18. Yüzyıldan itibaren, Çin ordusunun saldırılarına²¹ uğrayan Doğu Türkistan Türkleri,²² gittikçe artan oranda baskı ve sindirme politikalarına maruz kaldılar. Sistemli uygulanan politikalar ve Çin ordusu ile yapılan mücadeleler sonucunda,²³ bu topraklarda eskiden beri yaşamakta olan Türk kökenli halkların sayısında azalmalar oldu, kalanların bir kısmı ise Çin hakimiyetinde yaşamak yerine, başka topraklara göçmeyi tercih ettiler. Özellikle 1949 yılından itibaren baskılar artmış, Çin ordusu ile çatışmaya giren pek çok Uygur Türkü ölmüş, yaşama veya özgürlük için mücadele etme imkanı bulamayan ve (geleceği bu topraklarda) karanlık gören bazı Doğu Türkistan Türkü, başka topraklara göçü çare olarak seçmiştir.²⁴ Baskılar Türk dili ve kullanılan Arap kaynaklı alfabenin, dolayısıyla eğitimin üzerinde yoğunlaşmıştır. 1950’li yılların ortalarından itibaren, Çin Komünist Partisi, Türkleri daha fazla sindirmeyi (Çinlileştirmeyi) politika olarak benimsemiştir. Bu da en başta eğitim alanında olmuştur.²⁵ 1950’li yılların sonlarına doğru Sovyetler ile arası açılan Çin devleti baskıyı daha da artırmış, Doğu Türkistan’daki yüksek eğitim kurumlarında eğitim dilinin Çince olmasını zorunlu hale getirmiştir. Üstelik, Türklerin kullandığı Arap kökenli alfabe yerine, Çincenin fonetik sistemine uygun Latin alfabesine geçilmesini şart koşmuş, buna itiraz eden Türk eğitimcilerin işlerine de son vermeye başlamıştır. “Çin Komünist Partisi yönetimi binlerce Uygur, Kazak ve diğer öğretim görevlilerini Sovyet yanlısı, hatta “Sovyet casusu” diye suçlayarak okuldan uzaklaştırıp, mecburi çalışma kampına göndermiştir. Ardından “Büyük Sıçrama” hareketini başlatmış, öğrenciler bile bu harekete dahil edilmiştir (Köni 2003: 5). 1966 yılına kadar Uygur Türkleri kendi ana dillerinde eğitim yapabilirken, bu tarihten sonra milliyetçilik hareketlerine yol açtığı gerekçesiyle ana dilinde eğitim yasaklanmıştır. Bu tarihte “ilk, orta ve yüksek öğretimde eğitim dili tamamen Çinceleştirildi” (Alptekin 1978: 148-49). Bununla birlikte “1983 Sinkiang-Uygur Muhtar

Bölgesi Halk Hükümeti tarafından alınan bir kararla, tekrar bugün kullanılmakta olan Arap alfabesine dönülmüştür” (Kaşgarlı 1992: 43-44).

Göç ve Yeni Topraklarda Sosyo-Ekonomik Hayat

Anavatani terkeden Türk topluluklarının başında Uygur Türkleri ve Kazak Türkleri gelmiştir. Göçün başlarında binlerce insandan oluşan kabilelerden ancak küçük gruplar istedikleri yerlere ulaşabilmişlerdir. Bugün Kayseri’de Ahmet Yesevi Mahallesi’nde²⁶ yaşamakta olan Doğu Türkistan (Uygur) Türkleri işte bu büyük göç dalgasından arta kalan insanlar ve onların çocukları ve torunlarından oluşmaktadır.²⁷

Doğu Türkistan’dan Türkiye’ye ilk göç dalgası 1954 yılında İsa Yusuf Alptekin²⁸ ve Mehmet Emin Buğra²⁹ önderliğinde gerçekleşmişti. Bugün Kayseri’de yaşayan Uygur Türkleri ise 1965 yılında Kayseri’ye ulaşmışlardır. Doğu Türkistan’ın Yarkent, Kaşgar ve Kulca bölgelerinden gelen bu kabile, yaklaşık 354 kişiden (110 aile) oluşmakta idi. 1967 yılında Kayseri’ye yaklaşık 70 kişilik bir kabile daha gelmiştir. Her iki kabile de, kendilerine önerilen Suudi Arabistan, Kanada ve Almanya seçeneklerini kabul etmeyerek, “dili, dini ve kültürü aynı köke dayanan insanların yaşadığı ülkeyi”,³⁰ yani Türkiye’yi tercih etmiştir. Daha sonraki bölümlerde görüleceği gibi, bu durum onların yeni coğrafyaya uyum süreçlerini ve dillerinin geçirdiği değişimi de farklı bir şekilde etkilemiştir. Bugün Kayseri’de küçük bir nüfusa sahip olan Uygur Türk toplumu, dil ölümü sürecini de kendilerine özgü şartlarda yaşamak durumunda kalmıştır. Dil değişimi ve dil ölümü sürecini daha iyi tahlil edebilmek için, öncelikle bu toplumun nüfus dağılımı, sosyo-kültürel ve ekonomik yapısı üzerinde durmakta yarar var kanaatindeyiz.

Mayıs 2004 itibarıyla Uygur toplumunun nüfusu 700 civarındadır.³¹ İlk gelen 354 kişilik ve sonra gelen 70 kişilik kabile içerisinden yaklaşık 120 civarında Uygur Türkü, Kayseri’de vefat etmiş, çok az sayıda insan da İstanbul’a (15-20 aile) ve Ankara’ya göç etmiş durumdadır. Birkaç kişilik bir grup ise yurt dışına gitmeyi tercih etmiştir. Kayseri’de kalan nüfusun yaklaşık olarak %53’ü kadın, %47’si ise erkeklerden oluşmaktadır. Toplam nüfusun yaklaşık %60’nı 0-30 yaş grubu, %30’unu 30-50 yaş grubu, %10’unu 50 ve üzeri yaş grubu oluşturmaktadır. İlk, orta ve lise okul çağındaki çocukların tamamı okumaktadır. Buna karşılık yüksek okula giden öğrenci sayısında, orta öğretime nazaran düşüş gözlenmektedir. Halihazırda 15 civarında Uygur genci üniversitelerde okumaktadır, bunların çoğunu ise kız öğrenciler teşkil etmektedir. Bugüne kadar geçen yaklaşık 40 yılda üniversitede okumuş ve mezun olmuş yaklaşık 25-30 kişilik bir gruptan bu arada bahsedebiliriz. Üniversiteli sayısında her yıl düzenli bir artış da gözlenmektedir.

1965’ten bugüne kadar 40 yıl içerisinde sayı 700 civarına gelebildiğine göre nüfus, ölenler ve göç edenler göz önüne alındığında, yaklaşık %2,2 ile dura-

ğan-üstü bir artış hızına sahiptir. Yani ilk ve ikinci kabile ile gelen yaklaşık 400 kişilik nüfus 300 kişilik artışla 40 yıl içinde 700 olmuştur. Bu da senede yaklaşık 10 artış ile ölümler göz ardı edildiğinde yaklaşık 400 yapar, ki bu, sürgün psikolojisi içinde yaşayan, erime tehlikesini yakından hisseden bir topluluk için çok da hızlı bir artış sayılmaz. Bununla birlikte özellikle 1990’lardan sonra, toplumda çoğunlukla ekonomik sebeplerden dolayı az çocuk sahibi olma eğilimi hâkim olmaya başlamıştır. Kültürün ve dilin muhafazası noktasında nüfus sayısının önemli olduğu bilinen bir gerçektir. Bütün bu sayısal veriler ışığında baktığımız zaman kaçınılmaz bir şekilde hâkim nüfus içerisinde³² erime tehlikesini derinden yaşayan bir yan kültür (alt değıl) ile karşı karşıya bulunmaktayız.

Aynı kaynaktan çıkıp farklı coğrafyalarda gelişen, aslı unsurların pek çoğunu hâlâ ortak bir şekilde devam ettiren bu iki kültür gerçekte farklı kültürleri oluşturmazlar. Farklılık yüzeyseldir ve ayrıştırıcı değıl zenginleştiricidir. Bundan dolayı Uygur Türkleri’nin kültürü için alt kültür yerine yan kültür kavramını, alt dil yerine yan dil kavramını kullanmak daha doğru olacaktır. Türkiye’de Etnik Gruplar isimli eserinde Peter Andrews 1965 yılı nüfus sayımı verilerine dayanarak, Uygur Türklerini, Kazak, Kırgız, Özbek, Azeri, Türkmen ve Yörük Türkleri ile birlikte etnik grup olarak değıerlendirir ve onları Türkiye’deki diğler gruplar (Rum, Alman, Yahudi, Arap, Rus v.d.) ile aynı kategoriye dahil eder (1992, s. 9-10). *Etnik Sosyoloji* isimli eserinde Orhan Türkdoğan (1999, 17) ve *Türkiye’nin Etnik Yapısı* isimli eserinde Ali Tayyar Önder (2002: 22-31) Andrews’un Türk asıllı küçük grupları etnik kimlik altında değıerlendirmesine karşı çıkarlar ve dil, din ve aidiyet duygusu yönlerinden bakıldığında Uygur ve diğler Türk unsurlarının farklı bir kategoride değıerlendirilmesi gerektiğini vurgularlar.

Türkdoğan ve Önder’in vurguladığı üzere ırk, dil ve din etnik yapıyı belirlemede önemli ve belirleyici roller üstlenir. Bu nedenle aynı kökten gelen, Türk ırkına mensup olan, genel Türk dilinin bir kolunu konuşan ve aynı dine inanan insanlar, sosyolojik anlamda aynı kültürü oluşturlar. Uygur Türkü ile Türkiye Türkü uzun yıllar ayrı yaşadığı için, kültürel anlamda bazı değıişmeler ve farklılaşmalar da şüphesiz olmuştur. Ancak, Andrews’un iddiasının aksine, Uygur kültürü ile Türk kültürü arasındaki ortak noktaların çokluğu bu kültürün bir alt kültür olmasını engellemektedir. Bu nedenle, bu çalışmada biz yan kültür (benzerliği ve eşitliği ifade etmesi nedeniyle) kavramını benimsedik.

Dil değıişimi ve dil ölümü sürecini doğru tahlil edebilmek için, toplumun nüfus ve eğitim yapısının yanında diğler bazı istatistikî bilgilere de ihtiyaç vardır.

Doğu Türkistan’da daha çok hayvancılık ve tarım alanında yetenek ve bilgi sahibi olan ilk göçmen gruplar, geldikleri ilk yıllarda, daha çok sanayide vasıfsız işçi olarak çalışmak zorunda kalmışlardır. Çalışabilecek grup üyelerinin

bazıları, ilk yıllarda devlet kanalıyla yerleştirildikleri küçük sanayi kuruluşlarında çalışma imkanı bulurken, bazıları ise zaman zaman Doğu Türkistan'dan getirdikleri bilgi ve becerilerle deri ve ceket imalatı ile uğraşmışlardır.³³ Bütün bunlar şunu göstermektedir: Bu insanlar ilk yıllarda, bir an önce topluma ve yeni hayat tarzına uyum sağlayabilmek için mücadele verirken, eğitim konusunda çok fazla kendilerini geliştirememişlerdir. Bu da gelecekte (yani bugün) bu alanda önemli bir eksiklik olarak ortaya çıkacaktır. Yukarıda, üniversite mezunu veya halihazırda üniversitede okuyan öğrenci sayısı ile ilgili verdiğimiz oranların düşüklüğü bu nedenle olsa gerektir. Ekonomik güç bakımından, hâkim unsur içinde oldukça zayıf durumdadırlar. İçlerinden bazıları iyi bir eğitimle devletin yüksek kademelerinde görev alırken ya da ekonomik olarak güçlenirken, çoğu değişik kuruluşlarda işçi olarak çalışmaya devam etmektedir. Bu oran çalışan nüfusun %60-70'ini oluşturmaktadır. Memuriyeti seçen kişi sayısı çalışan nüfusun %3'ünü teşkil ederken, kendi işini kuran ve serbest çalışan kişi sayısı çalışan nüfus içinde %2 kadardır. Çalışan nüfus içerisinde kadınların oranı ise %2-3 civarındadır, bu ise genel nüfus içerisinde yaklaşık olarak 20-25 kadın demektir. Bununla birlikte, kadınlarda artan oranlarda hâkim kültür ile bütünleşme çabaları gözlenmekte, bu da aşağıda görüleceği üzere, çocuklarla iletişim kurmada ana dilin aleyhine bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Ana dili, anadan öğrenilen dildir ve çocuk ilk olarak hangi dili öğreniyor ve kullanıyorsa o dil onun ana dili olur. TT'de akıcı konuşmaya başlayan kadınlar, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde baskın dilin kullanımını evin içersine (özel alana) kadar böylece taşımış olmaktadır.

Kültürün ve neslin muhafazası konusunda Uygur Türkleri'nde kayda değer bazı faaliyetlerin ve gayretlerin olduğu gözlenmektedir. Geleneklere sıkı bağlılık ve onları yaşatma gayretleri yanında, Uygur kimliğini muhafaza etmek için benimsenen evlilik anlayışı oldukça önem arz etmektedir. 1965 yılından bu yana dışarıya kız vermeme veya dışarıdan kız almama konusunda oldukça kararlı davranan Uygur Türkü, iç evlilik (endogamy) anlayışını genç nesilere de aktarmış gözükmektedir. Bu yüzden dış evlilik hadiseleri %3-5'lik oranla hemen hemen yok gibidir. Bu da onların kapalı bir toplum olması noktasında önemli bir işlev görmektedir. Kültür ve dil değiştirmenin en önemli tetikleyicilerinden biri de farklı kültür grupları arasında meydana gelen dış evlilik (exogamy) olgusudur. Tarih bu tür sosyo-kültürel ilişkiler sonucunda değişen, başkalaşan toplulukların isimleri ile doludur. İki farklı kültüre, dolayısıyla iki farklı dile sahip olan çiftlerin doğan çocukları ilerleyen yaşlarda ikisini birden taşıyamamakta, kaçınılmaz olarak baskın olanı tercih etmektedir. Bu nedenle dış evlilik konusunda hassas olan eski kuşak Uygur Türkü, bunu genç kuşaklara da benimsetmeyi başaramıştır. Bu anlayış, dünyanın başka bölgelerinde dil ölümü sürecini yaşayan toplumlardaki gibi, hâkim

kültüre olan düşmanlıktan ve nefretten değil, nüfus erimesi sonucunda, asıl hedeften sapma ve Doğu Türkistan’a özgürlük davasını devam ettirememesi endişesinden kaynaklanmaktadır. Boşanma neredeyse yok gibidir, tek eşlilik ise aile kurma ve yaşatmada esas olarak kabul edilmiştir. İç evliliğe ek olarak, geldiklerinden beri, sahip oldukları millî kültürle yaşama anlayışı ve bunu muhafaza etme gayretleri de kimliğin devamı için önemli rol oynamaktadır.

Dış evlilik ileri boyutta olmadığı için (hâkim topluma nadiren kız verme söz konusu iken, kız alma yok gibidir) hemen hepsi akraba durumunda olan Uygur topluluğu düğün-dernek, bayramlaşma, ölüm gibi toplu törenlerde mümkün olduğu kadar bir araya gelme ve öz kültürü en azından bu zamanlarda genç kuşaklara tanıtmaya ve anlatmaya fırsatı bulmaktadırlar. Bu anlamda, Doğu Türkistan’dan getirilen tören ve adetlerin önemli bir kısmının biraz değişmiş olsa da, devam etmekte olduğunu söyleyebiliriz. Törenlerde özel giysilerin (dobba ‘Uygur takkesi’ ve çapan ‘bir çeşit ceket giyme gibi’) giyilmesi, millî yemeklerin (Türkistan pilavı, lağmen, mantu, samsa, çöşüre gibi) yapılması, millî çalgıların (dombura) çalınması³⁴ gibi otantik adetler, kültürün ve kimliğin devamı için kullanılan muhafız araçlar olarak algılanmaktadır. Bütün bu kültürel faaliyetlere ek olarak, öz kimliğin korunması ve Doğu Türkistan’ın sesinin dünyaya duyurulması için eğitim, basın-yayın ve dernekleşme-vakıflaşma gibi faaliyetleri de sayabiliriz.

Kayseri’deki Uygur toplumunun arasında ilk dernekleşme çabalarının 1973-77 yılları arasında yani göçten yaklaşık sekiz sene sonra olduğunu görüyoruz. Bu sürenin uzun mu, yoksa kısa mı olduğunu sosyal bilimciler daha iyi değerlendirecektir. 1980’de gerçekleşen ihtilal neticesinde Türkiye’deki diğer derneklerle birlikte Doğu Türkistanlılar Derneği de kapatılmıştır. Bu olay kendi kimliğini muhafaza etmeye çalışan bu yan kültür için oldukça ağır bir darbe olmuştur. Uzun bir süre kendilerini ifade edebilme, kültürlerini tanıtmaya ve yaşatmaya noktasında bir duraklama dönemine girmişlerdir. 1989 yılında ise dernek yeniden faaliyete geçmiştir. Kayseri merkeze bağlı olmak üzere daha sonraki yıllarda başka şehirlerde de dernek ve vakıflar kurulmuş, çalışmalarına hız verilmiştir. Bütün bu çalışmalar bütün Türkiye Uygurlarını hatta Doğu Türkistan Türklerini bir çatı altında toplamak, aradaki kopukluğu gidermek ve Doğu Türkistan’ın sesini dünyaya duyurmak içindir. Dernek ve vakıflara ilave olarak 1994 yılında yayımlanmaya başlanan Gökbayrak isimli dergi ile seslerini duyurma ve kimliklerini muhafaza etme çabaları artmıştır. İki ayda bir çıkan dergi Mayıs 2004 itibarıyla 57. sayıya ulaşmış bulunmaktadır. Dergicilik yanında fuarlara katılma, sergiler açma, Türklük kurultaylarına ve şenliklere katılma, önemli yerlerde çadırlar açma ve Uygur Türkçesi’ni Uygur çocuklarına öğretmek için kurslar açma, derneğin ve Uygur toplumunun önemli faaliyetleri arasında yer almaktadır.

KAYSERİ UYGUR TÜRKÇESİNİN ÖLÜM SÜRECİNİN İŞLEYİŞİ

“Bir topluluğun yaşadığı yerlerden sürülmesi durumunda, yaşamayı başaran sürgünlerin çoğu bir başka topluluğun merkezine doğru kayarlar. Burada bunların çoğu fakirlik ve zayıflık içerisinde yavaş yavaş kendi kültürel kimliklerini kaybederler. Yaşayabilmek için, yapabildikleri kadar kısa zamanda yeni dili öğrenirler...Eğer ilk nesil ortadan kalkarsa, kendi yerel dilleri bir nesil ileriye gitme eğilimi göstermez” (Crystal 2000: 75).

Yukarıda bahsettiğimiz, tarihî-siyasî olaylar ve sosyo-kültürel değişimlerle ilintili bakıldığında, Kayseri Uygur toplumunun ana dilinin, üç aşamada değişim ve ölüm sürecine girdiğini görüyoruz.

I. Aşama (Doğu Türkistan Yılları)

Dil ölümü süreci, Doğu Türkistan yıllarında kendini hissettirmeye başlar. İlk aşamada, bugünkü Kayseri Uygur Türklerinin yaşlıları dil kullanımı konusunda en azından devlet dairelerinde kısıtlamalar ile karşılaşmışlardır. Ama yine de ana dili bilme ve öğrenme konusunda herhangi bir eksiklik söz konusu olmamıştır. Yani ana dili kaybı anavatanda henüz gerçekleşmemiştir. Fakat bu sürecin halihazırda orada yaşayan Türkler aleyhine işlediğini belirtmekte yarar vardır. Göçle birlikte bir grup Uygur Türkünün hayatında yeni bir safha açılmıştır. Bu ilk safhanın ardından Uygur Türkçe’sinin küçük bir kolu, Anadolu’da yeni bir döneme girmiştir.

II. Aşama (Türkiye Yılları: 1965’ten 1980’lerin Ortalarına Kadar Geçen Süre)

Çalışma konumuzu teşkil eden Kayseri UT, 1960’ların ikinci yarısında, kardeş dil olan TT’nin bünyesine yerleşmiş olarak ikinci aşamaya girer. “İnsanlar yaşayabilir, fakat dilleri yine de ölebilir. Dil ölümüne neden olan ikinci grup etmenler doğrudan insanların fiziki güvenliği ile ilgili olmayabilir. Topluluk üyeleri canlı ve sağlam kalabilir (çoğu zaman kendi topraklarında da kalabilirler), fakat bununla birlikte konuştukları dil çöküşe geçebilir ve sonuçta başka bir dil onun yerini alabilir” (Crystal 2000: 77). İşte bu ikinci aşama Crystal’ın burada dikkat çektiği dil değişimi hadisesi ile büyük ölçüde örtüşmektedir.

1965 ve 1967 yıllarında iki katile halinde Kayseri’ye gelen Uygur Türkü’nün dili, önce TT ile sınırlı oranda temas kurar. Yukarıda evrensel anlamda dil ölümünden bahsederken ilk olarak kültürlerin temas ettiğini, bunun doğal sonucu olarak dillerin karşılıklı etkileşime girdiğini belirtmiştik. Dil teması (language contact) dediğimiz bu süreçte, iki dilin sürekli bir mücadele içinde olduğu görülür. “En ileri durumlarda, temasın etkileriyle, bir dilin konuşucuları diğer dil üzerinde ezici bir üstünlüğe sahip olabilir ve dil ölümü sürecinde

o dili tamamıyla ortadan kaldıracırlar.” (Trask 1999: 152) Ancak Uygur toplumu bağlamında, bu kaçınılmaz temasın, dünyanın diğer bölgelerinde olanlardan farklı şekilde cerayan ettiğini belirtmemiz gerekmektedir. Yani hem ilk karşılaşmada, hem de sonrasında bir kültür çatışması (cultural clash) olmamış, bilakis hâkim unsurun şefkat kanatları bu yan kültür için her zaman açık olmuştur. İki eski kardeş dilin karşılaşması şeklinde cereyan eden bu ilk temasta, bazı küçük anlaşmazlıklar dışında (eş sesli kelimelere farklı anlamlar vermekten doğan bazı özel durumlar gibi), genel anlamda bir çatışmadan bahsedemiyoruz.³⁵ Hâkim dilin ve kültürün bu sığınmacı toplumun diline yakınlığı, zaman içerisinde ana dili adına, aşağıda görüleceği üzere, hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

1965’ten 1980’li yılların ortalarına kadar devam eden bu aşamada, görsel³⁶ ve işitsel medyanın³⁷ Uygur toplumu üzerinde etkisi sınırlı kalırken, genç nesil eğitim ve öğretim alanında yeterli imkana sahip olamamıştır. Okullaşmanın, özellikle orta ve ileri yaş arasında yok denecek kadar az olduğu gerçeğine, yabancı bir diyarda yaşmanın verdiği sosyal ilişkilerdeki çekingenlik de eklenince, hâkim ve yan kültür arasında temas bu dönemde düşük seviyede seyretmiştir. Temasın sınırlı olması ve Uygur toplumu üyelerinin ancak iş yerlerinde ve alış veriş merkezlerinde üst kültür üyeleri ile iletişim kurmaları sayesinde, UT bu dönemde varlığını çok fazla değişmeden olduğu gibi devam ettirebilme imkanı bulmuştur. Başka bir deyişle, bu dönemde UT aleyhine bir dil bulanması (dil kirlenmesi değil) olgusu ile henüz ileri seviyede karşılaşmıyoruz. Bu dönemde, erkeklerin sınırlı oranda gerçekleşen dış çevre ile temasına karşın, kadınlar (özellikle yaşı 40’ın üzerinde olanlar) arasında üst kültür ile temas yok denecek kadar az olmuştur. Kadınlar bu dönemde çoğunlukla evde veya kendilerine ait özel alanda (private domain) yaşıyorlardı, yani mahalle dışında üst kültürün insanları ile temasları pek yoktu. Durum böyle olunca TT’yi öğrenme ve çocukları ile bu dilde temas kurma gibi bir anlayışa ve imkana sahip olamadılar. Bu dönemde annelerin, TT’yi iyi bilmedikleri için, evde çocukları ile ister istemez UT’de temas kurmaları sayesinde, TT’yi iyi derecede bilen çocukların, ana dillerinde herhangi bir tehlikeli gelişmeye şahit olmuyoruz.³⁸ Kadınlar (her zaman nüfusun çoğunluğunu oluşturmuşlardır) sadece çocukları ile değil, bir araya geldiklerinde de UT’yi kullanıyorlardı. Böyle yapmaları hem millî kimliğe olan hassasiyetlerinden, hem de yukarıda değindiğimiz gibi TT’yi bilmemelerinden kaynaklanıyordu. Ancak bu dönemde Uygur kadınları tamamıyla dış dünyaya kapalı da değillerdi. Özellikle bu dönemin genç kuşak kadınları, yeni hayata ve üst kültüre karşı ilgisiz kalamamış, zaman zaman mahalle dışına çıkarak baskın kültürü yakından tanıma ve bu kültürün bazı unsurlarını kendi hayatlarına taşıma eğilimi içerisinde bulunmuşlardır. Bugün yaşları 40’ın üzerinde olan bu kadınlar, düşük oranda da olsa çalışma sahasında yer almışlar, TT’yi ileri sevi-

yede öğrenmişler, bunun yanında kendi dillerini de akıcı bir şekilde konuşabilmişlerdir. 1970'li yılların, Türkiye'de hem ekonomik olarak hem de siyasi olarak çalkantılı geçmiş olması, Uygur toplumunu da yakından etkilemiş, onların bir süre daha kendi içlerine kapanık yaşamalarına neden olmuştur.

III. Aşama (1980'lerin Ortalarından Günümüze Kadar)

Kayseri Uygur toplumunun dili için üçüncü aşama 1980'li yıllarda başlar. Bu, Uygur çocukları arasında okullaşmanın hızlandığı, topluluk üyelerinin hakim unsur ile daha yakın ve kesintisiz temaslarının başladığı ve özellikle televizyonun hayatın her alanına girdiği bir dönemdir. 1965'ten 1980'li yılların ortalarına kadar devam eden ikinci aşamada, kelime ödünçleme şeklinde gelişen dil teması ve yavaş gerçekleşen kültürel entegrasyon, bu üçüncü aşamada kaçınılmaz bir şekilde hızlanmış, böylece dil teması tamamıyla dil aktarımına (code switching)³⁹ veya bazan dil karışımına (code mixing)⁴⁰ dönüşmeye başlamıştır. Yaşları 50'nin üzerinde olan topluluk üyeleri, 1980'lerde ve 1990'lı yıllarda bu dil aktarımı olayını daha çok kendi dilleri lehinde gerçekleştirmeye çalışırken, yaşları 30 ve altında olanlar, TT lehine bir aktarımdan yana olmuşlardır.⁴¹ Yani ebeveynler, çocuklarının hem kendi aralarında hem de aileleri ile konuşurken TT'yi tercih etmelerine, ya da UT ile konuşurken birden TT'ye dönmelerine, ilk olarak 1980'li yılların sonlarına doğru şahit olmaya başladılar. 2000'li yıllara gelindiğinde dil aktarımı olgusunun yeni yetişen nesil için artık söz konusu olmadığı gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Yani, yeni nesil, dil aktarımı yapmak yerine, doğrudan TT'yi kullanmakta, UT'de sorulan sorulara TT ile cevaplar vermekte, ihtiyaçlarını bu dille karşılamaktadır.

1980'den sonra meydana gelen sosyo-kültürel ve siyasi değişmelere, ekonomik gelişmeler de eklenince, hâkim Türk kültürü yeni bir mecrağa girmiştir.⁴² Hakim kültürde meydana gelen bu değişmeye paralel olarak, Uygur kültüründe de bazı değişmeler olmuştur. 1960'larda ve 1970'lerde ağır işleyen kültür ve dil teması, bu yıllarda hız kazanmış ve geriye dönülmez bir süreç (çift dillilik süreci) böylece başlamıştır. Aynı ailede birden fazla bireyin iş hayatında yer alması ve çocukların hâkim unsurun çocukları ile birlikte baskın dilde eğitim yapmaları, televizyon kültürünün gelişmesi, evde de gidecek artan oranda TT'nin tercih edilmesine sebep olmuştur. Daha iyi ve rahat bir hayat için, üst kültür ile bütünleşme ihtiyacı ve bunun gerekli görülmesinin bilinç altına yerleşmesi, neredeyse tüm topluluk üyeleri arasında yaygınlık kazanmıştır. Bütün bunlara hâkim kültürün bu yan kültüre olan yakınlığı ve bu yakınlıktan doğan dayanılmaz cazibe de eklenince, Uygur toplumunun genç nesli arasında bir gevşeme ve ana diline karşı bir kayıtsızlık başgöstermiştir. Ayrıca, Çin'de uygulanan politikaların aksine, burada hâkim unsurun siyasi olarak baskı yerine, hoşgörü ve yardımı seçmesi, hâkim kültü-

rün üyelerinin de yönetimi bu anlamda destekleyici tavırlar sergilemesi, iki unsur arasını açmak yerine yakınlaşmayı sağlamış, bu yakınlık ise yan kültürün dilinin kolay bir şekilde sosyal hayatın dışına itilmesine sebep olmuştur. Durum böyle olunca Uygur toplumu arasında çift dillilik (bilingualism), 1990’lı yılların başından itibaren TT lehine tek dillik (monolingualism) şeklinde tezahür etmeye başlamıştır.

Bu süreçte, dış etkilere mümkün olduğu kadar uzak olan bir ortamda, kendilerine ait özel bir mahallede yaşıyor olmaları, UT’nin lehine olmaya devam etmiştir. Mahalleye ve kendi toplumuna olan aidiyet duygusu (bir bakıma hissedilen sürgün veya azınlık psikolojisi), başka mahalle ve semtlere dağılmayı engellemiştir. Bu da kimlik erimesinin büyük bir ölçüde yavaşlaması anlamına gelmektedir. Aynı mahallede, beraber yaşama arzusunun bir diğer nedeni de Doğu Türkistan’a (ana vatana) duyulan özlem ve orada yaşayan soydaşlara karşı duyulan mesuliyet duygusudur. Bütün bunlara rağmen, yeni yetişen nesil 1990’ların sonunda ve 2000’lerin başında dil bakımından yeterince bilgili ve bilinçli yetiştirilememiştir. Bu anlamda özellikle Doğu Türkistan Derneği bünyesinde gerçekleştirilen faaliyetler, kültürün ve dolayısıyla dilin muhafazası için büyük önem arz etmektedir. Buna karşın, çoğu zaman ana dilinde yapılmayan kültürel bazı törenler, formalite niteliğine bürünmeye başlamıştır. Yapılan faaliyetler ana dilinde yapılmadığı zaman beklenen etkiyi gösterememektedir.

Bugün her ne kadar beraber getirdikleri bazı kültürel değerleri bildikleri ve yaşatmaya çalıştıkları gözlenirse de, dil ölünce ve buradaki insanlar başka mahalle veya şehirlere göçtükçe kimliğin de yok olacağı gerçeğinden kaçamamaktadırlar. Gerçekte dili olduğu gibi muhafaza etmek oldukça zordur. Büyük ve baskın bir dilin bünyesinde, ana dilini daha uzun süre gelecek nesillere aktarmak, gerçekleştirilmesi zor bir görevdir. Dil adına pozitif gelişmelere neden olan düşünce yapısı, bir ölçüde Doğu Türkistan ile kurulan manevî bağ ve oradaki insanların bağımsızlığa kavuşması arzusudur. Davayı devam ettirmek, varlığın yegâne gayesi olunca, kimliği muhafaza etmek mümkün hâle gelmektedir. Ancak, bütün çabalar Doğu Türkistan davası etrafında yoğunlaşınca, dil bir ölçüde ikinci pozisyona itilmiş gibi görünmektedir. Kimliğin ve kültürün zırhı ve taşıyıcısı olan dil öldüğü zaman, davanın da öleceği gerçeği bir ölçüde gözardı edilmiş gibidir. Bunun bir göstergesi, göçten bu yana özellikle 1980’li yıllardan sonra, UT’yi öğreten bir kurumun oluşturulmaması, uzun süreli ve ciddi dil kurslarının açılmaması, evde çocuklarla UT ile konuşulması için yeterince çaba harcanmamasıdır.⁴³ Sistemli ve sürekli bir şekilde aileden başlayan bir dil bilinci ve dil öğretimi anlayışı yerine, doğal seyrine bırakılmış bir dil öğretimi anlayışı ebeveynler arasında

yaygınlık kazanmıştır. Doğal seyrine bırakılmış bir dil, hiç bir zaman genç kuşaklar tarafından cazip bir iletişim aracı olarak görülmez, çünkü hâkim unsurun dili onlara daha faydalı ve çekici gelmektedir.

Sonuç

Dil değişimi ve dil ölümü olgusunun evrensel boyutlarına dikkat çektikten sonra gördük ki, Kayseri’de küçük bir topluluk tarafından sınırlı oranda kullanılan UT, kaçınılmaz olarak, TT ile önce kısıtlı daha sonra ise ileri seviyede temas kurmuştur. Bu süreçte, sınırlı oranda başlayan dil değişimi sonucunda zayıf dilin, doğal olarak, güçlü dilin karşı konulamaz girdabı içersinde giderek artan oranda erimeye başladığını gördük. Gerçekte UT bugün itibarıyla henüz dil ölümü sürecini tamamlamıştır diyemiyoruz. Yukarıda vurguladığımız gibi, dil ölümünden bahsedebilmemiz için, dilin hiç kimse tarafından ana dili olarak konuşulmaması ve gelecek kuşaklara aktarılmaması şartı vardır. Bugün Kayseri Uygur toplumu içersinde, yaşları 40 ve üzeri olanlar, büyük ölçüde çift dilli (bilingual) durumdadırlar. Çift dilliliğin, zayıf dil aleyhine bir dönüşüme sebep olacağını daha önce belirtmiştik, nitekim bu çift dilliler günlük hayatta daha çok TT’yi tercih etmektedirler. Yaşları 20-40 arasında olanlarda, çift dillilik, önemli oranda TT lehinde gelişmektedir. Yaşları 20’nin altında olan nüfusun çoğunda ise UT birkaç cümle ve birkaç kelimeden ibaret gözükmemektedir. Üçüncü kuşak tarafından öğrenilmeyen dilin ölmek üzere (endangered) olan diller sınıfına dahil olduğunu daha önce vurgulamıştık.

Bütün bu gelişmeler ve dönüşümlerden hareketle, Kayseri Uygur toplumunda görülen dil ölümü sürecini olumlu veya olumsuz yönde etkileyen dış ve iç etkenleri ve sonuçlarını aşağıdaki gibi yeniden özetleyip bir sonuca bağlayabiliriz.

Dil Ölümünü Tetikleyen ve Hızlandıran Dış Etkenlere Genel Bir Bakış

1. Savaş, soykırım ve sonuçta gelen göç; 2. Göç esnasında verilen insan kaybı ve az bir nüfusla güçlü bir dilin bünyesine yerleşmek; 3. Başka bir dilin bünyesinde sığınmacı (bir nevi sürgün) hayatı yaşamak zorunda kalmak; 4. Ulaşanların bir kısmını yaşlıların, kadınların ve vasıfsız insanların oluşturması; 5. Azınlık psikolojisinin tesiri ile sürgünde yaşanan paradoks; 6. Fakirlik ve işsizliğin getirdiği yaşama zorluğu ve ekmek kazanma davasının daha önemli olması; 7. Baskın dilin, iş bulmak ve iş çevrelerinde tutunabilmek için öğrenilme ve kullanılma gereği; 8. Eğitim ve medya dilinin baskın dilde olması; 9. Ana dilini öğretmede karşılaşılan maddi zorluklar (okul ve kuruluş eksikliği); 10. Baskın dilin dayanılmaz cazibesi.

Dil Ölümünü Yavaşlatan ve Uygur Türkçesinin Lehinde Olan Etkenlere Genel Bir Bakış

1. Konuşulan dilin pek çok yönden hâkim dil ile benzerlik arz etmesi ve mutlak surette yeni dili öğrenme gereğinin az hissedilmesi. Yani, ihtiyaçların UT ile de bir ölçüde giderilebilmesi; 2. Daha ilk günden itibaren Türk devletinin ve halkının sıcak temasının ve yakın ilgisinin, yabancılık çekme ve ‘diğeri’ olma psikolojisini geciktirmesi. 3. Devlet tarafından işe yerleştirilmeleri ve kendileri için özel bir mahalle kurularak, burada kapalı bir cemaat halinde yaşamalarının temin edilmesi; 4. Siyâsi ve sosyo-kültürel baskının olmaması, asimilasyon faaliyetine tâbi tutulmamaları, hatta kültürel zenginliklerini devam ettirebilmeleri için gereken önlemlerin alınması; 5. Aradan geçen 40 yıla rağmen bir çok geleneğin (düğün, ölüm, bayram gibi) büyük ölçüde devam ettirilmesi ve bunun için özellikle yaşlıların toplum içindeki saygın yerinin korunması; 6. Kapalı bir toplum özelliğine sahip olunması ve bunu devam ettirmek için mücadele edilmesi; 7. Ciddi bir cemaatçilik anlayışıyla, dışarıya kız verme ve dışarıdan kız alma konusuna soğuk bakılması. Dış evliliğin oldukça az olması, dış etkinin azalmasına ve toplumun baskın kültürün bünyesinde erimesine engel olmaktadır; 8. Doğu Türkistan davasının yegane gaye yapılması ve bu davanın devamı için kültürün ve bu arada dilin de muhafaza edilmesi gereğine inanılması; 9. Doğu Türkistan’da bir çoğunun akrabasının ve tanıdığının olması ve onlarla irtibat kurmak için UT’nin unutulmaması gereğinin her zaman akılda tutulması; 10. Bir gün Doğu Türkistan’ın kurtulacağına ve oradaki soydaşlarla yeniden irtibata geçeceklerine ve hatta oraya tekarar döneceklerine inandıkları için özellikle orta ve ileri yaş arasında dilin mutlak surette muhafaza edilmesi gerektiğine inanılması; 11. Doğu Türkistan’daki Uygur Türkleri ile (özellikle telefonda) UT ile konuşmanın oradakiler için büyük moral olduğuna, onların yalnız olmadıklarını hatırlattığına inanılması.

Uygur Türkçesini Olumsuz Etkileyen Bazı Özel Durumlar

1. İçgüdüsel olarak Türkiye Türklerinin kardeş ve TT’nin kardeş dil kabul edilmesi ve UT’yi, TT’nin lehine terketmenin gerekliliğine inanılması; 2. TT’nin bir kardeş dil olması nedeniyle pek çok ortak noktanın bulunması, bunun diller arası geçişi çok kolay hale getirmesi, bu geçişlerin Uygur toplumu üyeleri tarafından çoğu zaman farkedilmemesi ve bunun alışkanlık haline gelmesi; 3. Ekonomi, siyaset, eğitim ve medya dilinin dayanılmaz baskısını ve cazibesini yakından hissetmeleri; 4. Kardeş bir ülkede yaşamının sebep olduğu rehavet; 5. Yeni yetişen nesillere ana dilinin öğretilmesi için yeterince gayret gösterilmemesi veya az çaba ile yüksek verim elde etmeye çalışma arzusu; 6. Baskı ve zorlama ile dil öğretilemez düşüncesi ile hareket etme ve buna bağlı olarak evlerde dahi UT yerine ebeveynlerin çocukları ile TT ile

konusması, dil seçimi konusunda çocuklara serbestlik tanıma; 7. Zamanında Uygur kültürünün muhafazası için kurumsallaşmaması, mevcut dernek ve çıkarılan dergi dışında kurumsal bazda pek çok eksiğin bulunması; 8. Asıl hedefin sadece Doğu Türkistan'ın sesini dünyaya duyurmak olarak belirlenmesi, hedefe ulaşmak için dile olan ihtiyacın yeterince farkedilmemesi; 9. Ana dili ve milli kültür konusunda ilgisi ve bilgisi olmayan öğrencilerin tam olarak motive edilememeleri, dil bilincinin yeterince genç beyinlere nakşedilememesi, okulda ve medyada üstün dili öğrenen genç beyinlere cazip gelmeyen cılız nitelikteki UT kurslarının önemsiz kalması; 10. Aile ortamında anlaşma dili olarak hâkim dilin tercih edilmesi; 11. Dünyanın başka yerlerinde, hâkim kültürün insanları tarafından, yanlış dil kullanımları ve aksanlı konuşmalarından dolayı alt kültür insanlarının alaya alınmasına ve dışlanmasına karşın, Kayseri Uygurları için birkaç küçük istisna dışında bu durumun söz konusu olmaması. Fakat yine de özellikle çocuklar, dalga geçilme, aşağılanma, iş bulamama veya özellikle okullarda toplum dışına itilme kaygısı ile ana dili yerine TT'nin kullanılmasını, iç dünyalarında daha doğru ve yararlı saymaktalar, bu da ana dili adına ileri yaşlarda bir dil cehaletinin doğmasına neden olmaktadır. Nitekim bugün 20 yaş altı genç ve çocuklar arasında yüzde 80 civarında bir oranla bu anlayış hâkim olmuş ve sonuçta ana dilini iyi bilen genç nesilde oran ancak yüzde 15-20 civarında kalmıştır.

Görüldüğü gibi, dış etkenler sonucunda ana dilinin kullanım alanının iyice daralması, yani sosyal hayattan dışlanarak önemsiz hale gelmesi, alt kültürü (veya yan kültürü) oluşturan fert ve toplumların bilinç altlarını olumsuz yönde etkilemekte, bu da, iç etkenlere dönüşerek, ana dili bilgisi ve bilincini şuurlatma altında sıfırlamakta ve dilin yeni kuşaklara aktarımını engellemektedir. Yeni kuşaklar tarafından öğrenilmeyen dil, can çekişen (moribund) diller arasına girmiş ve yok olmaya doğru bir adım daha atmış olmaktadır. Yukarıda üzerinde durduğumuz noktalar ışığında baktığımızda gördük ki, Kayseri Uygur toplumunun dili bu son aşamaya gelmiş, tehlikeyi en yakında hissetmeye başlamış olan diller ile aynı kaderi paylaşmaya başlamıştır.

Açıklamalar

- 1 Doğu Türkistan'da Uygur Türkleri dışında başka Türk unsurları da bulunmaktadır. Kazak, Özbek, Kırgız ve Tatar Türklerinin oluşturduğu Türk kültürü, Özkan'a göre daha çok Uygur Türkleri ve kültürü etrafında şekillenmektedir. "...dil ve kültür bakımından bütün Doğu Türkistan Türkleri Uygur Türkçesi ve kültürü etrafında bütünleşmiş görünmektedir." (Özkan 2004: 255)
- 2 Dorian (1981, 1)'in ifade ettiği gibi, dil ölümü veya dilin yok olması dünya dilleri tarihinde her devirde rastlanan olağan bir olgudur. Böyle olmakla birlikte özellikle tarihsel dil bilimcilerin çok fazla ilgisini çekmemiştir. Bu anlamda Vendryes (1934/1952) ve Terracini (1957)'yi dil ölümü üzerinde çalışma ya-

panların öncüleri sayabiliriz. Dorian’ın 1973: 1977 ve 1978 yıllarında yazdığı makaleleri topladığı *Language Death* (1981) (Dil Ölümlü) adlı eseri bu alanda yazılmış önemli eserlerdendir.

Gönnar Jarring’in 90. doğum yılı dolayısıyla, Lars Johanson’un, 1997’de yapmış olduğı konuşması (orijinali: *Discoveries on the Turkic Linguistic Map*, Swedish Research Institute in Istanbul, Publications 5. Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul; çevirisi: Nurettin Demir ve Emine Yılmaz (2002), *Türk Dili Haritası Üzerine Keşifler*), Türk dilinin konuşulduğu bölgelerin ve yapılan alan çalışmalarının dil değışimi (language shift) ve dil ölümlü (language death) bağlamında incelenmesi açısından oldukça önemlidir. Johanson, burada, alan çalışması ile, ölmekte olan dillerin söz varlığının tespit edilip kaydedilmesini ve dilin varlığını devam ettirebilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını öngörür. Benzer şekilde Johanson’un Mainz Türkoloji araştırmaları çerçevesinde yapmış olduğı araştırmaları ve Güneydoğı Anadolu ve Batı İran’da konuşulan Türk dilleri hakkında hazırlamış olduğı projeleri burada zikretmemiz gerekir. Bölgesel tipoloji açısından dilsel varyantların oluşma ve gelişmesine ışık tutmayı amaçlayan bu çalışmalardan, *Structural Factors in Turkic Language Contacts* (2002) oldukça önemlidir.

- 3 Bundan sonraki kullanımlarda Türkiye Türkçesi, TT kısaltması ile gösterilecektir.
- 4 Bundan sonraki kullanımlarda Uygur Türkçesi, UT kısaltması ile gösterilecektir.
- 5 “Yaşayan diller için en önemli gerçeklerden biri de sürekli değışim içinde olmalıdır. Yeni kelimeler, yeni telaffuzlar, yeni dil bilgisel biçimler, kelimelerin kazandığı yeni anlamlar ve eskilerinin yerine dile giren yeni kelimeler her zaman olağan bir durum olarak ortaya çıkar. Yaşayan bir dil için değışimden kaçmak kesinlikle mümkün değildir.” (Trask 1999: 149)
- 6 Kayseri Uygur Türk dili özelinde olaya baktığımız zaman, aynı kökten gelen iki dilden birinin yok olması, önemli bir değerin yok olmasıdır ve dramatiktir. Johanson, Türk dillerinin haritasını çıkardığı ve ölmek üzere olan Türk dillerinden bahsettiğı eserinde “İyi de dillerin yitiminin yasını neden tutalım? Gereksiz farklılıkların ve varyasyonun sınırlandırılmasını memnuniyetle karşılamamızı gerektirecek nedenler yok mudur? Ekonomik açıdan zayıf, küçük yerel birimleri kapatma zorunluluğı karşısında endişelenmek de nesi?” (Johanson 2002: 43) sorularını sorduktan sonra, “insanlığın sahip olduğı en değerli unsurlardan birisidir” diyerek, dili, hem insancıl olarak hem de bilimsel olarak önemsememiz gerektiğini vurgular. Bu önemli çalışmada, dünyanın pek çok yerinde olduğı gibi, Türk dili haritası içinde küçük gruplar tarafından konuşulan dillerin (Şorca, Fuyü Türkçesi, Sarı Uygurca ve Salarca, Eynu Türkçesi, Karaim Türkçesi gibi) sahip oldukları özel şartları ve onları bekleyen tehlikeleri yakından görmüş oluruz.

Dilin bir değer olduğunu ve mutlak surette önemsenmesi gerektiğini vurgulayan bilim adamlarından biri de Crystal'dır. O, bilim adamlarını göreve çağırırken aslında olayın dramatik olduğunu vurgulamak ister gibidir.

Bu bağlamda, Èva Csató'un Ukrayna'da yalnızca altı yaşlı Türk tarafından konuşulan Haliç Karaimcesi üzerine yapmış olduğu çalışmayı, dil ölümü tehlikesini ve dramatik yok oluşu vurgulaması açısından burada zikretmemiz gerekir.

- 7 Kuşku yok ki, biz burada Uygur Türkçesi'nin tamamen yeryüzünden silinmesi gibi bir olgu ile karşılaşmıyoruz. Bir üst dilin bir parçası veya lehçesi herhangi bir yerde varlığını devam ettiremeyebilir. "Bir yerel lehçenin belli bir bölgede ortadan kalkması, o dilin tamamen ölmesi anlamına gelmez. O lehçenin bağlı olduğu dil başka bir yerde yaşamaya devam edebilir." (Ramat 1983: 495). Bu bakımdan biz bu çalışmamızda gerçekte Doğu Türkistan'da konuşulan Uygur Türkçesinin bir lehçesinin (Kaşgar, Kulca ve Yarkent dolaylarında konuşulan dilin Türkiye'deki parçası) ölümünden bahsediyoruz.
- 8 Bu konuda geniş bilgi için bkz., (Wurm 1991: 1-17 ve 1996: 1-24), (Trask 1996 ve 1999)
- 9 Dillerin bölünerek alt gruplara ayrılması ve bir dil ailesine dönüşmesi olayının teorik zemine oturtulması ve yeni bir dilin ortaya çıkmasının sebep ve sonuçları için bkz., (Dixon 1997: 49-53 ve 58-66)
- 10 Burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur. Biz dil ölümü kavramını kullanırken bir dilin zaman içinde değişikliğe uğrayarak başka bir ad altında başka coğrafyalarda kullanılmasını kast etmiyoruz. "Örneğin Latince bazan ölü bir dil olarak kabul edilmektedir, çünkü artık kullanılmamaktadır. Fakat gerçek anlamda ölmüş değildir. Sadece görünüşünü ve adını değiştirmiştir, nitekim Fransızca, İspanyolca, İtalyanca ve Sardinyaca doğrudan Latincenin torunlarıdır" (Aitchison 1989: 209). Bu anlamda bakınca biz Göktürkçenin, Eski Uygurcanın, Karahanlıcanın, Çağataycanın öldüğü sonucuna varmıyoruz. Bu diller sadece biçim ve ad değişikliğine uğrayarak günümüze kadar gelmişlerdir ve değişik bölge ve ülkelerde kullanılmaktadırlar. "Bizim dil ölümü ile kastettiğimiz bir dilin aşamalı olarak bazı değişikliklere uğraması değil, bir dilin kökten ortadan kalkması, yok olmasıdır." (Aitchison 1989: 209)
- 11 Wurm dil ölümü ve yok olmasını tetikleyen sebepler üzerinde dururken kültür teması ve çatışma (Culture contact and clash) olgusunun çok önemli olduğunu vurgular. (Wurm 1991: 4)
- 12 Bu iki sürecin işleyişini ve özelliklerini tablolar halinde açıklamalı bir şekilde aşağıda vereceğimiz için burada bu iki farklı süreçten kısaca bahsetme gereği duyduk.

Dil ölümü sürecinin işlemesi için farklı dillerin birbirine komşu olması veya iç içe yaşaması gereği büyük ölçüde önemini korumakla birlikte; halihazırda yaşadığımız televizyon, bilgisayar ve internet çağının güçlü dilleri (başta İngilizce olmak üzere) uzak mesafeli etki alanı oluşturabilmekte ve bölgeler üstü etki

mekanizmasını çok iyi kullanabilmektedir. Bugün küresel bir tehdit olarak karşımızda duran İngilizcenin bir çok yerel dil üzerinde kurduğu kültürel baskı bütün dünyayı aynı anda etkilemektedir. Bu da dil ölümü gerçeğinin canlı bir şekilde karşımızda durduğunu, yerel dillerin her zaman tehlike altında bulunduğunu, tek dil tek kültür baskısının her an hissedildiğini gösterir. İngilizcenin küresel bir tehdit olma gerçeği konusunda geniş bilgi için bkz., (Kılıç 1999: 21-29); ayrıca İngilizcenin Türkiye’deki etkisi için bkz. (Acar 2004: 1-11),

13 Bazı durumlarda ise sayıca az, fakat askerî ve siyasî olarak güçlü olan küçük topluluklar, bulundukları coğrafyada kendi dillerini, dolayısıyla kültürlerini çoğunluğa kabul ettirebilirler. “askerî ve ekonomik üstünlükten dolayı, büyük bir nüfusa sahip olmadan, küçük bir topluluk, diğer kültür üzerine baskı kurabilir....sonuçta bu baskın kültürün dili ülkenin resmî dili konumuna gelebilir.” (Crystal 2000: 77) Nitekim Memluk Kıpçak Türkleri’nin tarihte böyle bir olayı gerçekleştirdikleri görülmüştür. Orta Asya’dan çoğunlukla köle olarak getirilen Türkler zaman içerisinde, özellikle devlet kademelerinde güçlenerek ve yükselerek, yönetimi ele geçirmişler ve Kıpçak Türkçesini (Memluk Kıpçakçası) Memluk Devleti içerisinde önemli dillerden biri yapmış ve bu dille pek çok önemli eser vücuda getirmiştir.

14 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Crystal 2000: 68-90); ve (Dorian 1981: 69).

15 Bazı diller birtakım doğal afetler, hastalıklar ve ölümcül dalgalar sonucunda ortadan kalkmıştır. Bilinen bir diğer gerçek ise, dili konuşan insanların başka güçlü komşular (topluluklar) tarafından son kişi dahil öldürülmüş olmalarıdır. Johanson, baskın kültürün dilini katil dil, zayıf kültürün dilini ise kurban dil olarak adlandırır ve “çoğu ‘kurban diller’ Avrupa kökenli olmayanlardır” saptamasında bulunur. (Johanson 2002: 43) Yeryüzünde bugüne kadar yüzlerce dil ölümü hadisesi yaşanmıştır. Güney ve Kuzey Amerika’da, Afrika’da ve Avustralya’da Avrupalı kolonist toplulukların yerli halka yaptıkları, Orta Asya’da Rusya’nın Türklere yaptıkları buna örnek olarak gösterilebilir. “Avrupalı kolonistler Amerika’ya gelmeden önce, nüfus yüz milyonun üzerinde tahmin edilmektedir.” (Crystal 2000: 72), fakat yaklaşık iki yüzyıl sonra toplam yerli nüfus bir milyon civarına gerilemiştir. Bu gerileyişin sebeplerinden biri Avrupalıların getirdiği yıkıcı ve yok edici hastalıklar olmakla birlikte asıl neden beyaz adamın aç gözlü ve acımasız davranışları ve soykırıma varan faaliyetleridir. Örneğin, “Meksika’da önemli oranda pek çok yerli dil yok olmuştur. Bu yok oluşların bir kısmı işgal sırasında ve işgalden sonra yapılan soykırım, ve önemli bir kısmı da işgalin getirdiği bazı sonuçlardan dolayı olmuştur (Wurm 1996: 23). Başka bir deyişle Meksika’da 1520 yılında yaklaşık 25 milyon olan Kızılderili nüfus 1601’de bir milyon civarına gerilemiştir. “Bugün Meksika’da yaklaşık olarak 100 farklı dil konuşulmakta, bunlardan bir düzineden fazlası can çekişen (moribund) dil durumundadır.” (Wurm 1996: 23). Benzer durumlar Tanzanya’da, Avustralya’da, Yeni Gine’de, Kazakistan’da, Kırım’da

ve pek çok yerde de meydana gelmiştir. Bugün benzer durumlar neticesinde ve dünyanın giderek büyük teknolojik köye dönüşmeye başlaması ve özellikle İngilizcenin dayanılmaz baskısı ve cazibesi karşısında, diller geçmişten daha hızlı ve dramatik bir oranda yok olmaktadır. “Tahminlerimize göre, 5.000 ile 6.000 civarında olan yeryüzü dillerinin yaklaşık yarısı (yani 3.000 kadarı) değişen derecelerde tehlike içerisinde dirler.” (Wurm 1996: 4). Dünyada konuşulan ve tehlikeyi yakından hisseden dillerin bölgelere göre dağılımları, sayıları ve kendilerini bekleyen tehlikelerle ilgili olarak bkz., (Wurm 1996: 9-24)

- 16 Dil bilgisel ödünçlemeler (grammatical borrowings) ve ödünçleme biçimleri hakkında bilgi için bakınız (Trask 1996: 308-337).
- 17 İki dilli (bilingual) veya çok dilli (monolingual) kavramları duruma göre bireyler için kullanılabildiği gibi, toplumlar için de kullanılır. Genel anlamda en az iki dili ana dili seviyesinde konuşan insan veya toplum için iki veya çok dillilik kavramları tercih edilir. “Bugün yeryüzünde yaşayan toplam nüfusun yarısının iki dilli olduğu tahmin edilmektedir.” (Grosjean 1982: 57)
- 18 Burada toplumun biyolojik veya fiziksel olarak ortadan kaldırılması sürecinin dil ölümüne etkisi ve ana dilin bu süreçte geçirdiği aşamalar gösterilmiştir. (A) dili ana dili, (B) dili baskın dil olarak sembolize edilmiştir. Buna göre ana dilini konuşan altkatman (substratum) toplumun (azınlık veya yenik kültürün) dili (A), işgalden veya soykırımdan önce tek başına doğal iletişim aracı olarak her birey tarafından konuşulmaktadır. İşgalci toplumların dili (B), yerli veya yenik toplumun dili ile bir süre yan yana yaşar. Bu birliktelik esnasında temas son derece sınırlıdır ve süre çok kısadır. Bu kısa sürede ve kısıtlı temas neticesinde herhangi bir ödünçleme ya da dil değişimi olmaz, yenik ve azınlık toplum biyolojik olarak kısa süre sonra ortadan kaldırıldığı için işgal edilen topraklarda hâkim kültürün dili konuşulmaya başlar, yerli dil ise ölmüştür.
- 19 Bu tabloda dil değiştirme ve neticede meydana gelen dil ölümü süreci gösterilmiştir. Başlangıçta alt kültürün (yenik toplum, azınlıkta kalan toplum, altkatman toplum, Uygur Türkleri için yankatman toplum) dili (A), temastan önce yegane doğal iletişim aracıdır. Hâkim kültür ile kurulan ilk temas neticesinde iki dilin (A ve B dili) aynı bölgede yan yana yaşamaya başlaması sözkonusudur. Bu aşama bir bakıma karşılıklı birbirini tanıma aşamasıdır. Gerçekte ise bu ilk temaslar büyük ölçüde ve kaçınılmaz olarak baskın dil lehinedir. Uzun süren bu aşamada karşılıklı ilişki yavaş yavaş baskın dil lehine bozulmaya başlar. Alt kültürün fertleri kendi ana dilleri yanında baskın dili de öğrenmeye başlar. Bir sonraki aşamada ise alt kültür üyelerinin çoğu, hâkim kültürün dilini ana dili seviyesinde öğrenmeyi ve doğal iletişim aracı olarak kullanmayı tercih ederler. Bu aşama dil ölümünün gerçekleşmeye başladığı, alt kültürün dilinin sosyal hayattan, hatta aile fertlerinin ev içinde iletişim dili olma işlevinden uzaklaştığı ve yerine hâkim dilin (B) ikame edildiği aşamadır. Bu aşamadan sonra artık tek bir dil vardır, o da, (A) dili değil (B) dilidir. Yani kişinin kendi ana dili değil, başkasının dilidir.

- 20 Örneğin “birçok Pasifik ve Hint Okyanusu toplumları II. Dünya Savaşı ve işgaller neticesinde (Adaman Adaları’nda olduğu gibi) dil ölümlü hadisesine yakalanmıştır.” (Annamalia 1998: 23)
- 21 “Yakup Han’ın Doğu Türkistan’da kurduğu Kaşgar Devleti, onun ölümlü ile başsız kaldı. Çin kuvvetleri 1877 yılında Kaşgar’ı zabt ederek işgali tamamladılar. Bu işgal üzerine “Peking Gazette’si bütün Doğu Türkistan’ın Çin işgali altında olduğunu resmen açıkladı.” (Kuropatkin 253) (bu bilgi Saray 1995, s. 156’dan alındı). Bu tarihten itibaren Uygur Türkü, Çin’in uyguladığı politikalara karşı mücadele etmektedir. 1884’te Çin devleti, Doğu Türkistan’a “Yeni Topraklar” veya “Yeni Eyalet” anlamına gelen “Sinkiang” adını verdi. Bugün de bu topraklar, Çin ve batılı kaynaklarda bu isimle anılmaktadır.
- 22 Bugün Uygur Türklerinin nüfusu hakkında kesin rakam verilememektedir. Bunun nedeni, Çin kaynaklarının verdiği bilgilerin değışken olmasıdır denebilir. Çin’in resmî kaynaklarından alınan bilgiler kesin olmayınca, yapılan çalışmalarda nüfusla ilgili farklı sayılara ve oranlara rastlıyoruz. Genel bir fikir vermesi açısından bu kaynakların verdiği bilgileri sıralamak faydalı olacaktır. “Doğu Türkistan Türklerinin nüfusu 1950 başlarında 8.000.000 idi.” Ayrıntılı bilgi için bkz., (Alptekin 1981: 215-246). Saray’a göre bugün nüfus 15 milyon civarında olmalıdır (Saray 1995: 161). Gömeç’e göre Doğu Türkistan’daki Türklerin toplam nüfusu 9-10 milyon civarında olmalıdır (Gömeç 1997: 83). Emir Necipoviç Necip’e göre de nüfus 10 milyon civarındadır. Erkin Emet’in verdiği bilgilere göre ise, 1986 yılında yapılan sayımda, Doğu Türkistan’ın toplam nüfusu 16 milyon civarındadır. Bu nüfusun yaklaşık 10 milyon kadarı Türk topluluklarından meydana gelmektedir. Uygur Türkleri bu Türk unsuru içerisinde 7.5 milyon civarındadır. Buna karşılık Doğu Türkistan’daki Çin nüfusu yaklaşık 6 milyon civarındadır. Diğer Türk topluluklarının nüfusu ve ayrıntılı bilgi için bkz., Emet, 1997, 278-79. Hasan Eren’in verdiği bilgiye göre ise 1982’de 6 milyon olan Uygur Türklerinin nüfusu, 1990 nüfus sayımına göre 7.2 milyon civarındadır (1995, 351). Doğu Türkistan’ın 1949-1984 yılları arasındaki nüfus değışimi üzerine bir çalışma yapan İsmail Cengiz şu bilgileri veriyor: “% 2,5’luk nüfus artışıyla 1949 yılındaki 8.500.000 kişi, 1991 yılında 24.047.000 kişi olur. Bu sayının % 95’i Türk asıllı olup, 19.860.000 kişi ile Uygur Türkleri ilk sırayı tutarlar” (Cengiz 1992: 31). Lyu Zişyav’ın verdiği bilgiden (1982’de 5.957.112 kişi) hareketle, Öztürk (1997, 2) 1992 yılındaki nüfusu (% 2,5’luk artışla) 7.625.601 olarak tahmin etmektedir. Buna göre Cengiz’in verdiği bilgilerle, diğer kaynaklar arasında oldukça büyük bir fark gözükmeyle birlikte, Uygur Türk nüfusu ortalama 10-12 milyon civarında olsa gerektir
- 23 1950’li yıllarda başlayan başka ülkelere göç dalgası, baskılar 1960’lı yıllarda artarak devam ettiği için, daha da hızlanmıştır. Bunlardan bir grup ise çalışmamıza konu olan Kayseri Uygur Türkleri olmuştur. Uygur Türklerine ilave olarak başta Kazak Türkleri olmak üzere pek çok Türk Doğu Türkistan’ı terk

- etmek zorunda kalmıştır. Doğu Türkistan'dan gelip Türkiye'ye yerleşen Kazak sığınmacıların kimlik ve kültür mücadeleleri ile yaşadıkları sosyal değişme için bkz. Svanberg, 1989.
- 24 “Uygur Türkleri 1933 yılından itibaren vatan için vatandan göç etmeye başlamışlardır. Göçler, Hindistan, Pakistan, Afganistan gibi ülkelere oralardan da Türkiye ve Arabistan'a yapılmıştır. Göç edenlerin sayısı bugün 75 bine ulaşmıştır.” (Alptekin 1990: 5-27). Türkiye'ye gelen Uygur Türkleri Kanada ve Sudi Arabistan'dan gelen tekliflere rağmen Türkiye'yi tercih etmişler ve başta Kayseri olmak üzere İstanbul, Kahramanmaraş, Ankara, Konya, Niğde, Adana ve İzmir'e yerleşmiştir. Bu arada Suudi Arabistan ve Avrupa ülkelerine giden Uygur Türkleri de olmuştur. Bugün dil ölümü gerçeği onlar için de söz konusudur.
- 25 Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan Türklerine uyguladığı eğitim politikaları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz Köni, 2003, 4-6, ayrıca Uygur Türkleri tarafından kullanılan alfabeler ve Uygur Türkçesi konusunda bkz Öztürk, 1994, 1-2.
- 26 Kayseri'nin Yeni Mahalle semtinde şehir fuarı bölgesine yakın bir yerde bulunan bu mahalle, önceleri Vedat Dalokay olarak adlandırılmakta idi. Halk arasında Türkistan Evleri olarak da bilinen bu mahalle, Ahmet Yesevi gibi aynı topraklarda neşet ettikleri için ve ona olan saygı ve bağlılıktan dolayı bu ismi almıştır
- 27 Doğu Türkistan'da uygulanan politikalar ve yaşanan büyük göçler hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Alptekin, 1985 ve Kazakbalası, 1980.
- 28 İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra önderliğinde başlayan göç hareketleri büyük kayıplarla Türkiye'de noktalanmıştır. 1949'da başlayan göç dalgalarından ilk kabileler 1954 yılında Türkiye'ye ulaşmıştır. “Kızıl Çin kuvvetlerine karşı koyacak yeterli güçleri olmadığından İsa Yusuf Alptekin, Urumçi'den ayrılmış ve 21 Ekim 1949'da gurbet hayatı başlamıştır. Uzun ve çetin mücadelelerden sonra İsa Yusuf Alptekin 1954 Haziran'ında Türkiye'ye yerleşmiştir.” (Yaman, Bolaç ve Esatoğlu 1998: 189)
- 29 M. Emin Buğra, esir toprakları terkederek önce Hindistan'a (1952) sığınmış, sonra da Türkiye'ye gelmiştir. Bu önemli şahsiyet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz, Yaman, Bolaç, Esatoğlu, 187-198.
- 30 Görüştüğümüz Uygur toplumu ileri gelenleri bu nokta üzerine sık sık vurgu yapmışlardır.
- 31 Bu makalede kullandığımız istatistiksel bilgiler, Mayıs 2004'te Doğu Türkistanlılar Derneği başkanı sayın Seyit Tümtürk, genel başkan yardımcısı sayın Oktay Bozkurt ve Gökbayrak Dergisi yayın sorumlusu sayın Abdulhakim Selçuk'la yapılan görüşme ve Uygur toplumunun önemli bir kesimi ile yapılan anket çalışmasından elde edilmiştir. Elde ettiğimiz verilerde % 5-8'lik bir yarınlma payı bulunmaktadır.

- 32 Bugün Kayseri’nin nüfusu yaklaşık 700 bin, Türkiye’nin nüfusu ise 70 milyon civarındadır.
- 33 Doğu Türkistan’da dericilikte mahir oldukları için, İstanbul’a göç eden ailelerin hemen tamamını bunlar oluşturmuştur
- 34 Düşünlerde karışık adetlerin (Türk-Uygur) uygulanmaya başlandığı gözlenmektedir. Yine de erkek ve kadınlar ayrı ayrı toplanmaktadır, çalgı artık çalınmamaktadır. İlk gelen kabile içerisinde çalgı çalmayı bilenler öldüğü ve yeni nesil geleneksel çalgıları çalmayı bilmediği için bu adet terk edilmiştir.
- 35 Bu konuda bilgi kaynağımız, 1960’larda Türkiye’ye gelen ilk neslin ileri gelenleri olmuştur. Yaşları 40’ın üzerinde olan (özellikle 60 ve üzeri olan) toplumun erkek üyelerinin verdiği bilgiye göre dil yönünden bir kaç ufak tatsız olay dışında hâkim unsurun üyeleri ile herhangi ciddi bir olay yaşamamışlar, aksine her zaman hoşgörü ve yardımseverlik ile karşılanmışlardır. Bu hoşgörü ve kardeşçe yaklaşım hayatın kolaylaşması adına olumlu iken, dilin muhafazası noktasında rehavete sebep olduğu için olumsuz bir etkiye sebep olmuştur.
- 36 1970’li yıllarda ve 1980’lerin ilk yarısında, tek kanallı televizyonun (gerçekte bu dönemde televizyonu olan ev sayısı oldukça sınırlı idi), günün ancak belli saatlerinde yayında olması ve işlediği konular noktasında bu misafir topluma (özellikle genç kuşaklar yönünden) çok cazip gelmemesi nedeniyle, dile olan etkisi oldukça sınırlı kalmıştır. Daha sonra, televizyonun renklenmesi, yeni ve özel kanalların yayına başlaması, Uygur toplumunun dili için yeni ve tehlikeli bir aşamanın başlaması anlamına gelecektir.
- 37 Televizyon başta olmak üzere, medyanın günlük acımasız baskısı tarafından güçlendirilen baskın kültürün dili hayatın her alanına sızır.” (Crystal 2000: 78).
- 38 Bugün yaşları 45-50 civarında olan Doğu Türkistan Derneği başkanı Seyit Tümtürk, genel başkan yardımcısı Oktay Bozkurt ve Gökbayrak Dergisi sorumlusu Abdulhalim Selçuk küçük yaşlarda gelmiş olmalarına rağmen, o yıllarda anne ve babalarının Uygur Türkçesindeki yetkinlikleri sayesinde ve Türkiye Türkçesindeki yetersizlikleri nedeniyle bugün Uygur Türkçesini akıcı bir şekilde konuşabilmektedirler.
- 39 “Bir konuşma esnasında sürekli olarak iki dil arasında gidip gelmek ve her iki dili duruma göre kullanmak demektir.” (Hamers and Blanc 35). “Bazı konuşucular konuştukları kişiye veya topluma göre, bulundukları yere göre ve konuştukları konuya göre iki dil arasında gidip gelebilirler. İşte bu dil atlamasıdır (code switching).” (Trask 1999: 37).
- 40 “Bir konuşma esnasında bir dilin unsurlarını, özellikle isim soylu kelimeleri, başka bir dilin unsurları ile karıştırmak demektir.” (Hamers and Blanc 1989: 35)

- 41 Bu dönemde yaşlılar, konuşma TT'de gerçekleşiyorsa, hemen UT'ye dönmeyi tercih ederken, ikinci nesil gençler tam tersi bir yaklaşımla UT ile yapılan bir sohbetle atlamalar yaparak TT'yi kullanmaktadırlar
- 42 Geçmişten günümüze Türk toplumunda meydana gelen sosyal değişimler ile ilgili pek çok çalışma bulunmaktadır. Çalışma konumuz Türkiye'de sosyal değişmeyi özel anlamda içermediğinden, konu ile ilgili daha geniş bilgi için Türkiye'nin toplumsal yapısını inceleyen çalışmalara bakılabilir. Türkiye 1980'lerde hiç kuşkusuz farklı bir sosyo-kültürel ve ekonomik safhaya girmiştir. Türk toplumunda meydana gelen sosyo-kültürel değişimler için bkz., Güvenç, 1976, Erkal, 1984, Erkal, 1990, Türkdogan, 1972, Gümüsoğlu, 2001; ayrıca sosyal değişiminin değişik boyutları için bkz., Malinowsky, 1954, Vago, 1980, Schmidt & Hersh, 2000.
- 43 Kur'an kurslarında zaman zaman küçük çaplı UT öğretimi ve 2001 yılında 6-12 yaş arası çocuklar için açılan UT kursu sayabileceğimiz faaliyetlerdendir. Gerçekte, 40 yıllık süre içinde, sadece 2001 yılında açılan üç aylık yegane UT kursuna, başlangıçta 60 civarında öğrencinin ilgi göstermesi, kursun sonlarına doğru bu sayının üçte bir oranına düşmesi, dil ölümü hadisesinin gerçekleşmekte olduğunu açıkça göstermektedir. Üstelik bu kurs sadece 6-12 yaş arası çocuklara yönelik olmuş, basit kelimeleri ve basit cümle yapılarını içermiştir. Yani bu kurs, ileri seviyede dil öğretimini ve UT'yi akıcı bir şekilde doğru kullanmayı hedeflememiştir. Bu anlamda şehirde bulunan Üniversite ile temas ve işbirliği sınırlı kalmış, her iki tarafın bu bağlamda ihmali olmuştur. 1990'lı yılların başlarında Üniversitenin yakın ilgisi olmuş, bazı paneller düzenlenmiştir, fakat bu hiç bir zaman yeterli olmamış, bir süre sonra da ilgi ve ilişki tamamen kesilmiştir.

Kaynakça

- ACAR, Keziban (2004), "Globalization and Language: English in Turkey", *Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004/1 Bahar.
- AITCHISON, Fean (1981), *Language Change: Progress or Decay?*, Fontana Paperbacks, New York.
- ALPTEKİN, Erkin (1978), *Uygur Türkleri*, İstanbul.
- _____ (1990), *Doğu Türkistan'dan Hicretimizin 40. Yılı*, Kayseri.
- ALPTEKİN, İ.Y (1981), "Doğu Türkistan Davası", *Hayıt*, İstanbul.
- _____ (1985), *Esir Doğu Türkistan İçin*, derleyen M. Ali Taşçı, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul
- ANDREWS, Peter Alford (1992), *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu Ant yay. Ankara.

- ANNAMALIA, E.(1998), “Language Survival in India: Challenges and Responses”, in *Studies in Endangered Language*, Hituzu Syobo, Tokyo, (eds)Kazuto Matsumura (eds), V.3.
- CENGİZ, İsmail (1992), “Doğu Türkistan’ın 949-984 arasındaki nüfus değişimi II”, *Doğu Türkistan’ın Sesi*, C.. IV/31
- CRYSTAL, David (2000), *Language Death*, Cambridge Univ. Press,Cambridge.
- CSATÓ, Éva Agnes (1998), “Das gesprochene Halitsch-Karaimisch”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 8.
- DORIAN, Nancy C. (1973), “Grammatical Change in a Dying Dialect” *Language*, V. 49, 414-438.
- _____ (1978), “The Fate of Morphological Complexity in Language Death: Evidence from East Sutherland Gaelic”, *Language*, V. 54, 590-609.
- _____ (1981). “Language Death. The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, XIV + 206.
- _____ (1977), “The Problem of the Semi-Speaker in Language Death”, in DRESSLER, Wolfgang U. & WODAK-LEODOLTER, Ruth (1977) *International Journal of the Sociology of Language*, V. 12.
- EDWARDS, J. (1992), “Sociological Aspects of Language Maintenance and Loss: Towards a Typology of Minority Language Situations”, in *Maintenance and Loss of Minority Languages*, (eds) Willem Fase, Koen Jaspaert ve Sjaak Kroon, Benjamins Press, Amsterdam, 37-54.
- EMET, Erkin (1997), “Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti”, *Yeni Türkiye*, C. II, Temmuz-Ağustos.
- ENGLAND, Nora (1998), “Mayan Effort Toward Language Preservation”, in *Endangered Languages: Current Issues and Future Prospects*, Lenore Grenoble and Lindsay Whaley (eds), 99-116.
- EREN, Hasan (1995), “Çağdaş Türklerin Sayısı”, *Türk Dili*, S. 530, Nisan.
- ERKAL, Mustafa (1984), *Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme*, Mayaş yay.,Ankara.
- _____ (1990), *İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri*, Ankara.
- GÖMEÇ, Saadettin (1997), *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, 2. Baskı, Akçağ, Ankara.
- GROSJEAN, F. (1982), *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*, Harvard University Press, Cambridge, MA, and London.
- GÜMÜŞOĞLU, Firdevs (2001), *21. Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan*, Bağlam Yay., 1. Baskı
- GÜVENÇ, Bozkurt (1976), *Sosyal Kültürel Değişme*, 1. Baskı, Gündoğan Yay., Ankara

- HAMERS, J. F. & BLANC, M.H.A.(1989), *Bilinguality and Bilingualism*, revised edition, Cambrigde University Press, Cambridge.
- JOHANSON, Lars (2002), *Türk Dili Haritası Üzerine Keşifler*, (orjn. *Discoveries on the Turkic Linguistic Map*), çev. Nurettin Demir ve Emine Yılmaz, Grafikler yay, Ankara
- _____ (2002) *Structural Factors in Turkic Language Contacts*. (Bernard Comrie'nin tanıtım yazısı ile) London: Curzon.
- KAŞGARLI, Sultan Murat (1983) *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul 1992, s.43-44; *Uygur Yéziginin Élipbesi ve Uygur Edibiy Tilinin İmla Kaidesi*, Pekin 1983
- KAZAKBALASI, G.C. (1980), *Göçten Sonra*, Büyük Türkeli Yay., İstanbul
- KILIÇ, Filiz (1999), "Küreselleşme ve Dil", *KÖK Araştırmaları I/1(Bahar)*, 21-29
- KÖNİ, Hasan (2003), "Çin Halk Cumhuriyeti'nin Uygurlara Uyguladığı Eğitim Politikası", *Gökbayrak*, 54/Temmuz-Ağustos
- KUROPATKIN, A.N. (1882), İng. Terc., Kalküta.
- MALINOWKSY, B. (1954), *The Dynamics of Cultural Change*, Yale University Press.
- MALMAKER, Kirsten (1991) *The Linguistics Encyclopedia*, Routledge, London-New York.
- MCMAHON, April (1994), *Understanding Language Change*, Cambridge University Press, Cambridge.
- NECİP, Emir Necipoviç (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Rusçadan çev. İklil Kurban, TDK yay., Ankara
- ORALTAY, Hasan (1961), *Doğu Türkistan Kazak Türkleri*, İstiklâl Matbaası, İzmir.
- ÖNDER, Ali Tayyar (2002), *Türkiye'nin Etnik Yapısı*, Pozitif Yayınları 4. Baskı, İstanbul.
- ÖZKAN, Nevzat (1997), *Türk Dünyası; Nüfus, Sosyal Yapı, Dil Edebiyat*, Geçit Yayınları, Kayseri.
- _____ (2004), *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ, Ankara.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, TDK yay., Ankara
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK yay., Ankara
- RAMAT, Anna Giacalone. (1983), "Language Shift and Language Death", *Folia Linguistica*, C. XVII, Mouton Publishers, Roznan, Poland, 495-507.
- SARAY, Mehmet (1992), *Atatürk ve Türk Dünyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SCHMIDT, Johannes Dragsbaek & HERSH, Jacques (2000), *Globalization and social change*, London ; New York: Routledge, 2000. Svanberg, Ingvar (1989) *Kazak Refugees in Turkey: A Study of Cultural Persistence and*

- Social Change*. Studia Multiethnica Upsaliensia, 8. Uppsala: Almqvist & Wiksell International.
- TERRACINI, Benvenuto (1957), *Come Muero Una Ligua. Conflitti di Lingue e di Cultura*, Venezia, Neri Pozza.
- TRASK, R.L. (1999), *Key Concepts in Language and Linguistics*, London-New York.
- _____ (1996), *Historical Linguistics*, Arnold Press, London, New York, Sydney, Auckland.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (1988), *Değişme Kültür ve Sosyal Çözülme*, Türk Dünyası Araştırmaları vakfı yay, İstanbul.
- _____ (1999), *Etnik Sosyoloji*, Timaş yayınları, İstanbul.
- VENDRYES, Joseph (1934/1952), “La Mort des Languages” (1934), *Choix d’etudes linguistiques et celtiques*, Klincksieck, Paris, (1952), 39-50.
- WURM, Stephen (1991), “Language Death and Disappearance: Causes and Circumstances”, in *Endangered Languages*, (ed) Robert Robins and Eugenius Uhlenbeck, Berg Press, Oxford, New York.
- _____, (1996). *Atlas of the World’s Languages in Danger of Disappearing*, Unesco Publishing/Pacific Linguistics, Paris, Canberra.
- VAGO, Stevan (1980), *Social change*, Holt, Rinehart, and Winston, New York
- YAMAN, Ertuğrul; BOLAÇ, Kemal; ESATOĞLU, Ahsen (1998), *Türkiyedeki Türk Dünyası*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.
- ZİŞYAV, Lyu (1987), *Uygur Tarihi I*, Şincan

The Community of Uyghur Turks Living in Kayseri in The Context of Language Death

Assist. Prof. Dr. Ferhat KARABULUT*

Abstract: Like a living organism, a language can be born, and when it finds an opportunity, it can rapidly grow. But, if it loses out its own environment where it can safely live, it will not have a chance to be spoken forever. As a result of China's occupation, oppression and policies which have not given permission to Turks of East Turkistan to live in their own land at liberty for centuries, some small groups such as Uyghur, Kazakh and Kirghiz Turks tried to leave the land and have chosen to live in a foreign country in peace. Uyghur Turks have come to Kayseri and settled down there since 1965. This study deals with Uyghur Community living in Kayseri and their language in terms of the process of language shift and language death.

Key Words: Uyghur Turkish, Uyghur Turks, East Turkistan, Kayseri, Language Death, Language Shift

* Celal Bayar University, Faculty of Science and Letter / Manisa

Уйгурско Турецкое общество, проживающее в Кайсери в связи с омертвлением языка.

**Помощник Доцента, Доктор Ферхат
Карабулут***

Резюме: Язык рожденный и развивающийся как живой организм, не имея подходящих условий для продолжения теряет своё существование. В результате политики, проводимой долгое время Китайской Республикой, часть турков проживающих в Восточном Туркестане была вынуждена покинуть родину. Часть Уйгурских Турков предпочла жить в достатке на других землях, нежели в неволе на родине и приехав в Турцию, поселилась в Кайсери. Эта работа рассматривает это маленькое турецкое общество проживающее с 1965 года в Кайсери и их родной язык в связи с омертвлением языка.

Ключевые слова: Уйгурский Турецкий язык, Уйгурский Турок, Восточный Туркестан, Кайсери, Изменение языка, омертвление языка

* Университет имени Джелаль Байара, Факультет Естественных и Литературы, Учитель Турецкого языка и Литературы, Маниса

Ankara, Polatlı Karacaahmet Köyünde Karaca Ahmed Zaviyesi

Doç. Dr. Alev ÇAKMAKOĞLU KURU*

Özet: Bu makalede günümüze sadece üzeri beşik tonozla örtülü dikdörtgen şeklinde türbesi ve birkaç mezar taşı ile gelebilen Karaca Ahmed Zaviyesi ele alınmaktadır. Zaviyenin bilinçsiz bir onarımla türbesi ayakta tutulurken başta mescidi olmak üzere diğer bölümleri adeta yok edilmiştir. Bir şifahane – zaviye özelliği taşıyan bu yapı, mimarisinin dışında adını taşıdığı Horasan erenlerinden Karaca Ahmed'in kimliği ile değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karaca Ahmed, Zaviye, Şifahane.

Giriş

Karaca Ahmed, Hoca Ahmed Yesevi'ye bağlılığı, savaşçı ve hekim kimliği ile Anadolu ve Rumeli'nin Türkleşmesinde katkısı olan, Türk Dünyası'nın gönlünde taht kurmuş alperenlerdendir. O'na duyulan sevgi, yarı efsanevi hayat hikayesi içerisinde pek çok yerde Karaca Ahmed adını taşıyan tekke, zaviye ve makam türbeleri ile gerçeğe dönüşmüştür. Çoğu kaderlerine terk edilen, yok olup giden bu yapılar arasında halkın iyi niyetli, ama bilinçsiz müdahaleleri ile zamanımıza ulaşabilenleri de vardır. Bunlardan biri de şimdiye kadar bilim dünyasının dikkatinden kaçmış, araştırmamıza konu olan Ankara'nın Polatlı ilçesine bağlı Karacaahmet Köyündeki Karaca Ahmed Zaviyesidir. Bu zaviye de bilinen diğer zaviye örnekleri gibi yakın zamanlarda geçirdiği kötü onarımla günümüze sadece türbesi ve birkaç mezar taşı ile gelebilmiştir (Fotoğraf: 1).

Mimari Anlatım

Köyün 1 km. kadar kuzeyinde bir tepenin eteklerinde yer alan türbe, kuzey-güney doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen şeklinde ve üzeri tonozla örtülüdür (Çizim: 1, Fotoğraf: 2). Yapının kuzey, güney ve doğu duvarları, üzerinde sıva parçaları görülen moloz taş iken türbenin batı cephesi, kuzey tarafında yer alan kapısının başta basık kemeri ve söveleri olmak üzere

* Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi /ANKARA
alevkuru@gazi.edu.tr

mermer ve kesme taştan daha düzgün bir işçiliğe sahiptir. Kapı üzerinde orta akstan kuzeye kaymış vaziyette mermer küçük bir kitabe mevcuttur. Kitabede yapının Şeyh Mehmed ve Şeyh Ali tarafından 1249 H. /1833M. yılında tamir edildiği yazılıdır (Fotoğraf:3).

Türbenin içinde kimlere ait olduğunu bilemediğimiz üç mezar vardır. Duvarları üst kısımlarda ve tonoz örtüde yenilenen türbenin kuzey ve güneyindeki tonoz alınlıklarına birer pencere açılmıştır (Fotoğraf:4, Fotoğraf:5).

Yine türbenin kuzey-batısında duvarlarla çevrelenmiş bir mezarlık yer almaktadır. Bu mezarlıkta günümüze, üzerinde selvi ağacı kabartması olan kırık bir mezar taşı ile üzerinde okunabildiği kadarıyla “Hüve’el Hallah-ül Baki/ Bu zatın sulb pakinden/ İdim Hacı İsa/ İşidüp irci’emrin ben / Didim ben geldim Ey Settar / Bu avazı şebabette / Günahım/ Şefiim Ahmed-i Muhtar / Ve ceddin Haydar-ı Kerrar / Okuyana fatiha.... /zuvvar/ Didim.....tarih.... /ya Hayy ya Gaffar / Sene 1318”¹ yazılı yine mermerden ikinci bir mezar taşından başka birşey kalmamıştır (Fotoğraf:6,7,8).

Zaviyenin güney – doğusundaki tepede de Çile Dede adını taşıyan başka bir türbenin kalıntıları görülmektedir. Kare şeklinde olduğu anlaşılan türbe, aralarına bir sıra tuğla konulmuş kesme taş duvarlarının 0,50 m. lik bölümü ile harabe halindedir (Çizim: 2, Fotoğraf: 9).

Restitüsyon

Karaca Ahmed Zaviyesi’nin türbe kısmı, yakın zamanlarda geçirdiği onarımla ayakta durabilmiş ise de türbenin zaviyeye ait diğer mekanlarla ilişkisini gösteren izler yok edilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğünde yer alan 1982 tarihli arşiv belgesindeki fotoğraflar incelendiğinde yapı ile ilgili bazı bilgiler edinilebilmektedir (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Dosya no. 06.18.01-/3), (Fotoğraf: 10). Bu fotoğraflarda harap haldeki türbenin çökmüş tonozuna ait kesme taş kemerlerin ayakta olduğu fark edilmekte, türbenin batı cephesine cephenin kuzeyinde yer alan kapının 1. m. kadar güneyinden bitişik, zaviyenin mescidi olduğu belirtilen harap durumda, çatısı çökmüş üstü açık bir yapı kalıntısının üzerinde yer yer sıvaları fark edilen moloz taş duvarları görülmektedir. (Fotoğraf: 11, 12, 13).

Aynı arşiv belgesinde mescidin içindeki eşyaların tekkelerin kapatılması sırasında Sivrihisar Ulu Camii’ne götürülmüş olduğu belirtilmektedir. Yine fotoğraflardan anladığımız kadarıyla batıya doğru mescide bitişik olarak zaviyenin başka bölümlerinin de varlığı duvar kalıntılarından belli olmaktadır.

Türbenin kuzey-batısında ise bir mezarlık yer almaktadır. Mezarlıkta günümüze parçalanmış olarak gelen ve üzerinde XVIII–XIX. yy. lardan itibaren hayat ağacı sembolü olarak kullanıldığı düşünülen (Karamağaralı 1992: 16,17,27) selvi ağacı kabartmasına sahip mezar taşının 1982 yılına ait bir

fotoğrafta sağlam olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf:14). Üzerinde yazı olmayan bu taş belli ki bir mezarın belki de yukarıda bahsedilen, 1318 H. tarihli mezarın ayaktaşıydı.

Türbe kapısının batı duvarının kuzeyine doğru yana kaymış olması, kapı çevresindeki taş işçiliğinin türbenin batı cephesinin güney tarafında ve diğer duvarlarında görülmemesi bize önce mescidin sonra buna bitişik olarak da türbenin yapıldığı izlenimini vermektedir.

Üzerinde günümüzde Çile Dede adını taşıyan türbenin bulunduğu tepenin hemen kuzey yamacında yer alan Karaca Ahmed Zaviyesi, izlerden anladığımız kadarıyla ortadaki avlunun güneyinde mescid, doğusunda türbe, kuzey-batısında mezarlık, batısında ise zaviyenin diğer mekanlarından oluşmaktaydı.

Zaviye'ye ve zaviyenin bulunduğu köye adını veren Karaca Ahmed, kaynakların çoğunda XIII.yy.da Anadolu'ya gelen ve Hacı Bektaş-ı Veli'den feyz alan ve XIV yy.'a yetişebilen Horasan erenlerinden olarak gösterilmektedir (Köprülü 1991: 54, 11, 259), (Yaman 1974: 31), (Aşıkpaşaoğlu 1985: 193, 195), (Gölpınarlı 1958), (Hasluck 1928)

Karaca Ahmed, Horasan Türk beylerinden Süleyman Horasanî'nin oğludur. Annesi Sultan Ana'nın mezarı Eşme'nin Karacaahmet Köyündedir. (Yaman 1974: 74); Hacı Bektaş-ı Veli ile tanışıklığı, ondan feyz alması ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin kimi söylentilere göre 1270-1271 yılında öldüğü dikkate alındığında (Çubukçu 1991: 65) Karaca Ahmed'in Moğol istilası sırasında büyük bir ihtimalle XIII. yy'ın ortalarında Anadolu'ya gelmiş olabileceği düşünülebilir.

Karaca Ahmed isminin başındaki "Karaca", ten renginin ifadesinde karaya yakın esmer anlamında kullanılabileceği gibi, özellikle geyikgillerden boynuzları küçük ve çatallı bir hayvan adının lakap olarak kendisine verilmesi şeklinde de düşünülebilir (Türkçe Sözlük 1998: 1204). Karaca Ahmed'in, araştırmamıza konu olan zaviyesinin bulunduğu köyde çiftçilik yaptığından, çifte iki geyik koştuğundan bahsedilmektedir. (Tanyu 1967: 143) Anadolu'nun pek çok yerinde Karaca Ahmed dışında Karacalı Bektaşî evliyasının var olması dışında Hacı Bektaş Müzesi'nde bulunan bir resimde Hacı Bektaş-ı Veli'nin kucağında bir "karaca"nın yer alması Karaca ve geyik kavramının Türk mitolojisinde hem İslamiyet'ten önce ve hem de sonraki dönemlerde daha çok bolluk, bereket, iyilik ve güzellik sembolü olarak kullanılmasına bağlanabilir (Ocak 1983:162, Çoruhlu 2002: 142-144). Böylece "karaca" çevresine bolluk, bereket, iyilik veren insan anlamını da taşımaktadır. Bu arada "karaca" adının Karaca Ahmed'in bağlı olduğu boydan (Yınanç 1977: 477, Türkay 2001: 91, 397) gelebileceği fikrini-çoğu tekke ve zaviye şeyhinin bir aşiret reisi olduğu gibi- Karaca Ahmed'in de Karaca boyunun temsilcisi

olduğu düşüncesi ile uzak tutmamak gerekmektedir (Ocak 1989 Ocak 1992:20).³ Kazak Türklerinin Ahmed Yesevi için büyük, ulu anlamında “Karaca Ahmed” tabirini kullanmış olmaları da ayrıca ilgimizi çekmektedir (Barthold 1973: 191). Belki de Karaca Ahmed, aynı zamanda Ahmed Yesevi’ye bağlılığın onun gibi ulu bir kişi olmanın işaretidir. Ayrıca Karaca Ahmed’in savaşçı özelliği göz ardı edilmeden Oğuzname’de aşırı erlik gösterenlere “Karalar Karası” unvanı verildiği de hatırdan uzak tutulmamalıdır (Seyyid Lokman Çelebi 1993: 114).

Karaca Ahmed hakkındaki bilgilerimiz geniş ölçüde Hacı Bektaş Velayetnamesi’ne dayanmaktadır ki bazı araştırmacılar bunun efsanelere bağlı olduğunu, tarihi bir belge gösterilmedikçe doğruluğunun kabullenilemeyeceğini ileri sürerler (Konyalı 1977: 368), (Yörük 1998: 476).

Alp-eren kimliğindeki “gözcü” lakaplı Karaca Ahmed’in Anadolu’yu Türkleştirme gayreti sarf eden diğer Horasan erenleriyle Osmanlı Sultanı Orhan Bey’in idaresindeki Türk kuvvetleri içerisinde yer alarak Bizans’ı Pelekanon (Maltepe) civarında yenilgiye uğrattıklarından bahsedilmektedir. Kaynaklarda birbirleriyle çelişen ifadeler olmakla birlikte Karaca Ahmed’in Bizans içlerine Merdivenköy’e daha sonra Üsküdar’a kadar ilerlemesi (Yaman 1974: 18,86,87.), buralarda Bizans sınırını denetim altında tutmakla görevli zaviyeler kurmuş olması akla yakın gelmektedir. (Tanman 1994: 442)

Karaca Ahmed’in alp-eren özelliğinin yanısıra hekimliğinin izlerine öncelikle Afyonkarahisar ve Manisa çevresinde rastlamaktayız. Rivayetler dışında Karaca Ahmed’in yaşadığı dönem hakkında ilk gerçek bilgiyi de burada Saruhanolu İshak Çelebi’nin 1371 tarihinde Manisa’da Şeyh Revak Sultan’a vakfettiği arazi için düzenlediği vakfiyedeki şahitler arasında “Süleyman Horasani oğlu Karaca Ahmed” adıyla rastlıyoruz. 1371’de sağ olduğu anlaşılan Karaca Ahmed için düzenlenen, İshak Çelebi’nin vezirlerinden Murtaza Bey’in oğlu Emiri Bekir Hoş Kadem Paşa’nın 1397 yılına ait vakfiyesinde “.....Gökçe ağaç denilen iki kıt’a arazinin cem’isinden gelen hasılat Esşeyh arifi Billah Karacaahmed Tekkesi’nin sakinlerine, orada yapılmış merkad ve türbesine gelenlere, merkadın hizmetçileri ile gelip gidenlere halin iktizasına göre it’amiyye sarf edilecek...” kaydı ile Karaca Ahmed’in vefat etmiş olduğu anlaşılmaktadır (Baki 1947: 4), (Uluçay 1949: 19-28).

Aşıkpaşazade Karaca Ahmed’in Orhan Gazi devrinde sağ olduğunu I. Murad zamanında öldüğünü yazmaktadır. 1371’de sağ olan Karaca Ahmed büyük bir ihtimalle I. Murad’ın ölüm tarihi olan 1390’dan önce vefat etmiş olmalıdır

Manisa dışında uzun yıllar Afyonkarahisarda kalan ve burada Karacaahmed Köyü’nde Manisa’daki gibi bir şifa zaviyesini kuran Karaca Ahmed zaviyesinin sorumluluğunu oğlu Eşref’e bırakarak Manisa’ya dönmüş olmalıdır (Baki

1947:6-7). Bazı araştırmacılar Karaca Ahmed'in ilk olarak Afyon'da kaldığını, Manisa Akhisar'a sonradan gittiğini belirtirler (Şahin 2001: 374).

Önce çeşitli savaflara katılarak, daha sonra kurduğu bu zaviyelerde akıl ve ruh hastalarını kendine özgü metotlarla tedavi eden hekim olarak Karaca Ahmed'in Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli katkısı olduğu gerçektir.

Asıl mezar yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte halkın Karaca Ahmed sevgisi ülkenin pek çok yerinde O'na ait makam türbelerinin ve bu türbelerin etrafında şekillenen tekke ve zaviyelerin oluşmasına sebep olmuştur. Manisa çevresinde Karaca Ahmed'e izafe edilen üç türbe bulunmaktadır (Baki 1947: 13). Manisa'nın Seyyit Hoca Mahallesi Vak Vak Tekkesinde Karaca Ahmed'in gömülü olduğu söylenmektedir (Bayar 1991:74). Manisa Horoz Köyündeki Karaca Ahmed tekkesi'nde yeralan türbe için Karaca Ahmed'in asıl mezarının bulunduğu yer olduğu belirtilmektedir (Gökçen 1946: 28), (Bayat 1982: 11). Yine Manisa Akhisar'ın Kara Köyünde, Turgutlu Yılmazköy Kurupınar mevkiinde, Uşak Eşme'nin Karacaahmed Köyünde Karaca Ahmed'in türbeleri vardır (T.C. Başb. Dev. Arşiv. Gen. Müd. Osm.Arşiv. Nezaret sonrası Evkaf Defterleri Kataloğu 1995: 94, 171, 279, 339).

Bir başka Karaca Ahmed Türbesi İstanbul Üsküdar'dadır (Tanman 1993-1995: 442), (T.C. Başb. Dev. Arşiv. Gen. Müd. Osm. Arşiv. Nezaret Sonrası Evkaf Defterleri Kataloğu 1995: 182). Afyon'un İhsaniye İlçesi Karacaahmet köyündeki Karaca Ahmed Türbesi ve zaviyesinden başka Bursa İnegöl-Yenişehir arasında (Ünver 1976: 387, 389, 390), Isparta'nın Barla bucak merkezinde, Aydın eski mezarlıkta, Ilıcabaşı semtinde; Edirne Kırıyık semtinde de Karaca Ahmed zaviyeleri vardır. Ankara yakınlarında bir Bektaşî tekkesi olan Haydar Sultan Tekkesi'nde Karaca Ahmed'e ait olduğu söylenen bir mezar bulunmaktadır. Yine Ankara Beypazarı Karaca Ahmed Tekke ve Zaviyesi'nden (Tanyu 1967: 103, 105) başka Kastamonu'da da Karaca Ahmed Zaviyesi'nden söz edilir (T.C. Başb. Dev. Arşiv. Gen. Müd. Osm. Arşiv. Nezaret Sonrası Evkaf Defterleri Kataloğu 1995: 264). Sivrihisar Karaca Ahmed Zaviyesi dışında (T.C. Başb. Dev. Arşiv. Gen. Müd. Osm. Arşiv. Nezaret Sonrası Evkaf Defterleri Kataloğu 1995: 269) Bilecik'in doğusunda Osmaniye'nin yukarısında Karaca Ahmed'e izafe edilmiş Paşalar Karaca Ahmed Tekkesi bulunmaktadır. Geyve-Taraklı'da Karaca Ahmed'e ait olduğu söylenen bir tekke bulunmaktaydı. Tokat'da da bir Karaca Ahmed Zaviyesi'nin adı geçmektedir (Yörük 1995: 54).

İskeçe'de Echinosis (Şahin) Köyündeki Karaca Ahmed Tekkesi dışında Makedonya'da Üsküp ile onun biraz kuzeyinde Kumanova arasında Tekkeköy'de Karaca Ahmed Tekkesi denilen yerdeki yatır ise Hristiyanlarca Aya Yorgi

olarak kabul edilmektedir² (Hasluck 1928: 73), (Ocak 1991: 663, 670, 672), (Kuru 2001: 49-50), (Bilici 2003: 44).

Bunlardan başka Evliya Çelebi'de Çorlu'da, Edirne'de (Evliya Çelebi 1999: 171, 254, 267), Mihalic (Evliya Çelebi 2001:148) ve Kırşehir'de (Evliya Çelebi 1999: 26) Karaca Ahmed'in makamları geçmektedir. Görüldüğü üzere gerek Anadolu'da, gerek ise Rumeli'de günümüze gelen ya da gelemeyen çok sayıda Karaca Ahmed Türbesi ve Zaviyesi bulunmaktadır.

Bunlardan araştırmamıza konu olan Polatlı Karacaahmet Köyü Karaca Ahmed Zaviyesi'nin Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki dosyasında vâkıfı olarak Karaca Ahmed, Karaca Firuz Ağa, I.Murat, II.Mehmed, I.Abdülaziz isimleri geçmektedir (Vakıflar Gen. Müd. Arşiv. 1982:Dosya No.06.18.01-/3).

Karaca Ahmed Afyon'daki Şifa Zaviyesini kurup başına oğlu Eşref'i bıraktığı gibi burayı da yine el verdiği yakınlarından birisinin sorumluluğuna bırakmış olabilir. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü arşivindeki H.979 tarihli bir vâkıf belgesinde Mezra-i Del Kariye-i Karacaahmedin Şeyh Yusuf 'un elinde olduğu, 30 mülklük yerin eski sultanların mektuplarıyla kaydolduğu, halen padişahın beratıyla Yusuf Şeyh oğlu pir Gaib'e verildiği şeklinde eski deftere aktarılmıştır (Tapu ve Kadastro Gen. Müd. Arşivi, 558 No. lu Evkaf-ı Liva-i Ankara Defteri,sayfa 149a).

Yukarıda bahsettiğimiz Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğünün H.979/M. 1571-72 tarihli vakıf belgesinden de anlaşılacağı gibi Karacaahmet köyündeki zaviye vâkıfı olarak adı geçen I.Murad, II.Mehmed düşünüldüğünde bu zaviye, için tarih olarak XIV.yy.'ın 2. yarısı uygun görülmektedir. XIV.yy.'ın 2. yarısında Polatlı Karacaahmet Köyü Karaca Ahmed Zaviyesini Karaca Ahmed'in el verdiği yakınlarından biri, belki de kendisi kurmuş olabilir.

Küçük bir tepenin yamacında o bölgenin iskanı,Türkleşmesi ve İslamlaşmasına hizmetin dışında ıssız bir yerde civarın emniyetinden sorumlu aynı zamanda bir konaklama tesisi olarak da kurulmuş olabileceğini düşündüğümüz bu zaviye, Karaca Ahmed Ocağının faaliyet amacına uygun olarak büyük bir ihtimalle akıl ve ruh hastalarının tedavi edildiği şifahane-zaviyelerden biriydi.

Zaviyenin yamacında yer aldığı tepede günümüzde Çile Dede olarak anılan harap durumdaki türbenin Karaca Ahmed'in ölümünden sonra onun "gözcü" kimliğine yakışır biçimde makam türbesi olarak yapılmış olabileceği düşüncesindeyiz.

Kesin bir bilgi olmamakla birlikte bu tepenin eteğindeki zaviyede yer alan türbede Karaca Ahmed soyundan gelen, bu zaviyenin yönetimini elinde bulunduranlardan birileri gömülü olmalıdır (Barkan 1942:299, 301), (Ocak 1978:262-263).

Karaca Ahmed'in Hacı Bektaş ile tanışıklığı, ona bağlılığı bilinmektedir. XIV.yy.'da yaşamış yine Hacı Bektaş'ın yakınlarından Abdal Musa, Hacı Bektaş-ı Veli kültür ve gelenekleri etrafında geliştirdiği Bektaşililiğin tarikatlaşmasına, daha sonra da Balım Sultanla bu tarikatın teşkilatlanmasına ve Yeniçeri Ocağı ile tarikat arasında bir bağın kurulmasına yol açmıştır (Eröz 1990), (Şeker 2002: 445).

Başlangıçta Anadolu ve Rumeli'nin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli roller üstlenen Bektaşî tekke ve zaviyeleri XVII.yy.'dan itibaren çoğunlukla bozulmaya başlayarak ülkedeki dirlik ve düzeni etkileyen, kargaşanın kaynaklarından sayılmıştır. 1826'da yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra II.Mahmud döneminde Bektaşiliğe ve onun kurucularına karşı bir niyet beslenmeden, bu tekke ve zaviyelerin devlet ve memleket için

zararlı görülen faaliyetlerinin denetim altına alınarak ıslahına yönelik bir kararla Bektaşî tekke ve zaviyeleri kapatılmıştır. Kapatılan bu zaviyelere yeni görevliler atanarak zararlı faaliyetlerden arınmaları, buna izin veren zaviye bünyesindeki bazı mekanların yıkılması söz konusu olmuştur (Şeker 2002:451). O zaman için geçmişi çok eski olmayan, son altmış yıla dayanan tekke ve zaviyeler ise tamamen ortadan kaldırılmıştır. (Kara 1988: 150)

Belki bu süreç içinde elimizde kesin bir belge olmamakla birlikte bir Bektaşî zaviyesi olduğunu düşündüğümüz Polatlı Karacaahmet köyündeki Karaca Ahmed Zaviyesi de kısmen tahrip olmuş olabilir. Zaviyenin türbe kapısı üzerindeki mermer kitabe de adları geçen Şeyh Mehmed ve Şeyh Ali, 1833 yılında türbeyi tamir ettirirken belki tepedeki türbeyi de onarmışlardır. Bir Bektaşî zaviyesi olduğunu bildiğimiz Elmalı'daki Abdal Musa Zaviyesi ile ilgili zamanımıza gelebilen bir belgeden 1830 yılında zararlı ve çirkin faaliyetlere zemin olabilecek mekanlarının yıkıldığı, Abdal Musa'nın Türbesi ile türbedarın odasının bırakılarak tamir edildiği anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi, her iki zaviye de, aynı uygulamalara aynı tarihlerde maruz kalmıştır. (Şeker 2002:449-450) Ayrıca yukarıda Karaca Ahmed Zaviyesinde varlığından bahsettiğimiz H. 1308 / M. 1902 tarihli mezar taşında yazılı "Ve ceddım Haydar-ı Kerrar" sözü ile tekrar tekrar saldıran Aslan anlamı, Allahın Aslan'ı kabul edilen Hz. Ali için kullanılmakta ve bu zaviyenin bir Bektaşî zaviyesi olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Anadolu'da Amasya, Tokat, Çorum, Sivas, Kırşehir, Erzurum, Harput, Antalya ve Ankara civarında çokça görülen Bektaşî zaviyelerinde genel olarak türbe, derviş odaları, meydan odası, kiler, mutfak, çamaşırhane, kahvehane, misafir odaları, ahır, ambar dışında bazı zaviyelerde fırın, değirmen, sırahane, çeşme, mescid, semahane gibi yapılar da yer almaktadır. Büyük zaviyelerde saydıklarımızın hemen hepsine yer verilirken küçük zaviyelerde bunların bazıları bulunmaktadır. Araştırmamıza konu olan Karaca Ahmed

Zaviyesi'nin de izlere dayanarak türbe, türbedar odası, mescid, misafir odaları gibi yukarıdaki mekanlardan bazılarına sahip olduğu anlaşılmaktadır (Daşcıoğlu 1996: 22, 29).

Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876) Bektaşilik yeniden serbest bırakılmış (Çubukçu 1991:63), Polatlı Karacaahmet Köyündeki bu zaviyenin 1826'dan itibaren denetimli sürdürdüğünü düşündüğümüz faaliyeti vakfı Sultan Abdülaziz olacak şekilde yeniden canlandırılmış olmalıdır.

Cumhuriyet döneminde 1924 yılında bir kanunla Tekke ve Zaviyelerin kapatılması ile sözünü ettiğimiz zaviye için son ve önemli tahribat gerçekleşmiştir. Buna rağmen 1960'lı yıllarda türbenin zamanımızdan daha sağlam olduğu, türbedarının varlığı, mescidin yıkıldığı ama akli dengesi bozuk olan hastalarla çocuğu olmayan kadınların buraya gelerek sağlık dileğinde bulunmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır (Tanyu 1967:143-144).

Daha önce belirttiğimiz gibi 1990'lı yılların sonunda mahalli idareler tarafından bu zaviyenin sadece türbesi çok kötü bir onarım geçirmiş, maalesef zaviyenin başta mescidine ait duvarları olmak üzere diğer kısımları tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Tarihlendirme ve Değerlendirme:

Polatlı Karacaahmet Köyündeki bu zaviyeden günümüze sadece türbesinin gelebildiğini, buranın aslında izlere ve belgelere dayanarak ortada var olan bir avlu etrafında mescid, türbe, ziyaretçi ve zaviye ahalisi için mekanlar ve mezarlıktan ibaret olduğundan yukarıda bahsedilmiştir.

Anadolu'da pek çok köy zaviyesindeki gibi kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme amaçlı çevresindeki toprağı ekip biçen zaviye ahalisinin ve nekahat dönemini yaşayan akıl hastalarının tedavilerinin bir parçası olarak bağ, bahçe işlerinde çalışmalarıyla zaviye bir çiftlik manzarası göstermekteydi (Üner 1974:20), (Ocak 1978:264). Şehirlerde, önemli tekke ve zaviyelerde Orta Asya kaynaklı plan, ortadaki genelde üstü kubbe ile örtülü avlu etrafında eyvan ve odalarla şekillenirken, özellikle ön cephelerde süslemelere de yer verilirdi.

Buna karşılık daha mütevazı olan köy zaviyeleri hemen hemen aynı fonksiyonlu bölümlere sahip olmakla birlikte planlarında pek de benzerlik bulunmamaktadır. Konumuzu teşkil eden Karacaahmet köyündeki Karaca Ahmed Zaviyesi için de aynı şeyleri söyleyebiliriz. Bu sade zaviyenin mimari açıdan değerlendirebileceğimiz tek bölümü türbesidir. Kuzey-güney doğrultuda uzunlamasına dikdörtgen ziyaret mekanı, batı cephesinde orta eksenden kuzeye yakın kapısı, beşik tonoz örtüsü, tonoz alınlıklarına açılmış pencerele-ri ile zaviyenin türbesi de sade bir görünüm arz eder. Moloz taş duvarlı yapıda sadece ön cephenin kapı çevresinde mermer ve kesme taş kullanılmıştır. Bu plan tipinde, yani üzeri beşik tonozla örtülü dikdörtgen türbelere Anado-

lu'da çok sık rastlanılmaz. Kemah Behram Şah Türbesi (XII.yy sonu, XIII.yy. başları) üzeri iki yıldız külahla örtülü doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir türbedir. Moloz taş duvarlar dışta taş kaplama iç kısımda sıvalıdır (Önkal 1996: 343-347). Kayseri Pınarbaşı Sancaktar Türbesi de (1237-1246) dikdörtgen planlıdır (Önkal 1996: 347-349). Kayseri İncesu'da Şeyh Şaban Köyü, Emir Çoban Türbesi de (XIII.yy.) incelediğimiz Karaca Ahmed Türbesi'ndeki gibi üzeri beşik tonozla örtülü dikdörtgen bir yapıdır. Türbenin doğu ve batı yönlerine açılan pencerelerinden başka tonoz örtüsü Karaca Ahmed Türbesinin asli halinde var olduğunu düşündüğümüz gibi dışardan toprak damla kaplıdır. Yine Karaca Ahmed Türbesinde görüldüğü üzere bu türbenin de girişi orta eksenden yana kaymış durumdadır (Yurdakul, Çayırdağ 1978:176-177). Amasya Turumtay Türbesi ise dikdörtgen planlı, beşik tonozlu bu türün en gösterişli ve süsleme açısından en zengin örneği olarak 1278 tarihinde karşımıza çıkmaktadır (Kuban 2002: 226). Kayseri Emir Şahab (1327), Emir Erdoğan (1348), Emir Ali (1350) Türbeleri; Karaca Ahmed Türbesi gibi beşik tonozla örtülü dikdörtgen plana sahiptir.(Kuru 1999:145,161,171). Eskişehir Seyitgazi, Melegazi Türbesi doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı, dıştan beşik çatılı içte beşik tonoz örtülü, duvarlarında kesme taş ve moloz taşın kullanıldığı bir yapıdır. Aynı şekilde dikdörtgen planlı üzeri beşik tonozla örtülü bir başka XIV.yy. yapısı da Nevşehir, Gülşehir Yaylacık Köyünde Seyyit Ahmed Türbesidir (Alevsavaş 1978: 185-192).

Görüleceği gibi beşik tonozla örtülü dikdörtgen planlı türbeler büyük ölçüde, XIII.yy.'da karşımıza çıkmaya başlamakta XIV.yy.'da yoğunlaşmaktadır. Turumtay hariç genelde sade olan bu yapıların daha sonraki yüzyıllara ait örneklerine ise rastlanamamıştır.

Polatlı Karacaahmet Köyü Karaca Ahmed Türbesi de beşik tonoz örtülü dikdörtgen planı ile yukarıda adı geçen XIV.yy. türbelerine benzemektedir. Ayrıca 1571-72 yılına ait vâkıf senesinde vakıf olarak adı geçen Sultan I.Murad'ın yaşadığı dönem de dikkate alındığında XIV.yy'ın ikinci yarısı bu türbe ve zaviye için uygun görülmektedir.

Bu zaviyeyi özel kılan unsurlardan biri de, akıl ve ruh hastalarının tedavi edildiği şifahane-zaviyelerden kabul edilmesindendir. Anadolu'da akıl hastalarının tedavi edildiğini bilebildiğimiz en erken tarihli hastane Kayseri'deki Gevher Nesibe Hatun (1205) Şifahanesidir. Bu hastanenin batı bölümünü teşkil eden dar ve uzun bir koridorun iki tarafına sıralanmış hücreler akıl hastalarına ayrılmıştı (Kuru 1999:39). Bu durum Osmanlılarda da devam etmiş, Edirne Bayezid Darüşşifası'nın (1484-1488) Bimarhane kısmı akıl ve ruh hastalarına ait olarak, İstanbul'daki Haseki Hastanesi de(1550) yine akıl hastaları için yapılmış büyük bir külliye halinde inşa edilmiştir.

Avrupa'da akıl hastalarının ateşe atıldığı, kötü davranışlara maruz kaldığı dönemlerde Türk dünyası mimarının, müziğin, suyun, dansın etkisi ile gözlem, bilgi ve deneye dayalı tedavi uyguluyordu (Ergene, Soylu 2000:303,307). Gerçek Selçuklu, gerekse Osmanlı dönemlerinde medrese ve büyük hastaneler şehirlerde yaşayanlara hitap ederken bunların ulaşamadığı köylerdeki insanlara buralardaki tekke ve zaviyeler veya şifahane-zaviye diyebileceğimiz kuruluşlar sahip çıkıyordu (Ocak 1978:267). Bunlar vakıf eserlerdi. Bu hastanelerde yatan hastalardan para alınmadığı gibi, hasta ve deliler arasında fark gözetilmeden tedavi sırasında onlara şevkat ve nezaketle davranılması gereği zamanımıza gelen belgelerden anlaşılmaktadır. (Turan 1988: 51, 52) Aynı zamanda dini-tasavvufi eğitim ve öğretim yerleri de olan bu şifahane-zaviyeler şeyhleri ve daha sonra onlardan el alan ocaklar tarafından işlevlerini yüzyıllar boyunca devam ettirmişlerdir (Kara 1977: 125), (Ocak 1981:73). Ayrıca akıl hastaları hastane veya şifahane-zaviyelerin dışında bazı türbe ve ziyaretgahlara da tedavi amaçlı başvurmaktaydı (Bayat 1982: 8-9). Geçmişte bu şifahane-zaviyelerdeki tedaviler inancı kuvvetli hastalar üzerinde tekke şeyhinin telkini ile gerçekleşmekteydi.

Bu durum günümüzde de farklı değildir. Benzerlerinde olduğu gibi araştırmamıza konu olan Polatlı Karacaahmet Köyündeki zaviyenin zamanımıza gelebilen bölümü olan türbede çalışmalarımız sırasında şifa bulmak isteyenlerin yere serili kilimlere uzandıklarını gördük. Bu davranış biçimi bilgisizlikten, maddi imkansızlıktan çok tıbbın yetersiz kaldığı durumlarda çareyi inanca sığınarak aramak olarak değerlendirilebilir. Polatlı Karacaahmet Köyündeki Karaca Ahmed Zaviyesi XIV.yy. ortalarından zamanımıza mimari tahribata uğrayarak gelse de, hala türbesinde şifa aranan şifahane-zaviye özelliğini bir bakıma sürdürmektedir.

Notlar:

- 1 Mezartaşındaki yazıyı okuyan Prof.Dr.Nihat Boydaş'a teşekkür ederim.
- 2 A.Y.Ocak, veli tiplerini gruplandırırken onları ait oldukları sosyal çevreye göre şehirli veliler, köy ve aşiret velileri olarak ayırır. Bu arada Karaca Ahmed Sultan'ı da köy ve aşiret velileri grubuna dahil eder. Ve bu gruptaki velilerin Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde yeni fethedilen topraklarda tekke açarak faaliyet gösteren, çoğunlukla gayri sünni bir islamiyet anlayışı telkin eden bu velilerin önemli bir kısmının aynı zamanda aşiret reisi olduğunu belirtir.
- 3 Aya Yorgi (Saint Georges) Hristiyanlığın yayılması uğruna ağır işkencelere maruz kalarak hayatı son bulmuş bir aziz olması özellikleriyle Hristiyan dünyasında önemli bir yere sahip olmuştur. O'na duyulan sevgi neticesinde pek çok yerde O'nun adına mezarlar, ziyaret yerleri ortaya çıkmıştır. Aya Yorgi'nin sahip olduğu özellikler Müslüman Türklere de yabancı değildir.

Türkler Anadolu ve Rumeli'nin fetihleri sırasında buraları İslamlaştırmak uğruna Aya Yorgi'nin savaşçılığı, beyaz atı, ejderhayı öldürmesi gibi özelliklerini kendi atlı-savaşçı evliyalari ile özdeşleştirdiler. Özellikle "Bektaşiler" gibi heterodoks dervişlerin bu uygulamalarında başka evliyalar ile birlikte Karaca Ahmed de Aya Yorgi'nin yerini alanlar arasındadır

Kaynakça

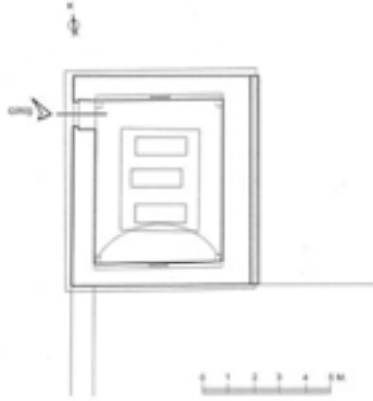
- ALEVSAR, K. ve ALPSAR, S., (1985), "Seyitgazi'de Bilinmeyen Üç Yapı." *Vakıflar Dergisi*, XIX.Sayı, 185-192,Ankara.
- AŞIKPAŞAOĞLU TARİHİ,(1985), Haz. A.N.Atsız, Ankara.
- BAKİ,E.A.(1947), Karaca Ahmed ve Delileri Tedavi Yurdu, İstanbul.
- BARKAN,Ö.L.(1942), "Vakıflar veTemlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S.:2, 279-386, Ankara.
- BARTHOLD, W.(1973), *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev.: Fuat Köprülü, Ankara.
- BAYAR,M.(1991), "Afyonkarahisar'da Yaşamış Büyük Velilerden Karaca Ahmed Sultan", *2.Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 65-75,Afyon.
- BAYAT,A.H.(1982), "Anadolu'da Akıl Hastalıklarının Tedavisi ve Karaca Ahmed Tekkeleri" 1. *Mesir Konferansları*, 7-14, Manisa.
- BİLİCİ,S.(2003), "Digenis Akritas: Bodrum Müzesi'nden Figürlü Bir Bizans Kasesi" *Sanat Tarihi Dergisi*, Ege Üniv. Ed. Fak. Yay. S. XII., 41-54, İzmir.
- ÇORUHLU, Y.(2002), *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul,
- ÇUBUKÇU, İ.A.(1991), *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara.
- DAŞÇIOĞLU, K.(1996), *1827 (H.1243) Tarihli Muhallefat Defterine Göre Bektaşî Zaviyeleri*, Süleyman
- Demirel Üniv.Sos.Bil.Ens. Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi., Isparta.
- ERGE, N.ve SOYLU,R.(2000), "Osmanlılarda Sağlık ve Sağlık Kuruluşları.",*Uluslar arası Kuruluşunun 700.yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, 7-9 Nisan 1999, 299-309, Konya.
- ERÖZ, M.(1990), *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*,Ankara
- EVLIYA ÇELEBİ (1999), *Seyahatname*,2.Kitap, İstanbul.
- EVLIYA ÇELEBİ (1999), *Seyahatname*,3.Kitap, İstanbul.
- EVLIYA ÇELEBİ (2001), *Seyahatname*,5.Kitap, İstanbul.
- GÖKÇEN, İ.(1946), *XVI ve XVII.Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırları*, İstanbul.
- GÖLPINARLI,A.(1958), *Vilayetname, Menakıb-ı Hünkar Hacı Bektaş-ı Veli*, İstanbul.
- HASLUCK,F.V.(1928), *Bektaşilik Tedkikleri*, Çev.R.Hulusi, İstanbul.
- KARA,M.(1977), *Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul.
- KARAL, E.Z.(1988), *Osmanlı Tarihi*,5.C., Ankara.
- KARAMAĞARALI, B.(1992), *Ahlat Mezartaşları*, Ankara.

- KONYALI, İ.H.(1977), *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, C.II., İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, F.(1991), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara.
- KUBAN, D.(2002), *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı.*, İstanbul.
- KURU, ÇAKMAKOĞLU,A.(1999), *Kayseri’de Türk Devri Mimarisi*, Ankara.
- KURU, ÇAKMAKOĞLU,A.(2001), “Sinop Hızır- İlyas Zaviyesi””, *Gazi Sanat Dergisi*, sayı:2, 45-52, Ankara.
- OCAK, A.Y.(1978), “Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, XII.sayıdan ayrı basım, 247-268, Ankara.
- OCAK,A.Y.(1981), “Selçuklu ve Osmanlı Tekkelerinde Dini-Tasavvufi Eğitime Genel Bakış.”, *Türkiye I. Din Eğitimi Semineri*, 23-25 Nisan, 73-80, Ankara .
- OCAK, A.Y.(1983), *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul.
- OCAK, A.Y.(1989), *Türk Tarihinin Kaynağı Olarak Menakıbname (Vilayetname)’lerinin Mahiyeti*, IX.T.T. Kongresi, III.Cilt, Ankara, 1239-1247.
- OCAK, A.Y.(1991), “XIII.-XV.Yüzyıllarda Anadolu’da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü,” *Belleken*, C.LV., S: 212-214, Ankara, 661-673.
- OCAK, A.Y.(1992), *Kültür Kaynağı Olarak Menakıbnameler*, Ankara.
- ÖNKAL,H.(1996), *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara.
- SEYYİD LOKMAN ÇELEBİ,(1993), “Kıyafetül – İnsaniye Fi Şemai’l – Osmaniye”, Haz. M.S.Tayşi.*Türk Dünyası Araştırmaları*, S.86, 97-122, İstanbul.
- ŞAHİN,H.(2001), “Karaca Ahmed”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul.
- ŞEKER,M.(2002), “1826 Yılında Bektaşî Zaviyelerinin Denetim Altına Alınması İle İlgili Uygulamaya
- Abdal Musa Zaviyesi (Elmalı) Örneği.”, *XIII.T.T.Kongresi*,4-8 Ekim, 1999,*Kongreye Sunulan Bildiriler*, III.C., I.Kısım, 445-455, Ankara.
- TANMAN, B.(1994), “Karaca Ahmed Türbesi ve Tekkesi.”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt:4, 442, İstanbul.
- TANYU, H.(1967), *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*, Ankara.
- TAPU ve KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ,558no.lu Evkaf-ı Liva-i Ankara Defteri, sayfa 146a
- TURAN, O.(1988), *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara.*Türkçe Sözlük* (1998), Haz.:İ.Parlatır, v.d., 6.T.D.K., C.2, Ankara.
- TÜRKAY,C.(2001), *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak ,Aşiret ve Cemaatlar*; İstanbul.

- T.C.BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ OSMANLI ARŞİVİ(1995), *Nezaret Sonrası Evkaf Defterleri Katoloğu*, h.1265-1279/m. 1849-1862,IV.C., İstanbul.
- T.C.BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ OSMANLI ARŞİVİ(1995), *Nezaret Sonrası Evkaf Defterleri Katoloğu*, h.1270-1290/m. 1862-1873, V.C., İstanbul.
- ULUÇAY, M.Ç.(1949), *Saruhanogulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, C.I., Manisa.
- ÜNER, R.(1974), “Karaca Ahmed Sultan” *Hayat Tarih Mecmuası*, C.II., S.12, İstanbul.
- ÜNVER, S.(1976), “Hemen Her Yerde Birbirlerinden Farklı Mistik Folklor ile Telkin Tedavileri Esasları ve Buna Bursa’nın Verdiği Tam bir Örnek” *I.Uluslar Arası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV.C., 385-411, Ankara.
- VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ(1982), Dosya No.06.18.01-/3
- YAMAN,M.(1974), *Büyük Türk Akıncısı, Evliyası, Hekimi, Karaca Ahmed Sultan Hazretleri*, İstanbul.
- YINANÇ, M.(1977), “Danışmendliler.” *İslam Ansklopedisi*, 3.C., İstanbul.
- YÖRÜK, M.(1995), *İbnül Emin Tasnifinde Geçen Vakıf Adları*, 896-1290/1491-1873, Ankara
- YÖRÜKAN, Y.Z., (1998), *Anadolu’da Aleviler ve Tahtacılar*, Ankara.
- YURDAKUL, E.ve ÇAYIRDAĞ, M.(1978), “Kayseri Erciyes Dağı Eteklerinde Bulunan İki Türbe”, *Vakıflar Dergisi*, XII.Sayı, 163-177, Ankara.

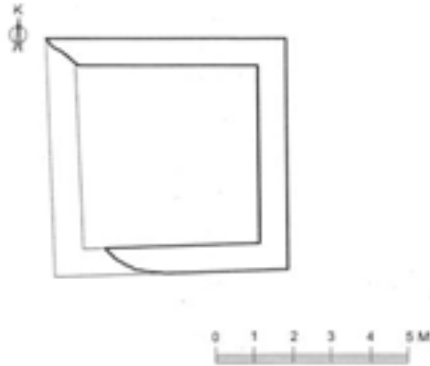
Çizim :1 Polatlı Karacaahmet Köyü Karaca Ahmed Türbesi Planı

Drawing :1 Plan of the tomb of Karaca Ahmed in Karacaahmet Village of Polatlı

Çizim : 2 Polatlı Karacaahmet Köyü Çile Dede Türbesi Planı

Drawing 2: Plan of the tomb of Çile Dede in Karacaahmet Village of Polatlı

Fotoğraf : 1 Karaca Ahmed Zaviyesi

Photograph : 1 The Zaviye of Karaca Ahmed

Fotoğraf: 2 Karaca Ahmed Zaviyesinde Türbe

Photograph: 2 The tomb in the Zaviye of Karaca Ahmed

Fotoğraf:3 Karaca Ahmed Zaviyesinde Türbenin Kapısı

Photograph: 3 *The door of the tomb in the Zaviye of Karaca Ahmed*

Fotoğraf: 4 Türbenin kuzey cephesi

Photograph: 4 *The north elevation of the tomb*

Fotoğraf:5 Türbenin güney cephesi

Photograph: 5 The south elevation of the tomb

Fotoğraf:6 Zaviyenin mezarlığında kırılmış mezar taşı

Photograph: 6 The broken grave stone in the graveyard of the Zaviye

Fotoğraf: 7 Zaviyenin mezarlığında yer alan mezar taşının parçası

Photograph: 7 One part of the grave

stone in the graveyard of the Zaviye

Fotoğraf: 8 Zaviye'nin mezarlığındaki mezar taşlarından biri

Photograph: 8 *One of the grave stones in the graveyard of the Zaviye*

Fotoğraf: 9 Çile Dede Türbesi

Photograph: 9 *The tomb of Çile Dede*

Fotoğraf:10 Türbe ve türbeye bitişik mescidin 1982 yılındaki durumu (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden)

Photograph: 10 The view of the tomb and the masjid in 1982 (From the archives of the General Directorate Foundations)

Fotoğraf: 11 Türbe, Mescid ve Zaviye'nin diğer mekanları (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden)

Photograph: 11 The tomb, masjid and the other parts of the Zaviye (From the archives of the General Directorate Foundations)

Fotoğraf: 12 Türbenin tonoz kemeri (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden)

Photograph: 12 The arch of the vault of the tomb (From the archives of the General Directorate Foundations)

Fotoğraf: 13 Türbenin kuzey batı köşesi (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden)

Photograph: 13 The north-west corner of the tomb (From the archives of the General Directorate Foundations)

Fotoğraf: 14 Zaviyenin mezarlığındaki mezar taşları (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden)

Photograph: 14 The grave stones in the graveyard of the Zaviye (From the archives of the General Directorate Foundations)

The Zaviye of Karaca Ahmed in Karacaahmet Village of Polatlı, Ankara

Assoc. Prof. Alev Çakmakoglu KURU*

Abstract:The Lodge of Karaca Ahmed which has still been standing with its rectangular tomb covered with a barrel vault and a few grave stones , has been dealt with in this article. The tomb of lodge has still been standing with an unproper restoration, but the a masjid of the lodge and the other parts of it have been demolished completely. The building has been called Karaca Ahmed, who is a dervish from Horasan and his personal charactseristic have been studied in this article.

Key Words: Karaca Ahmed, Zaviye, Hospital.

*University of Gazi, Gazi Faculty of Education /ANKARA
alevkuru@gazi.edu.tr

Анкара, Обитель Ахмета Караджа в поселке Караджаахмет в Полатлы

Доцент Доктор Алев Чакмакоглу Куру*

Резюме: В этой статье рассматривается религиозная обитель Ахмета Караджа достигшая наших дней лишь несколькими надгробными плитами и мавзолеем в форме прямоугольника покрытая двускатной крышей. По причине неграмотной реставрации обитель,включая мечеть была полностью уничтожена за исключением мавзолея. Одна лечебница- это строение несущее особенности религиозной обители, оценивается личность Ахмета Караджа из святых Хорасана носящей его имя за исключением архитектуры.

Ключевые слова: Ахмет Караджа, Религиозная Обитель, Лечебница

* Университет Гази, Образовательный Факультет Гази/Анкара
alevkuru@gazi.edu.tr

Isparta İl Merkezi'nde Bulunan Türbeler

Yard. Doç.Dr. Filiz Nurhan ÖLMEZ*
Şirin GÖKMEN**

Özet: Halkbilimin önemli araştırma konularından olan türbeler etrafındaki geleneksel uygulamalar, temel olarak halk inanışları başlığı altında incelenmektedir. Türbeler, içinde yatan kişilerin mezarlarında var olduğuna inanılan güçten yararlanma çerçevesinde, insanların çeşitli istek ve dileklerini dile getirdikleri, hastalıklarına çare aradıkları yerler olarak kullanılmaktadır. Türbeler çevresindeki geleneksel uygulamaların bir bölümü, insanların çeşitli dileklerini (evlenmek isteyen gençlerin kısmet açmak, çocuk dilemek, evliliklerinin huzur içinde geçmesini istemek, hastalığına şifa aramak vb.) kapsamaktadır. Bu makalede, Isparta İlinde bulunan 39 türbenin halkbilimsel açıdan ele alınarak, türbelerin tam olarak bulunduğu yerlerin, türbelerde yatan kişiler konusunda bilgilerin, türbelere atfedilen efsane ve hikâyelerin, hangi amaçlarla türbelerin ziyaret edildiğinin belirlenmesi ve türbeleri ziyaret edenler tarafından gerçekleştirilen geleneksel uygulamaların incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, inceleme kapsamına alınan türbelerden bazıları: Aldan Dede (Alaeddin Efendi), Andık Dede ve Delikli Taş (Andık Deresi), Arap Beşir Dede (Hacı Beşir), Ayırt Dede, Beşkazalı Osman Zühtü Efendi, Gök Veli Sultan-Şeyh Recep (Ayak Dedesi), Hacı'ı Sultani/Abdulkadir Geylani, Halife Sultan, Hızır Abdal Sultan (Hızır Dede), Hüseyin Baş Dede) türbeleridir.

Anahtar Kelimeler: Halk bilimi, halk inançları, türbe, adak, Isparta

* Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü / ISPARTA
fnozan@hotmail.com

** Konya Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Öğrencisi .KONYA

1. Giriş

Halkbilimin önemli araştırma konularından olan türbeler etrafında görülen geleneksel uygulamalar, temel olarak halk inanışları başlığı altında incelenmektedir. İslamiyet'te türbelerin önemli bir yeri vardır. Türbeler dince, mezhapça, tarikatça ulu sayılan veya sultanlar, emirler gibi devletin önde gelen kişileri için inşa edilen mezar anıtlarıdır.

(http://www.kuranikerim.com/islam_ansiklopedisi/T/139.htm.) “Türab” veya “terb” kelimelerinden türeyen türbe, Arapça kökenli bir kelime olup, Arapça'da *üstü kubbe ile örtülü mezar* - Farsça'da *çatısı kubbe biçiminde olan yapı* anlamındadır (<http://www.atamanhotel.com/tr/seljuk-medrese.html>.). Türbede hizmet görenlere, türbenin temizlik vs. işlerine bakanlara *türbedar* adı verilmektedir. Türbe, Osmanlı ve Türk-İslam mimarisinde çok yaygın olan bir yapı tarzıdır (Sözen ve Tanyeli:242, Rehber Ansiklopedi 1984a: 43). Türkistan'daki Türklere ait çadır sanatından esinlenerek mimariye uygulanmıştır.

İslam öncesinde değişik ölü gömme gelenekleri bulunmaktadır. Eski Anadolu'da ölülerin evlerin içine, döşemelerin altına, höyüklerle, kuyu biçiminde kazılmış yerlerde özel küplere, odacıklara, veya taştan oyulmuş yerlere gömüldüğünü gösteren buluntular mevcuttur (Durdu ve Durdu 1998: 51, İnan 1972: 178: 180). Eski Türkler'de ölüleri toprağa gömme âdeti olduğunu, gömüldükten sonra mezar üzerine, duvarlarında ölünün resmi ve hayatında yaptığı savaşları anlatan tasvirler bulunan yapılar kurulduğunu belirtmektedir. İslam dininde ise ölü önce yıkanır, kefen giydirilir, cenaze namazı kılındıktan sonra tabut adı verilen sandıklarda taşınarak bazı yörelerde tabut ile bazı yörelerde ise tabutsuz olarak mezara konur (Ömek 1971: 52, Boratav 1994: 195). İşte bu âdet ve gelenekler, anıtsal türbe yapılarının doğmasına neden olmuştur.

Mimarisine oldukça önem verilen türbeler çevresindeki geleneksel uygulamalar; evlenmek isteyen gençlerin kısmet açmak, çocuğu olmayan kadınların çocuk dilemek, yeni evlenen gençlerin evliliklerinin huzur içinde geçmesini istemek, iş bulmak, ev-araba sahibi olmak gibi çeşitli dilek ve adakları kapsamaktadır. Türbelerin özellikleri, içinde yatan kişilerin mezarlarında var olduğuna inanılan güçten yararlanma çerçevesinde, insanların bu gibi çeşitli istek ve dilekleri yanında, hastalıklarına çare aradıkları yerler olarak kullanılmalarıdır. Halk hekimliği veya geleneksel tıbbın kaynağında da dini inançların ve büyüünün önemli bir yerinin olması, çoğu dinsel-büyüsel nitelik taşıyan türbe ve yatırlar etrafında gelişen geleneksel uygulamaların, halk hekimliğiyle ilgisini ortaya çıkarmaktadır (Ömek 2000:132). Halkın, sağlık-hastalık hakkındaki düşüncesinin kültürü ile şekillenmesi, özellikle gelenekselliğini büyük ölçüde korumakta olan topluluklarda insanların hastalandıklarında doktora gitmelerini önleyici rol oynayabilmektedir. Doktora gittiği halde şifa

bulamayan hastaların ise bu tür yerleri ziyareti, bir son çare olarak değerlendirilmektedir (Santur 2004:

http://www.kultur.gov.tr/portal/tarih_tr.asp?belgeno=37830). Türbeleri ziyaret edenler, adaklar adayarak, istek ve dileklerinin gerçekleşmesini amaçlarlar. Türk Dil Kurumu sözlüğü adağı "*bir dileğin gerçekleşmesi amacıyla kurban kesilip yoksullara dağıtılmak veya kutsal bir güce yönelik niyette bulunmak*" şeklinde tanımlamaktadır (Türkçe Sözlük 1988:13). Ayrıca adak "*çok tanrılı dinlerde ve Hristiyanlıkta tanrıya bir isteğin yerine gelmesi için adanıp, istek gerçekleşince tapınağa sunulan her türlü eşya*" olarak da tanımlanmaktadır (Sözen ve Tanyeli 2001:12) İslam geleneğinde adak; "*bir isteğin yerine gelmesi veya bir korkunun giderilmesi arzusu ile Allaha yakarmak için mübah bir işi kendisine vazife kabul etme*" olarak tanımlanmakta ve adağa nezdde denilmektedir (Rehber Ansiklopedi 1984b: 51). Adaklar çoğu kez koyun, sığır, vb. bir hayvan olmakla birlikte, para da olabilmektedir. Biçimi ne olursa olsun bu adakların özellikle türbelerde türbedarlara verilmesi âdetettir. Adak bir ibadet olarak kabul edilmekte ve sadece Allah için yapılmaktadır. Halkın, ölümler için para, mum ve benzeri şeyler adamaları, bu suretle büyük zatlara yaklaşmak, onlardan faydalanmak istemeleri İslam geleneğine göre uygun kabul edilmemektedir. Bir şarta bağlanıp bağlanmamasına göre adak iki grup altında incelenmektedir. Birincisi; şarta bağlı olmayan mutlak adak olup bunda niyetsiz, düşünmeden söylemek, isteyerek söylemek gibi kabul edilir. Bir şeyi söylerken, o şeyi kast etmese, söz arasında dilinden çıkmış olsa bile yapılması şart olur ve hemen yapılması gereklidir (Rehber Ansiklopedi 1984b: 51).

İkincisi; şarta bağlı olan mukayyed adak olup, bunda istenilen dilek gerçekleşince, adağın yerine getirilmesi koşulu doğar. Bir niyete kavuşmak, bir felaketin savmak, "*hastam iyileşirse*", "*sınıfı geçersen*,...." gibi şart koşularak yapılan adaktır. Bu adakta iki grup altında incelenir: Birincisi; gerçekleşmesi istenen bir şarta bağlanan adaktır ve adak adayan kimse şartın gerçekleşmesi ve Allah rızası için adağı yapmayı arzulamaktadır. İkincisi ise; "*falan işi yaparsam, falanla konuşursam gibi*" gerçekleşmesi istenmeyen bir şarta bağlanan adaktır ve bu tür adakta asıl maksat adak ve ibadet olmayıp, kişinin kendi iradesini kontrol edebilmesidir

(http://www.kuranikerim.com/islam_ansiklopedisi/A/adak.htm,

İslam Ansiklopedisi 1995: 338).

Bu makalede, Isparta İlinde bulunan 39 tarihi türbenin ele alınarak, türbelerin tam olarak bulunduğu yerlerin, türbelerde yatan kişiler konusunda bilgilerin, türbelere atfedilen efsane ve hikayelerin, hangi amaçlarla türbelerin ziyaret edildiğinin belirlenmesi ve türbeleri ziyaret edenler tarafından gerçekleştirilen geleneksel uygulamaların, türbedarlardan alınan bilgiler doğrultu-

sunda incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla inceleme kapsamına alınan türbeler: Aldan Dede (Alaeddin Efendi), Andık Dede ve Delikli Taş (Andık Deresi), Arap Beşir Dede (Hacı Beşir), Ayırt Dede, Beşkazalı Osman Zühtü Efendi, Gök Veli Sultan-Şeyh Recep (Ayak Dedesi), Hacı Sultani/Abdulkadir Geylani, Halife Sultan, Hızır Abdal Sultan (Hızır Dede), Hüseyin Baş Dede, Hu Dede, İhlamur Dede, İncirli Dede, Kabakçı Dede, Kerim Dede, Kesikbaş Dede (Şehit Fethi Bey), Muarrem Dede, Pir Efendi Sultan, Sıtma Dede (Hu Dede), Şehit Osman Dede (Süt Dedesi), Şeremet Dede, Tez Murat Dede, Tiryaki Dede, Yakup Dede, Yavrucuzade (Kılıcı) Hacı Hüseyin Efendi, Bostan Çelebi Türbesi, Pamuk Dede Türbesi, Hacı Elfi Türbesi, Sarı Kadı Türbesi, Karataş Dede Türbesi, Niyazi ve Kerim Babalar, Tavganalı Şeyh Hacı Mehmet Nuri Efendi, Ateş Zade Şeyh Hacı Mehmet Efendi, Leb- lebici Baba Türbesi, Kasap Cömert Dede Türbesi Miski Dede ve Kan Dedesi türbeleridir. Bunlardan 23 türbe halen ziyarete açıktır.

2. MATERYAL VE METOT

2.1. Materyal

Bu araştırmanın materyalini, Isparta İl Merkezi'nde bulunan tarihi türbeler ile ziyarete açık olan türbeler, türbelere ziyarete gelen kişilere ve türbedarlara uygulanan görüşme formları, çekilen fotoğraflar ve konuyla ilgili kaynaklar oluşturmıştır.

2.2. Metot

Araştırma kapsamında, 2004 yılında, Isparta Müftülüğü, Isparta Belediyesi ve yerli halkla görüşmeler yapılarak Isparta'da bulunan ve önceden var olduğu bilinen ancak günümüzde kaldırılmış ya da taşınmış olan türbeler ile halen ziyarete açık olan türbeler belirlenmiştir. Adresleri tespit edilen ve halen ziyarete açık olduğu belirlenen türbeler, mahallelere göre alfabetik olarak sınıflandırılmıştır. Buralara gidilerek, türbedarların tamamına (N=23) ve o gün ziyarete gelenlerden tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilen ziyaretçilere (N=396), karşılıklı görüşme tekniğiyle, önceden hazırlanan görüşme formları uygulanmıştır. Kütüphane arşivlerinden ve yörenin yaşlı ileri gelenlerinden yararlanılarak türbelerde yatan kişiler ile türbelere atfedilen efsane ve hikâyeler tespit edilmiştir.

3. ARAŞTIRMA BULGULARI

3.1. Isparta'daki Türbeler ve Adak Niyetleri

Isparta İl Merkezinde araştırma kapsamına alınan 23 türbede gözlenen adaklarda da bir şarta bağlı olan "mukayyed" ve bir şarta bağlı olmayan "mutlak" adak tipleri hakimdir. Isparta 'da bulunan türbelerin günlük ziyaretçi sayılarına yönelik tanıtıcı istatistikler Çizelge 1'de verilmiştir.

Çizelge 1. Isparta 'da bulunan türbelerin günlük ziyaretçi sayılarına yönelik tanıtıcı istatistikler

N	$\bar{X} \pm SX$	Minimum	Maksimum	VK	St. Hata
23	17.61±51.05	1.0	250.0	2605.88	10.644

Çizelge 1'den de görüldüğü gibi türbelerin günlük ziyaretçi sayısı ortalama 17.61 ± 51.05 kişidir. Varyasyon katsayısının çok yüksek olmasının nedeni, günlük ziyaretçi sayılarının 1 ile 250 kişi arasında değişmesidir.

Ziyaretçi sayıları türbeye hangi adak niyetiyle gidildiğine bağlı olarak değişmekte olup, ziyaretçilerin belli başlı adak niyetlerinin şunlar olduğu belirlenmiştir: Çeşitli murat ve niyetler için, çocuk sahibi olmak için, evlenmek, kısmet açmak, şifa bulmak niyeti, hastalıklardan kurtulmak, ev sahibi olmak, iş sahibi olmak, sınav kazanmak, sınıf geçmek, kolay doğum yapmak,¹ kaybolan eşyasını bulmak, işlerinin düzelmesi, kutsal toprakları ziyaret edip hacı olmak isteği, emziren annelerin sütünün çoğalması isteği, askere giderken; sağ salim geri dönebilme, kolay askerlik yapma isteği, zengin olmak isteği, yürüyemeyen çocukların biran önce yürümesi dileği, üzüntü ve sıkıntıdan kurtulma dileği vb. Türbelere giden kişilere ne niyetle gittikleri sorulmuş ve alınan cevaplar Çizelge 2'de verilmiştir.

Çizelge 2. Ziyaretçilerin türbeye gitme nedenlerine göre dağılımı

<i>Türbeye Gitme (Ziyaret Etme) Nedenleri</i>	<i>Sayı</i>	<i>%</i>
Çeşitli dilek ve istekler	15	3.79
Zayıf- cılız ve hasta çocukların iyileşmesi	12	3.03
Sıkıntılarından kurtulmak ve rahatlamak	5	1.26
Sara hastaları saralarından kurtulmak	1	0.26
Yağmur yağmasını dilemek	1	0.26
Yürümesi geciken çocukların yürümesini dilemek	6	1.51
Çocuk sahibi olmak	25	6.31
Acele işi olanların işinin biran önce olmasını dilemek	5	1.26
Büyüden ve çeşitli hastalıklardan kurtulmak	5	1.26
Çocuk sahibi olmak	4	1.01
Ciğerlerinden rahatsız olanlar iyileşmek	1	0.26
Zengin olmak	24	6.06
Askere giden gençler iyi bir askerlik geçirmek	10	2.52
Özel gecelerde zikir çekmek	10	2.52
Sıtma hastalığı olanlar iyileşmek	1	0.26
Sofralarında bolluk bereket dilemek	1	0.26
Çişini söylemekte geciken çocukları iyileştirmek	5	1.26
Nasip ve kısmet açtırmak	250	63.13
Ev, iş sahibi olmak, sınav kazanmak ve sınıf geçmek	5	1.26
Hacca gitmeden önce dua etmek	10	2.52
Toplam	396	100.00

Çizelge 2'de de görüldüğü gibi ziyaretçilerin en fazla %63.13'ü nasip ve kısmet açtırmak için, %6.31'i çocuk sahibi olmak için, %6.06'sı ise zengin olmak için türbeleri ziyaret ettiğini belirtmişlerdir. Bu niyetlerin karşılığında yapılan adakların ise şunlar olduğu belirlenmiştir;

1. Türbeye gelenlere yiyecek dağıtmak ya da yemek yedirmek: Lokum, helva, lokma dağıtma, şeker, içde, meşrubat, elma, nokul, nar, çörek, katmer, kıymalı-peynirli pide, tuz, gofret, şeker, ekmek, bazlama, pilav (bulgur, pirinç), çikolata, çorba, baklava gibi yiyecekler dağıtılmaktadır.
2. Türbede yatan şahıs ya da bütün ölüler için; Yasin-i şerif adağı, 41 yasin adağı, Mevlid adağı, oruç adağı, 4444 tane salât-ı tefriciye okumak, namaz adağı;
3. Türbeye, türbeye ziyarete gelenlere ya da belli bir sayı şartıyla şahıslara (7 kişiye) tülbent ya da seccade, yazma (yemeniden büyük ve uzun örtü), yemeni, eşarp, mendil, havlu, tespih hediye etmek;
4. Türbenin tamir edilmesi gereken yerlerini yaptırmak ya da o anki ihtiyacı karşılamak;

5. Türbeye halı hediye etmek;
6. En az bir fakire, mendiller içine para sararak dağıtmak (sadaka vermek);
7. Türbeye, büyük, küçük baş hayvan ya da kümes hayvanları adamak (Tez Murat Dede örneğinde bazen bunlar türbe civarındaki evlerde veya türbenin mutfak kısmında pişirilip ziyaretçilere ikram edilmektedir);
8. Çocuk sevindirmek;
9. Çocuk sahibi olmak isteyenler, çocuğun adını adamaktadır;²

Türbeleri ziyarete gelen kişilerin %90'ını kadınların oluşturduğu belirlenmiştir. Erkekler kadınlara refakat etmek amacıyla gelmekte ve içeri girmeden, türbeye yakın bir yerde beklemektedir. Genellikle Ayak Dedesi, Sıtma Dede, Murat Dede, Piri Mehmet Efendi Türbesi gibi türbeler haricinde, türbeye çocuk ve hamile kadın getirilmemektedir. Bu uygulamanın temelinde "*dolu gelen boş gider, boş gelen dolu gider*" inancı bulunmaktadır.

3.2. Isparta İl Merkezindeki Türbeler

Adak niyetlerine göre Isparta merkezinde bulunan başlıca türbeler ve bu türbelerde yattığına inanılan kişiler konusunda edinilen bilgiler ise şu şekildedir:

1. Aldan Dede (Alaeddin Efendi) Türbesi: Isparta'nın Gülcü Mahallesi'nde, Binti Emir Mezarlığı ya da halk arasındaki ismiyle Gülcü Mezarlığı'nın kuzeybatı köşesindeki yeşil boyalı bir türbede yatmaktadır. Alâaddin Efendi, *Erdebili*'ye tarikatının önde gelenlerindendir. Halife Sultan ile aynı dönemde eğitim görmüş ve Halife Sultan'a damat olmuştur (Böcüzade Süleyman Sami 1983: 118, Aldan 1985: 133).

Türbe geçmişte en çok ziyaret edilen mekanlardandır. Bugün geçmişteki önemini yitirmesinin sebebi "*Aldan Dedenin; türbedarının rüyasına girip, ziyarete gelenlerin Allah'a şirk koştuğunu, kendisini Allah yerine koyup dilekte bulunduklarını ve bundan rahatsız olduğunu, bu yüzden kimsenin ziyaretine gelmemesini istediğini söylemesidir*". Rivayete göre türbedar, bu rüyayı birkaç kez gördüğünü, gelen ziyaretçileri uyardığını, fakat sonuç alamadığını ifade etmiştir. Aldan Dede tekrar türbedarın rüyasına girmiş, dinlemeyip gelen olursa türbedarını felç edeceğini söylemiş ve birkaç hafta sonra türbedarı felç olmuştur. Bunu duyan halk Aldan Dede'ye ziyareti azaltmış ve gittikleri zaman yaptıkları dualarda dikkatli olmuşlardır (Gezer 2004).

Geçmişte türbede, çeşitli dileklerde bulunduktan sonra mum yakıldığı, bezbağlandığı, mevlit okunduğu ve adak kurbanları kesilerek çevredeki fakir halka dağıtıldığı bilinmektedir (Sarıkçıoğlu 1979: 137). Günümüzde bu âdetler yok denecek kadar azdır.

2. Andık Dede ve Delikli Taş (Andık Deresi) Türbesi: Dere mahallesindeki Andık Deresi'nin yanında bulunan bir türbedir. Türbe beyaz mermerden yapılmış olup, üzerinde Andık Dede yazılıdır (Resim 1) . Bu kişi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Halk arasında, yaklaşık 3-4 metre uzaklığında bulunan iki büyük kaya parçasının (delikli taşın) ve çeşmenin bu kişiyle bir ilişkisi olduğuna inanılmaktadır. Yine burada küçük bir namazgah da bulunmaktadır.

Türbeyi ziyarete gelenler Andık Dede'nin mezarına bulgur, para atmakta ve çevredeki ağaçlara bezbağlamaktadırlar. Ziyaretler, Çarşamba Perşembe ve Cuma günleri yapılmaktaysa da haftanın her günü ziyaret edilebilmektedir. Özellikle Pazar günleri mezarın bulunduğu yerin mesirelik olmasından dolayı ziyaret daha fazladır. Adağın gerçekleşmesi için bu Dede'ye üç hafta boyunca gidilmekte, yani ritüel üç kez tekrarlanmaktadır.

Delikli Taş yaklaşık 2,5-3 metre yüksekliğinde bir kaya parçasının ortadan ikiye ayrılmasıyla meydana gelmiştir. Ortasındaki boşluk bir kişinin geçebileceği genişliktedir. İki yetişkin karşılıklı olarak kayan ortadan ayrılmış kısmına geçerek, özellikle zayıf-cıız ve hasta çocuklar için, üç kez “çürüğü al, sağlamı ver” derler. Uygulamaya konu olan çocuk türbeye getirilmez (Büyükkahraman 2004).

Ayrıca türbeye haşlanmış yumurta götürülüp dualar eşliğinde soyulur, bu işlemle de hastalıktan, yumurtanın çabuk ya da zahmetli soyulmasına göre, çabuk ya da zamanla kurtulunacağına inanılmaktadırlar (Gökmen 2004).

Buna ek olarak, türbe içinde bulunan suyla banyo yapılırsa ve dua ile elbise giydirilirse, sıtma hastalığına iyi geldiğine de inanılmaktadır. Günümüzde bu türbenin türbedarı bulunmamakta, ziyarete gelen halk bakımıyla ilgilenmektedir (Gezer 2004, Yağlı 2004).

3. Arap Beşir Dede (Hacı Beşir) Türbesi: Türbesi 1960 yılına kadar, Acemler Mahallesi'nde Nalçacı Oğlu evinin karşısındaki mezarlıkta bulunmaktayken (Katırcıoğlu 1958:118), istimlak çalışmaları nedeniyle günümüzde Yayla Mahallesi'ne, Devlet hastanesi yolu üzerine taşınmıştır. Yeşil renkli olan türbenin karşısında çeşme vardır. Rivayete göre; Arap Beşir Dede'nin türbesinden toprak alınıp, ölmesi istenen yatalak insanın üzerine serpilirse, hastanın birkaç gün sonra öldüğüne, evin içine serpildiğinde de ailenin dağıldığına inanılmaktadır (Sarıkcıoğlu 1979:140). Günümüzde buraya insanlar sıkıntılarından kurtulmak, rahatlamak ve sara hastaları da saralarından kurtulmak için gelmektedirler. Geçmişte burada adak olarak mum yakılırken, günümüzde türbedarın yönlendirmesi doğrultusunda bu uygulama terk edilmiştir. Sadece Arap Beşir Dede'nin ruhuna dualar okunmaktadır (Yağlı 2004).

4. Ayırt Dede Türbesi: Cumhuriyet İlköğretim Okulu'nun güneyinde iki bahçe duvarının arasında bulunan türbenin üzerinde Ayırt Dede yazmaktadır. Bu kişi hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgi bulunmamasına karşın, iki kardeş oldukları ve kardeşinin de, yaklaşık 15-20 metre aşağıda Nil Pide Salonu olarak tanınan ticarethanenin altında yattığı söylenmektedir (Gezer 2004, Yağlı 2004). Geçmişte nasip kısmet açtırmak, eşiyile arasının düzelmesini sağlamak amacıyla Dede'ye mum yakıldığı ve adaklar adandığı bilinmektedir (Zambak 2004).

5. Beşkazalı Osman Zühtü Efendi Türbesi: Yenice Mahalle mezarlığının kuzey batısında, yol kenarında aile kabristanlığında yatmaktadır (Resim 2). Mermerli türbesi bulunan bu kişi, 80 yaşına kadar Yayla-zade (Günümüzdeki adıyla Yayla Mahallesi) Mahallesi'ndeki evinin altında bulunan hücrede öğrenci yetiştirmiştir. Kaynaklara göre Osman Zühtü Efendi, dayısının yanında öğrenim görmüş, daha sonra "Hacı Hasan Efendi" ile Konya'nın Hadim kazasına gitmiş, "Hadimli Ahmet Efendi"den ders almıştır. Ahmet Efendi'nin öldürülmesi üzerine onu Hadim'e getiren Nakşibendi Şeyhi "Hacı Hasan Efendi" nin yanına gitmiştir. On yıl da onun yanında kalarak icazet almış, Hicri 1250'de hocası tarafından Isparta'ya gönderilmiştir. Isparta'da gündüzleri Kavaklı Cami'de "Rûh'ul-Beyân tefsiri" okutmuş, geceleri "Abdi Paşa Medresesi"ndeki hücresinde ibadetle meşgul olmuştur. Sav Kasabası'ndan gelen müritlerinin çok olması nedeniyle hükümetin dikkatini çekmiş ve sürülmek istenmiştir. "Çerkez Ali Necip Bey" bu zatı kendi memleketine sürmeye kalktığında hükümetin harem dairesi yanmış, bunu da Osman Efendi' nin küskünlüğüne yorumlayarak, Osman Efendi'ye mürit olmuştur. "Ali Necip Bey", H.1284 yılında ikinci kez paşa olarak Isparta'ya atanmış, müstakil mutasarrıflık yapmaya talip olan Paşa, saraya mensup bir Hıristiyan aracılığı ile mevki almak istemiştir. Bunu duyan Osman Efendi bir mektup yazarak *"Hak kapısını bırakıp, bir nabekara mı yalvarıyorsun, bu kötü fikrinden dönmezsen ve tövbe etmezsen mutlaka yok olursun!"* demiştir. Ali Necip Bey bu girişiminden vazgeçmiş, Beylerbeyi rütbesiyle Manisa müstakil mutasarrıflığına atanmış ve Osman Efendiye 100 altın hediye göndermiştir. Böcüzade Süleyman Sami Efendi de kendisinden müritlik istemiş fakat *"Mürit olursan Devlet işlerini hakkıyla götüremezsin. Çalıştığın yerde halka daha faydalı olursun. Bu iş senin yapacağın ibadetten yetmiş kat daha fazladır"* diyerek isteğini kabul etmemiştir (Böcüzade Süleyman Sami 1983:126).

Beşkazalı Osman Efendi'nin mezarını, günümüzde çok az insan ziyaret etmektedir. Dilek ve adakta bulunulmamaktadır. Yerini bilen mahalle halkı, geçerken onun için dua etmektedir. Bir rivayete göre, gösterişli bir kabir istememiş buna haram gözüyle baktığı için mezarı, çok sade ve basit olarak

yapılmıştır. Günümüzde ise türbe sade ve mermerden aslına uygun olarak restore edilmiştir, eskisen türbedarlığını yapan kadın artık bırakmış olduğundan mahalle halkı bakımı ve temizliğiyle ilgilenmektedir (Özkiraz 2004).

6. Gök Veli Sultan-Şeyh Recep (Ayak Dedesi) Türbesi: Çelebiler Mahallesi'nde Çinili, diğer adıyla Kavaklı Camii ile Tuhafiyeciler sitesi arasındaki cami bahçesinde bulunmaktadır (Resim 3). Horasan'dan Anadolu'ya akın eden Türk bilginlerinden olduğu ve 1551 yılında Isparta'ya geldiği rivayet edilmektedir (Katırcıoğlu 1958:112, Süldür 1951:60).

Halk arasında yürümesi geciken ya da yürüyemeyen çocukların Allah'ın izniyle yürümelerini sağladığına inanılmaktadır. Mahalle halkı Çarşamba, Cuma ve Cumartesi günleri Ayak Dedeye giderek çocuklarını mezar etrafında, kollarından tutarak, üç kez yürütürler, çocukları için dua edip, adakta bulunurlar. Bu işlem üç hafta devam eder. Üçüncü haftanın sonunda eğer çocuk yürümüşse adaklarını yerine getirirler. Bu adak genelde camiye süpürge, halı almak, yiyecek dağıtmak vb. şeklinde olur (Katırcıoğlu 1958:112, Süldür 1951:61). Günümüzde bu türbenin türbedarı bulunmamaktadır (Bıtırak 2004).

7. Hacı Sultani/Abdülkadir Geylani Türbesi: Hisar Mahallesi'nde, Gülcü Sokakta, Uyuoğlu türbesi adıyla bilinen yerde yatmaktadır. Türbeye bir evin bahçesinden girilmektedir.

Abdülkadir Efendi aslen Ispartalı olup, H.916 da doğmuş, I. Murat zamanı bilginlerinden Mevlana Ali Tusi'ye (Tosis) hizmet ederek bazı rütbe ve memurluklar almış, daha sonra Fatih Sultan Mehmet'e hocalık etmiştir. En büyük rakibi olan ve iktidar mevkiinde bulunan Sadr-ı azam Mahmut Paşanın kıskançlığı yüzünden Isparta'ya sürgün edilmiştir. Isparta'da sade bir hayat sürmeye başlayan Abdülkadir Hazretleri, Abdülkadir Geylani'nin kurduğu Kadiri tarikatına girdiğinde adının Abdülkadir olmasından dolayı, birbirlerinden ayırt edebilmek için müritleri tarafından Hacı Sultani/Abdülkadir Geylani adıyla anılmıştır (Böcüzade Süleyman Sami 1983: 118; Katırcıoğlu 1958: 111).

Abdülkadir Efendi türbesi günümüzde Çarşamba ve Cuma günleri her dilek için ziyaret edilmekte ve adak adanmaktadır. Abdülkadir Geylani türbesinin karşısında bulunan delikli taşın Abdülkadir Efendi'nin kerametiyle şifa dağıttığına inanılırken (Tanyu 1967:216); üç yıl önce delikli taş çalınmıştır. Türbedar, bu taşın ortasında bir insanın geçebileceği kadar bir boşluğun olduğunu, özellikle hasta ve sıksa çocukların bu taşın ortasından "çürüğü al, sağlamı ver" diyerek üç kez geçirildiğini ve üç hafta üst üste bu uygulamanın tekrarlandığını ifade etmektedir (Eren 2004).

8. Halife Sultan Türbesi: Devrinin en büyük alimlerinden olan Halife Sultan'ın kabri bugün Isparta' da kendi adıyla anılan mahallenin, yine kendi adıyla anılan mezarlığındadır (Resim 4). Türbenin etrafı demir parmaklıklarla çevrilmiş ve kubbeyle örtülmüştür. Türbenin birkaç metre ilerisinde çeşme ve namaz kılınabilecek bir oda bulunmaktadır. Halife Sultan, Erdebili Tarikatı halifelerinden olup, gerçek ismi Şeyh Alaaddin Efendi'dir ve H.930 Isparta da ölmüştür. Halk arasında, Seydi Halife'nin Şeyh Alaaddin Efendi'nin Ispartada Şeyhi ve üstadı olduğu, Seydi Halife'nin ölümünden sonra, feraizde şüphe ve tereddüde düştüğü durumlarda, Halife Sultan'ın türbesine giderek, onun önünde eğilerek durumu anlatıp zorlukları giderdikleri rivayet edilmektedir (Böcüzade Süleyman Sami 1983:117).

Geçmişte türbenin etrafı üç defa dolanılıp dua edildikten sonra bezbağlanıp, mum yakıldığı, günümüzde de aynı uygulamanın devam ettiği, bezbağlama ve mum yakma uygulamalarının ortadan kalktığı, sadece evlenmek, iş bulmak, sınav kazanmak, zengin olmak, eşiyle arasının düzelmesini istemek gibi çeşitli dilek ve 41 yasin, Mevlid okutmak, oruç tutmak, 4444 tane salât-ı tefriciye okumak, namaz kılmak gibi adaklarda bulunulduğu belirlenmiştir. Bu ziyaret üç hafta üst üste yapılmaktadır (Evcı 2004, Gezer 2004). Özellikle Çarşamba, Cuma ve Pazar günleri önemli ziyaret günleridir

9. Hızır Abdal Sultan (Hızır Dede) Türbesi: Horasan'dan Anadolu'ya geçen Türk büyüklerinden biridir. Kaynaklarda felsefe bilgini olan bu kişinin M.1464'de Isparta'ya geldiği belirtilmektedir (Sarıkcıoğlu 1979: 138). Bu kişi aslında Nakşibendi iken, buraya sığınan Bektaşiler'in etkisi ile Tekkesi zamanla Bektaşî Tekkesi halini almıştır (Katırcıoğlu 1958: 112).

Hızır Abdal Sultan, ölümüne kadar, şimdiki "Ak Oluk Caminin" bulunduğu yere inşa ettirdiği dergahında, elli yılı aşkın bir süre hizmet etmiştir. Hızır Abdal Sultan, (Hicri 937) M.1521 yılında ölümünden sonra, vasiyeti gereğince, yine kendi adıyla anılan Hızırbey Mahallesi'ne, Ak Oluk Cami karşısında bulunan türbeye gömülmüştür (Böcüzade Süleyman Sami 1983:122, Katırcıoğlu 1958:112). Bektaşiler bu türbeyi ziyaret etmek için çevre illerden ve Kayseri, Sivas, Erzincan'dan gelip dua etmektedir. Bektaşî olmayanların da bu türbeye gelip adakta ve ziyarette bulundukları belirlenmiştir.

Bu türbeye Hızır adından dolayı acele işi olanlar ve biran önce çocuk sahibi olmak isteyenler gelmektedir. Bu türbe, türbedarı tarafından Çarşamba ve Cuma günleri ziyarete açılmaktadır. Birkaç yıl önceye kadar Dede'den kalan takunyaların vücudun çeşitli bölgelerine sürülerek şifa bulunacağına inanılmıştır (Sarıkcıoğlu 1979:138). Bu uygulamanın günümüzde yapılmamasının nedeni, atadan türbedar olan Sevim Hanımın 2 yıl önce rahatsızlanıp türbedarlığı bırakması ve takunyaları da kendisine Dede'den kalan miras kabul ederek evine götürmesidir (Duran 2004, Yağlı 2004). Günümüzde rahatsızlı-

ğı olanlar üç İhlas, bir Fatiha okuyup, üç kez Hızır Dede'nin sarığını başlarına geçirmektedirler.

Ziyaretçiler, Hızır Abdal'ın mezarının etrafını dualar eşliğinde üç kez dolaşp, “*Hızır Dedem, senin sözün Allah'ın yanında bizim sözümüzden daha geçerli bizim adımızaişimizin ya da dileğimizin olması için Yüce yaratanımıza dua ediver*” diyerek dilekte bulunmaktadırlar. Genellikle, dilekleri kabul olan ziyaretçiler ya fakirlere yemek yedirmekte ya da türbeye süpürge, temizlik malzemesi gibi her hangi bir hediye almaktadır.

10. Hüseyin Baş Dede Türbesi: Türbe, Yenice Mahallesi ile Dere Mahallesi birleştiren köprüye yakın yerde bulunan ve dört yıl önceye kadar suyla çalışan, iki katlı eski bir un değirmeninin içerisinde, ikinci kata çıkan merdivenin altındadır. Mezar sanduka ile korunmaktadır. Değirmenin içi karanlık olduğundan ziyarete gelenler için dışarıda sandukaya yakın pencere ısklandınlmıştır.

Türbedar bu türbeye insanların çeşitli hastalıklardan ve büyüden kurtulmak için geldiğini belirtmektedir. Ziyarete gelen kişiler, değirmenin arka bahçesinde bulunan, büyük, demir su borusunun altından üç kez geçerek dua etmektedir. Bu geçişler esnasında bastıkları yere bir daha basmamak için özen göstermektedirler. Bu uygulama, üç gün ya da üç hafta boyunca devam eder. Hasta her evine gidişinde türbenin yanından, içine hiç su konulmamış testiye su doldurur ve bu sudan başka su içmez (Zengin 2004). Bu türbe, genellikle Çarşamba ve Cuma günleri sabah namazından sonra ya da Cuma selâ vaktinde ziyaret edilmektedir. Ziyaretçiler, ziyaret sonrası değirmenin arka bahçe duvarına çivi çakıp, bezbağlar, bazen bulgur serpildiği de görülmektedir. Böcüzade Süleyman Sami (1983:167), geçmişte yağmur yağması istendiği zaman bu değirmene gidildiğini belirtmektedir.³ Eskiden bakımıyla ilgilenen birinin olmasına rağmen, bu türbenin günümüzde türbedarı bulunmamaktadır.

11. İhlamur Dede Türbesi: Doğancı Mahallesi'nde Paşaoğlu Bahçesi'nde bulunan bu kabrin geçmişte kenarında, ıhlamur ağacı olduğu ve zamanla kuruduğu için bahçe sahibinin kestiği söylenmektedir. İhlamur Dede ismini bu ağaçtan almaktadır. Dede hakkında çok fazla bilgi olmamasına rağmen; Horasan erenlerinden olduğu rivayet edilmektedir.

Bu kişiyi ziyarete gelenlerin, geçmişte ıhlamur ağacına çivi çakıp, bezbağladıkları, günümüzde ise; Dede'nin kabri demir parmaklıklarla çevrili olduğu için çaputları parmaklıklara bağladıkları belirlenmiştir. Ayrıca demirlere küçük mendillerle yapılmış salıncak, dallardan yapılmış bilezik ya da yüzük gibi nesnelerin asılması olduğu görülmektedir. Her türlü dilek için bu türbeye gelmekte olup, evlenmek isteyenlerin çoğunlukta olduğu gözlenmiştir. Dileği gerçekleştiren kimseler, kabrin çevresinde bulunan evlere, yiyecek, tül-

bent ya da seccade gibi hediyeler dağıtmakta ya da Dede'nin kabri başında kurban kestirip çeşitli kuruluşlara (Huzur Evi, Çocuk Esirgeme Kurumu, Ufuk Talebe Yurdu gibi) göndermektedir (Yılmaz 2004).

12. İncirli Dede I ve II Türbeleri: *İncirli Dede I* türbesi Karaağaç Mahallesi İncirli sokakta bulunmaktadır (Resim 5). Dede'nin kabri bir incir ağacının altında olup, adını bu ağaçtan almıştır. Kabrin üstü kapalıdır ve kuzey cephesinde bir çeşme yer almaktadır. Kabri çevreleyen yapının güney bölümünde bulunan küçük pencerede, geçmişte olduğu gibi günümüzde de mum yakılmaktadır. Türbedar; eskiden öksürüğe yakalanan çocukların iyileşmesi için türbeye küçük baş hayvan ciğeri (tavuk, hozor gibi) getirildiğini, çocuk için dua edildikten sonra, ciğeri incir ağacına asarak çocuğun şifa bulacağına inanıldığını ifade etmektedir (Dağılmaz ve Eşi 2004). Günümüzde ise bütün dilekleri yerine getirdiğine inanılmaktadır.

İncirli Dede II türbesi ise Çünür Mahallesi, Yaka Tepesi'nin batı yamacında bulunmaktadır. Şahsın hayatı hakkında bilgi yoktur. Her dilek için gidilmekte ve ziyaret sonrası bezbağlanmaktadır. Türbenin bakımını ziyarete gelenler yapmakta olup türbedarı bulunmamaktadır.

13. Kabakçı Dede Türbesi: Yenice Mahallesi, çay boyuna yakın yerde bulunan türbe harap durumdadır. Türbenin sınırları küçük taşlarla belirlenmiştir. Hemen her dilek için ziyaret edilen bu Dede hakkında çok fazla bilgi olmamasına karşın, kendisinin çok iyi bir hafız ve yardım sever bir kişi olduğu söylenmektedir.

Dedenin kabrinin üzerinde bir asma ağacı bulunmaktadır. Geçmişte mum yakılıp, bezbağlanan asma ağacına günümüzde yalnızca bezbağlanmaktadır.

Türbedar, Dede'nin sağ duyulu insanların rüyasına girerek, onların sıkıntılarından kurtulmaları için yardım ettiğini, hatta bazı durumlarda maddi sıkıntı çeken insanların rüyalarında onlara maddi yardım sağlayacak ("*yavrum Allah'ın izniyle sana yardımcı olacağım sana Allah'ın izni ile yere ya da yerdeki taşın altına ... miktarda para/ sarı lira / altın bırakıyorum al*") gibi bilgiler verdiğini belirtmektedir (Gezer 2004, Türkmen 2004).

14. Kerim Dede Türbesi: Çünür Mahallesi'nde bulunan türbede yattığına inanılan Kerim Dede hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Günümüzde türbedarı olmayan türbenin civarında oturan kişiler, Kerim Dede'yi sık sık rüyalarında gördüklerini belirtmektedir. Ev, araba sahibi olmak, sınav kazanmak, bir işe girmek, evlenmek gibi çeşitli dilekler için, Dede'nin ruhuna 41 kez Yasin'i şerif okumak, Mevlid okutturmak, oruç tutmak, namaz kılmak gibi çeşitli adaklarda bulunmaktadır (Soydoğan 2004).

15. Kesikbaş Dede (Şehit Fethi Bey) Türbesi: Isparta çayı yakınında kendi adıyla anılan yerde yatmaktadır. Şehit Fethi Bey hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ocak (1989:7), Türk folklorunda görülen kesik baş motifinin Balkanlardan Orta Asya'ya kadar geniş bir alana yayıldığını ancak asıl yoğunluğun Anadolu'da olduğunu, kesik baş hikayelerinin XIV. yy'dan sonra kaleme alındığını, daha öncekilerin sadece söylence-lerde kaldığını belirtmektedir.

Türbe, yerel taş kövke⁴ ile yapılmış olup, türbe içi namaz kılınabilecek kadar geniştir. Türbenin yanında bir şadırvan ve cami bulunmaktadır. Türbenin bakımıyla caminin imamı ve Cami Koruma Derneği ilgilenmektedir. Caminin imamı, Şehit Fethi Bey'in Isparta'nın Selçuklular tarafından fethinde yararlılık gösteren yedi kardeşten biri olduğunu ifade etmektedir.

Rivayete göre; Dede'nin başı Isparta'nın fethi için savaşırken, kesilmiştir; Dede de başını koltuğunun altına alarak savaşı kazanana kadar cihat etmiş ve savaşın kazanılmasıyla başını türbesinin karşı tarafında bulunan tepeden yuvarlayıp, *“Başım nerde durursa beni oraya defnedin”* demiştir. Başı üç yol ayrımında durmuş ve durduğu yere gömülmüştür. Türbedar, Dede'nin türbesinin yol ayrımında olduğundan kaldırılmak istendiğini; fakat kaldırmak için gelen işçilerin ellerinin, kollarının tutmaz olduğunu, hatta çatıya çıkanların çatıdan düştüğünü belirtmektedir.

Dede'nin halen dünyanın çeşitli bölgelerinde savaşan Müslüman askerlere yardım ettiği söylenmektedir. En son Kore ve Kıbrıs savaşlarında görüldüğü halk arasında rivayet edilmektedir. Kesik Baş Dede Türbesi'ne her türlü dilek için gidilmekte olup, özellikle askere gidenler Dedeyi ziyaret etmektedir. Genellikle Cuma ve Çarşamba günleri ziyaret edilmekte olan türbeye, ziyaretçiler girmeden önce dua etmeye başlamakta ve buna halk arasında Dededen “destur almak” denilmektedir.

Dilek ve isteği gerçekleşen ya da hayır yapmak isteyenler, türbe yanında kurban kesip yemek verdikleri gibi, türbeye ya da ihtiyacı olan kimselere ihtiyaçları doğrultusunda çeşitli hediyeler almaktadır. Kesik Baş Dede'nin ruhu için, Kadir gecesi, kandiller gibi mübarek gecelerde, esnaf aralarında para toplayıp, helva pişirip, dağıtmaktadır (Ünal 2004).

16. Muharrem Dede Türbesi: Bu kişinin Isparta'nın Selçuklular tarafından fethinde başarı gösteren yedi kardeşten bir diğeri olduğu rivayet edilmektedir. Katırcıoğlu (1958:114) Muharrem Dede'nin Mevlevi tarikatına mensup olduğunu belirtmektedir. Muharrem Dede Türbesi, 1955 yılında Ömer Çelikörs tarafından, Isparta'nın en yüksek tepesi olan Sidre tepesinin Isparta'ya bakan yamacına yaptırılmıştır ve türbenin yanından menba suyu

bulunmaktadır (Resim 6). Türbenin yaptırıldığı yerin bu özellikleri nedeniyle son yıllarda çevresi piknik alanı olarak kullanılmaktadır (Çelikörs 2004).

Mevlevî Tarikatı mensuplarının, özellikle Perşembeyi Cumaya bağlayan gecelerde toplu halde gelip, Muharrem Dede için dua ettikleri belirtilmektedir. Her türlü dilek ve istek için gidilen türbede, küçük ve büyük baş hayvan kurban etmek, ziyarette gelenlere yemek vermek, türbenin ya da bir fakirin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak⁵ gibi adaklarda bulunmaktadır.

17. Pir Efendi Sultan (Piri Mehmet Efendi) Türbesi: Halk arasında "Pir Efendi Sultan" ya da "Piri Mehmet Efendi", temel başvuru kaynaklarında ise "Hamidi Pir Mehmet Halife" adıyla bilinmektedir. Ağaçlar arasında ve betonarme bir yapısı olan türbe, Gökçay' dan Sandere yoluna ayrılan yerin 100-150 metre içerisinde bulunmaktadır. Isparta'da en çok ziyaret edilen ve en çok bilinen türbeler arasındadır (Resim 7).

Piri Mehmet Efendi, *Seyit Ahmet Buhari* halifelerinden olup, H.960 tarihinde ölmüştür. Seyit Buhari' den icazet ve hilafet almış, halkla ilişkisini keserek, yaşamını hücrelerinde namaz, dua ve çile ile geçirmiştir (Sarıçioğlu 1979:136).

Piri Mehmet Efendinin halk arasında birçok kerameti olduğuna, sağlığında Gökçay'daki Sandere'de abdest alacak su bulamadığı için asasını yere vurarak su çıkarttığına, bazı olayları önceden haber verdiğine inanılmaktadır⁶. Tekkesine gelen akıl hastalarını önce okuyup üfllediği, sonra tekkesi içinde bulunan Yeşil direği kucaklamalarını istediği, bu işlemlerden sonra da akıl hastalarının iyileştiği rivayet edilmektedir. Halk arasında bu tekkeye "Bimarhane" ya da "Darü'lşifa" denilmektedir (Böcüzade Süleyman Sami 1983: 116). Günümüzde ziyaretçiler akıl hastalarını türbeye getirerek, türbenin namaz kılınan bölümünde bir gece ya da 3 gece yatırmakta, bu şekilde hastanın iyileşeceğine inanılmaktadır. Ayrıca, türbeye her dilek ve istek için gidilmektedir (Çakır 2004). Dilek ve istekleri kabul olan kişiler buraya gelen ziyaretçilere yemek, lokum, gibi çeşitli ikramlarda bulunmaktadır. Piri Mehmet Efendi türbesini kadınlarla birlikte erkekler de ziyaret etmektedir.

18. Sıtma Dede (Hu Dede) Türbesi: Sıtma Dede'nin de Isparta'nın Selçuklular tarafından fethinde başarı gösteren yedi kardeşten biri olduğu rivayet edilmektedir. Gerçek ismi bilinmemektedir, fakat halk arasında Sıtma Dedesine, *Karasofu (Karakadı)* (Aksu 1941: 1134) ya da *Hu Dede* de denilmektedir. Sıtma Dede'nin Piri Mehmet Efendi'nin müridi olduğu söylenmektedir (Tanyu 1967: 217).

Sıtma Dede'nin, sıtma hastalarını; ısıtılmış söğüt yapraklarının üzerine yatırarak terlettiği, söğüdün kabuk ve yapraklarını kaynatıp hastalara içirdiği ve iyileştirdiği belirtilmektedir. Bu işlem Dede öldükten sonra da bir kaç küçük

değişiklikle devam etmiştir. Hasta önce Dedenin mezarı üzerine yatırılmakta, bir süre sonra kaldırılıp oturtulmaktadır. Daha sonra hasta kişi "söğüt yaprak ve kabuklarını kaynatıp çay gibi içmesi" tenbih edilerek evine gönderilmektedir (Tanyu 1967: 217).

30 Kasım 1925 tarihinde, 1341 Nolu "Tekke, Zaviyelerle Türbelerin Kapanmasına ve Türbedarlıklarla Bir Takım Ünvanların Yasaklanmasına Dair Kanun" çıktıktan sonra, Sıtma Dede'nin türbesi yıktırılmış ve sıtma hastalığına yönelik uygulamalar ortadan kalkmıştır. Günümüzde kabrinin Piri Mehmet Mahallesi'nde olduğuna inanılmaktadır (Akçakanat 2004).

19. Şehit Osman Dede (Süt Dede) Türbesi: Şehit Osman Dede'nin türbesi, Isparta' da Vanlı Caminin bahçesinde bulunmaktayken, günümüzde Dede'nin mezarı yıkılıp, bulunduğu yerden birkaç metre ileri taşınmıştır. Taşınma esnasında mezar taşı kaybolmuş, yöre halkı tarafından konulan yeni mezar taşının üzerine ise Şehit Osman Dede'nin ismi yazılmamıştır. Isparta'nın Selçuklular tarafından fethinde başarı gösteren yedi kardeşten biri olduğu rivayet edilmektedir.

Süt Dede'si'nin eski türbedarı ile yapılan görüşmede, geçmişte buraya sütü az olan ya da olmayan kadınların geldiği, günümüzde ise gelenlerin sayısının azaldığı öğrenilmiştir. Gelenler genellikle yaşlı kadınlar olup, Dede'nin mezar taşının üzerine bir gün ya da birkaç saatliğine, bir kase su bırakıp dua etmektedirler. Bu kaseyi Dedenin kabrine bırakmalarının sebebi sofralarındaki bolluk ve bereketin çoğalmasını istemeleridir.

Eski türbedar, ziyaretçilerin geçmişte bezbağlayarak, adakta ve dilekte bulunduğunu, dilekleri gerçekleşenlerin adaklarını yerine getirdiklerini belirtmektedir (Bozdoğan 2004).

20. Şeremet Dede Türbesi: Eski adıyla Germiyan Mahallesi, şimdiki adıyla İskender Mahallesi'nde, Eski Antalya yolu ile şehit "Fethi Bey (Kesikbaş Dede)" caddesinin kesiştiği yerde bulunan, eski simitçi kahvesinin önündedir. Bu Dede'nin de Isparta'nın Selçuklular tarafından fethinde başarı gösteren yedi kardeşten biri olduğu rivayet edilmektedir. Kabrin bakımı ile ilgilenen türbedar, geçmişte Şeremet Dede'nin türbesinin olduğunu, yol geçmesi sebebiyle yıkıldığını, fakat Dede'nin kabrinin kaldırılmasına müsaade etmediğini, bu nedenle kabrin yerinden kaldırmadığını belirtmektedir. Kabir, çişini haber vermekte geciken çocuklar için ziyaret edilmektedir (Adar 2004).

21. Tez Murat Dede Türbesi: Isparta'da en çok ziyaret edilen türbedir. Türbe Yenice Mahalle mezarlığındadır (Resim 8). Üç kısımdan oluşan türbede ilk bölüm; türbeye girilen "avlu" diye nitelendirilen, oturakları olan boş alandır. İkinci bölüm, Dede'nin kabrinin bulunduğu ve yaklaşık 35 kişinin

oturup dua edebileceği genişlikte bir odadır. Üçüncü bölüm ise adakların pişirilip dağıtıldığı, tencere, kaşık, bardak. vb. gibi malzemelerin bulunduğu mutfaktır.

Bir dedeye türbedarlık yapmak için Dede arayan bir kadın, bu Dedenin yaşarken, ibadete olan düşkünlüğünü duymuş ve bu zata türbedar olmaya karar vermiştir. Önceleri çok basit olan bu mezara, türbedar olmak isteyen bayan sürekli gelip gitmeye ve etrafı düzenlemeye başlamış ve bayanın yaptıkları çevre halkının dikkatini çekmiştir. Böylece çevre halkı da bu Dedeyi ziyaret edip adaklarda bulunmaya başlamışlardır. Türbedar, türbenin mazi-sinin çok eski olmadığını belirtmektedir (Gezer 2004).

Burası özellikle Cuma günleri çok fazla insan tarafından ziyaret edilmektedir. Cuma günü sabah ezanıyla başlayan ziyaret, ikinci ezanından sonra bitmektedir. Ziyaret sırasında türbedar, isteyenlere, asma kilitle “kilit açmak” adı altında bir işlem uygulamakta ve nasip ve kısmetlerini açtığı ifade etmektedir. Kilit açma işlemine halktan çok büyük bir talep olduğu gözlemiştir. Özellikle evlenmek isteyenler, sınavlarını kazanmak isteyenler, mal mülk sahibi olmak isteyenler, çocuk sahibi olmak isteyenler buraya üç hafta üst üste gelip kilit açmaktadır (Çelik 2004).

Ziyaretçiler, Dede'nin tabutunun üstüne erken saatlerde gelip, iç çamaşırlarını bırakmaktadırlar. Bunun sebebi, Dede'ye dua edenlerin duasının bu çamaşırlara da geçeceği ve dileklerinin çabuk olacağına inanmalarıdır. Bu türbeye üç hafta boyunca gelenler, adakları gerçekleşmeden türbeye gelenlere genellikle yiyecek, yazma, tülbent, mendil dağıtmakta ya da türbenin o günkü ihtiyaçlarını alarak yardım etmektedirler. Dilekleri kabul olduktan sonra, tekrar gelerek hayır (yiyecek dağıtmak, fakirlere para vermek, horoz kesmek, tülbent, yazma vermek gibi) dağıtmaktadırlar.

Geçmişte özellikle yaşlıların geldiği, gençlerin gelmesinin ayıp karşılandığı söylenmektedir. Bu türbeyi ziyarete sadece kadınların değil erkeklerin de geldiği, fakat kadınların çok fazla olması nedeniyle, dışardan dua edip türbeyi ziyaret etmeden geri döndükleri belirlenmiştir. Ziyaretçilerin dışında türbeye, burada dağıtılan yiyecekleri yiyecek, verilen hediyeleri toplayabilmek için gelen yardıma muhtaç, fakir insanların olduğu da gözlenmiştir. Yardım almak amacıyla gelen hiç kimse geri çevrilmemekte, türbedarın da iyi niyeti ve gayretleriyle, ziyaretçilerin adak olarak getirdikleri şeylerden ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmaktadır.

22. Tiryaki Dede Türbesi: Bu kişi hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Türbesi, Hisar Mahallesi Gülcü Sokak'da bulunmaktadır. Türbedardan alınan bilgilere göre, türbeye her türlü dilek için gelinmektedir. Fakat çevre halkı tarafından bu Dede'ye adak adamanın iyi olma-

dığı inancı vardır. Geçmişte bu türbede mum yakılmasına rağmen günümüzde mum yakma yapılmamaktadır (Palaz 2004).

23. Yakup Dede Türbesi: Çünür Mahallesi'nde Yaka mesireliğinde türbesi bulunmaktadır. Bu kişinin geçmişte Çünür Mahallesi'nde bir zengin evinde köle olduğu söylenmektedir. Rivayete göre, evin beyi hac görevini yapmak için kutsal topraklara gider, evin hanımı da bir cuma günü bulgur pilavı pişirir, kölesi Yakup'a verir. Yakup yemeğini bitirdikten sonra evin hanımından bir tabak daha pilav ister. Hanımı, canı çektiğini düşünerek bir tabak daha pilav verir, Yakup Dede pilav tabağını üstünde dumanıyla hac yolundaki beyine götürür, canı pilav çeken bey, Yakup Dedenin elinde pilav tabağı olduğu halde önünde görünce, inanamaz "*Yakup taa memleketten mi getirdin*" deyip elini öper. Bey Hactan döndükten sonra kendini ziyarete gelenlere beni değil "*Allah dosttu Yakup'u ziyaret edin*" der ve Yakup Dedeyi azat eder. Ölene kadar efendisiyle birlikte yaşamıştır. Ölmeden bir süre önce asasını havaya fırlatarak, kendisini öldüğü zaman asasının düştüğü yer olan Yaka tepesine gömülmeyi vasiyet etmiş, bir süre sonra vasiyeti unutulmuştur. Halk ve efendisi, asri mezarlığa gömmek istemişler, fakat Dede o kadar ağırlaşmıştır ki kaldırıp mezarlığa götürememişler, halktan biri Dede'nin vasiyetini hatırlamış ve Dedeyi Yaka tepesine gömmeye karar vermişlerdir. Bundan sonra Dede'nin cansız bedeni o kadar hafiflemiştir ki Dede'yi tepeye çıkarmakta hiç zorlanmamışlardır (Şafak 2004). Halk arasında, cesedin ağırlaşmış, hafiflemesi Yakup Dedenin ermişliğine yorumlanmış ve yüzyıllardır birçok insanın dilek ve istek kapısı olmuştur (Sarıkoğlu 1979: 143).

Türbesi her dilek için ziyaret edilmektedir. Özellikle Hacca gidecek olanlar yola çıkmadan önce Dede'ye uğrayıp dua ve adakta bulunmaktadır.

3.3. Günümüzde Yeri Bilinmeyen Türbeler

1. Ateş Zade Şeyh Hacı Mehmet Efendi Türbesi: Isparta Sipahilerinden olup, babasını Kırım Savaşında kaybetmiştir. Asker bir aileden gelen, Hacı Mehmet Efendi, H. 1314 yılında Çelebiler Mahallesi'ndeki evinin yanına bir tekke yapmaya başlamış ve sonra ölmesiyle oğlu Şeyh Bekir Efendi tarafından tekke yapımı bitirilerek Meşihat emri ile (Tekke'nin Şeyhi'nin emri ile) ibadete açılmıştır (Böcüzade Süleyman Sami 1983:127). Günümüzde kabrinin yeri bilinmemektedir.

2. Bağırsak Dedesi Türbesi: Bu Dede'nin Öküzbatı'da bulunan çeşmenin, 100-150 metre ilerisinde, ağaçların altında olduğu rivayet edilmektedir. Bu Dede'yi genellikle, ciğerlerinden ya da bağırsaklarından rahatsız olan insanlar ziyaret etmekte olup, Dede'ye dua edilmekte, küçük baş hayvanların ciğerleri yakınında bulunan ağaçlara asılarak, hastanın iyileşeceğine inanılır.

maktadır. Dede'nin şu an yeri belli olmamasına rağmen, çevrede yaşayan yaşlılar bu Dede'nin yerini bildiklerini söylemektedirler (Gezer 2004).

3. Bostan Çelebi Türbesi: 15. asır ulemasındandır. Yıldızlar aleni ve remz ile ilgili çalışmaları vardır (Süldür 1951: 62). Çelebiler mahallesi Bostan Çelebi Oğlu avlusunda mezarı bulunan zatın şu anki yeri tam olarak bilinmemektedir.

4. Hacı Elfi Türbesi: Isparta hayvan pazarında, yıkılan mescidin içinde olduğu sonradan Asri mezarlığa kaldırıldığı öğrenilmiştir. Yeri tam olarak bilinmemektedir.

5. Karataş Dede Türbesi: Gülhan Sokağından Ulu camiye çıkan dar yolun sol tarafındadır. Fakat günümüzde bu mezar yoktur.

6. Kan Dede (Burun Dede) Türbesi: Doğancı Mahallesi'nde Değirmen sokağında bulunduğu söylenmektedir ancak yeri tam olarak bilinmemektedir. Özellikle burnu çok kanayan çocukların bu türbeye getirildiği rivayet edilmektedir.

7. Kasap Cömert Dede Türbesi (Kasab-ı Cömert Şeyh Ahmet Efendi Türbesi): Eskiden Kutlubey Mahallesi'nde, Kavukçuoğlu evinin bahçesinde bulunduğu söylenmektedir. Bugün "Şehir Lokantasının" kuzeyinde bulunmaktadır. Türbe kaldırıldığı için yeri tam olarak bilinmemektedir. Cömert Kasap Dedenin, Ahi şeyhlerden biri olduğu, bu yüzden esnafların daha çok ziyaret ettiği söylenmektedir.

8. Leblebici Dede Türbesi: Türbesinin Tekke Mahallesi mezarlığına bitişik mescidin yanında bulunduğu, mezarlıkla birlikte türbenin de kaldırıldığı söylenmektedir. Kim olduğu ve hayatı hakkında bilgi olmamakla birlikte, Leblebici Dedenin, Hızır Abdal zamanında yaşamış olduğu, çok kerametli bir zat olduğu, ölünce de Hızır Abdal'ın yakınına gömülmek istediği rivayet edilmektedir.

Mahalle sakinleri tarafından, bu Dede'nin çok yağmur yağdığı zamanlarda, bir çuval leblebi alarak minareye çıktığı, dualar eşliğinde, aşağıda bulunan çocuklara leblebileri attığı; çocuklar leblebileri bağrıışarak kaparlarken yağmurun dindiği ve Leblebici Dede adını buradan aldığı anlatılmaktadır.

Geçmişte Hızır Abdal türbesine yakın olan Leblebici Dede türbesinin, Hızır Abdal Türbesi'nin türbedarı ve yakın evlerin sakinleri tarafından temizlenip, bakıldığı belirlenmiştir. Hızır Abdal türbesinin eski türbedarı Sevim Hanımın annesi, ışığı olmayan türbenin geceleri sürekli ışığının yandığını bunun yalnızca uzaktan görülebildiğini, Dedenin yanına yaklaşıldığında ışığın görülemediğini fakat aynı anda uzakta bulunan insanın ışığı görmeye devam ettiğini belirtmiş ve kızına Hızır Abdal kadar önemli bir zat deyip Leblebici Dede-

nin türbesine bakmaya devam etmesini vasiyet etmiştir. Türbeye yakın evlerde oturan yaşlı mahalle sakinleri Sevim Hanımın annesinin söylediklerini doğrulamaktadırlar (Duran 2004).

9. Melek Dede Türbesi: Bu Dede'nin Yenice Mahallesi'nde, "Melek Ali Ağa"nın evinde olduğu, kabrin kenarında bir ağaç bulunduğu, ev sahibi ölünce; ağacın kuruyup Dedenin yerinin kaybolduğu rivayet edilmektedir (Gezer 2004).

10. Miski Dede Türbesi: Eskiden Pamuk Hanı diye bilinen, 1960-70'li yıllarda Efe Sineması olan, günümüzde "Mimar Sinan Camisi" karşısında, "Şenerler Otomotiv" olarak bilinen iş yerinin alt katında olduğu söylenmekte ise de bulunamamıştır.

11. Niyazi ve Kerim Baba Türbeleri: Çünür mahallesinde bulunan, Yaka tepesinde türbeleri vardır. Bu kişiler hakkında bilgi bulunamamıştır. Türbelere yakın evlerde oturan kişilerin sık sık rüyalarına girdikleri söylenmektedir.

12. Pamuk Dede Türbesi: Eskiden "Kaymak Kapı Meydanı"na yakın yerde bulunan, "Pamuk Hanının" içinde olduğu söylenen türbenin, "Şener Otomotivin" altında olduğu rivayete edilmektedir. Türbe, Miski Dede'yle hemen hemen yakın bir yerde bulunduğundan, Pamuk ile Miski Dede'nin aynı kişi olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir.

13. Sarı Kadı Türbesi: Türbenin geçmişte "Hastane Caddesinde" olduğu söylenmektedir. Günümüzde yeri bilinmemektedir.

14. Tavganalı Şeyh Hacı Mehmet Nuri Efendi Türbesi: Ispartalı olup, İstanbul'da din ve bilim eğitimleri almıştır. Sonra Kırşehir'deki "Hacı Bektaş Veli Dergahına" Postnişin ve Şeyh olarak gönderilmiştir. H.1276 yılında Isparta'ya gelip İskender mahallesinde, "Hacı Yunus"un evi olarak bilinen evi satın alıp, birkaç oda daha ekleyip tekke haline getirmiştir. Aslen Nakşibendi olduğundan bu tarıkata ait ayinler düzenlemiş, bir ara müftülük ve müderrislik yapmıştır. H. 1288 yılında ölmüş ve evinin alt katına gömülmüştür. Ağrı ve sızı giderici duaları, büyük mühür şeklinde basılmış muskaları ile ün yapmıştır (Böcüzade Süleyman Sami 1983: 125, Katırcıoğlu 1958:115). Günümüzde kabri bilinmemektedir.

15. Uyku Dedesi Türbesi: Geçmişte Bey Mahallesi, günümüzde Kepeci mahallesi olarak bilinen mahallede bulunan, kapalı spor salonunun önündeki yeşil alanda bu Dede'nin yattığı rivayet edilmektedir. Geçmişte uyku ve siğil problemi olan insanların bu Dede'ye geldikleri rivayet edilmektedir.

16. Yavrucuzade (Kılıcı) Hacı Hüseyin Efendi Türbesi: Isparta'nın Tabakhane Mahallesi'nde bulunan Yavrucuzade Tekkesi'nin kurucusudur. 1180 yılında Sav' da doğmuştur. Annesi Yadigar Hanım, Hüseyin Efendiyi, Yavru diye çağırıldığı için adı Yavru kalmıştır. Sav' da hafızlar çok olduğundan okuma-yazma ve dini bilgiler öğrenmiş, Darıviran Köyü'nde Mahmut Baba Tekkesi'nde kalarak tarikat ayinlerini öğrenmiş ve bazı hocalardan ders almıştır. Yeniçeri çocuğu Kuloğlu olması nedeniyle, Yeniçeri olmuş Arabistan'da askerlik yaptığı dönemde hacı olmuştur. II. Mahmut zamanında Yeniçeri kaldırılıp Nizam-ı Cedit kurulunca kaçıp adını değiştirerek İstanbul'da bazı tekkelerde kalmaya başlamıştır. Bir gün, Ayasofya Camisinde namaz kılarken, Yahya Efendi Dergahı Şeyhi olan "*Mehmet Nuri Şemsettin Efendiyi*" düşünmüş, dergahına gittiğinde kendisini daha önceden tanıyormuş gibi samimi davranmasından etkilenmiş ve kendisinden el almış, Şeyh kendisine kılıç şeklinde bir taç giydirmiş, bu nedenle kendisine Kılıcı denilmiştir. Daha sonra Isparta'ya geleerek tekkesini kurmuş, 1275 de ölmüş, kendi tekkesine gömülmüştür (Böcüzade Süleyman Sami 1983: 123). Kabri bilinmemektedir.

Sonuç

Isparta İli, tarihi zenginliklerle dolu, geçmişten günümüze ulaşabilmiş bir çok türbenin bulunduğu bir ilimizdir. Çeşitli amaçlarla günümüzde halen oldukça fazla ziyaretçisi olan bu türbelerin bir kısmı yıkılmış ya da çeşitli nedenlerle yeri değiştirilmiştir. Halkbilim konuları içerisinde önemli bir yeri olan türbeler, daha çok nasip açtırmak, şifa bulmak, zengin olmak gibi kişisel dilekler için gidilen ve çeşitli halk inanmalarına, efsane ve hikayelere örnekler teşkil eden yerlerdir.

Isparta'daki türbelerin belli bir mimari yapısı bulunmamaktadır. Genellikle yeşil renkli olan türbeler, ya bir tepe üzerinde, ya aile veya mahalle mezarlığında, ya da cami içine bulunmaktadır. Bazılarının şadırvanı olup, bazılarının sandukası bile bulunmamaktadır. Kimi türbelerde mezar olmasına karşın, mezarın dolu olup olmadığı bilinmemekte, sadece dolu olduğuna inanılmaktadır. Bazı tarihi türbeler aslına uygun olarak restore edilmiş ve halk ziyaretine açılmıştır, bazıları mermerden, taştan veya betondan yapılmış olup bakımsız bir mezar görünümünde olanlar da mevcuttur. Türbelerde yatan kişiler, sadece dini şahsiyetler olmayıp, savaşta kahramanlık göstermiş tarihi şahsiyetler ya da halk arasında sevilen ve sayılan kişiler de olabilmektedir.

Türbe ve yatırlar etrafındaki şifa talebine yönelik uygulamaları, ölen kişinin herhangi bir biçimde yaşamını sürdürmesi inancına bağlı olarak, ölümler ibadeti ve ölü kultü ile açıklamak gerekmektedir. Bu kişilerde var olduğuna inanılan olağanüstü güçlerin, ölümlerinden sonra da devam ettiği; kişisel bir eşyasına (takunyası, sarığı gibi) mezarına, mezarı çevresindeki toprağa, ağa-

ca, suya, vb. geçen bu gücün şifalı olduğuna inanılmaktadır. Isparta'da şifa aramak için türbelere gidenler tarafından yapılan uygulamalar, genel olarak hastanın türbe veya yatac etrafından gezdirilmesi, birkaç gün bırakılması, türbedeki bir eşyanın kendisine temas ettirilmesi, türbe civarındaki sudan içirilmesi, topraktan yedirilmesi, hastanın bir eşyasının orada bırakılıp, tekrar giydirilmesi şeklindedir (Hızır Abdal Sultan Türbesi gibi).

Bir takım taşların ve kayaların kutsallığına inanmak Türklerin inanç sisteminde önemli bir yere sahiptir. Isparta'da da taş-kaya kültü ile bağlantılı olan "Delikli taş" ve Abdülkadir Geylani Türbesi" hastalıklarına şifa arayan kişilerin tercih ettiği türbeler arasındadır.

Eski devirlerden beri Türklerin tabiat kültüründe, su önemli bir unsur olmuştur. Türk kültür tarihinde suyun Türkler tarafından kutsal olarak kabul edildiği bilinmektedir. Isparta'da da su kültü ile bağlantılı olan uygulamalar şunlardır; türbenin bulunduğu yerden su içmek (Hüseyin Baş Dede Türbesi), kerametli kişinin asasını yere vurarak yerden su çıkarttığına inanmak (Piri Mehmet Efendi Türbesi) ve bolluk, bereket dileyerek türbeye bir kase su bırakmak (Süt Dedesi). Yer yüzünün hemen her yerinde yağmur yağdırmak için bir takım büyüsel işlemlere başvurulmaktadır. Isparta'da da Hüseyin Baş Dede Türbesi geçmişte bu amaçla ziyaret edilen türbelerden biri olmuştur.

Türbelerin kerametleri ile ilgili inanmaların zaman içerisinde değiştiği dikkati çekmiştir. İncirli Dede türbesi örneğinde, bu türbeye eskiden öksürüğe yakalanan çocukların iyileşmesi için gidildiği günümüzde ise her türlü dilek için gidildiği belirtilmektedir. Çünkü, öksürük yada öksürük semptomuyla birlikte gözlenen verem gibi hastalıklar günümüzün tıbbi imkanlarıyla iyileştirilebilecek nitelikte olduğundan artık türbeye daha başka istek ve dilekler için gidilmektedir. Değişmeyen olgu, halk hekimliği açısından türbelere sadece tedavi edilemeyen hastalıklar için gidiliyor olmasıdır.

Isparta'da, yaşamayan, geç yürüyen, geç konuşan, hastalanan, nazara gelen çocukları, korumak ve iyileştirmek amacıyla türbeye götürmek uygulaması da kültürümüzde var olan yaygın pratiklerden biridir. Kötü kuvvetlerden gelecek tehlikelerden çocukları korumak ve tedbir almak amacıyla ziyaret edilen türbeler; Ayak Dede'si, Süt Dedesi, Andık Dede, Abdülkadir Geylani Türbesi, Hızır Dede, İhlamur Dede türbeleridir.

Isparta'da bulunan türbelere ilişkin saptanan durumlardan biri de, türbede yatan kişinin, türbedarın ya da Dede'nin varlığına ve kerametine inanan kişilerin rüyasına girmesidir. Bu da Türk kültüründe yaygın olarak karşılaşılan bir olgudur. Türbelerde gözlenen bir diğer inanç, Leblebici Dede Türbesi örneğinde olduğu gibi Dede'nin mezarında ı ışık (nur) görülmesi inancıdır. Başka bir inanç ise Dede'nin istemediği kişileri mezarına yaklaştırmaması

inancıdır. Bu da genellikle Dede'ye ait kabrin yerinin değiştirilmek istenmesi durumunda ortaya çıkmaktadır.

Türk folklorunda kahramanlık ve haksızlığa, zulme uğramışlık temaları işleyen kesik baş motifli efsane, destan, menkıbe, masal ve hikayelerin önemli bir yeri vardır. Isparta'da da Kesik Baş Dede türbesi bu motifin örneklerinden biridir.

Isparta'daki türbelerde ayrıca; türbede yattığına inanılan kişinin inzivaya çekilerek olgunlaşması, Dede'nin ruhuna adak adanması, Dede'nin türbesine bez bağlanması, mum yakılması, Dede'nin geleceği görebilmesi, istediği anda istediği yerde olabilmesi, kabirlerinin yüksek tepe başlarına yapılması, Dede'nin istediği kişinin dileğini yerine getirme gücüne sahip olması gibi inançların yaygın olduğu gözlenmiştir.

Türbeleri genellikle belli günlerde sadece kadınlar ziyaret etmekle birlikte, ender olarak erkekler de ziyarete gelmektedir. Türbelerde yöre halkı tarafından yapılan adakların, adak niyetlerinin ve adak uygulamalarının genellikle türbedarlar tarafından yönlendirildiği, hangi türbede ne tür dilekte bulunulacağını ve hangi adakların verileceğini (yemek mi, para mı ...vs) türbedarların belirlediği tespit edilmiştir. Gerçekten saf duygularla, o kişinin kerametleri olduğuna gönülden inanarak türbedarlık yapan kişiler olduğu gibi sadece gelir etmek için türbedarlık yapan kişiler de vardır.

Notlar

- 1 Isparta'da bu duayı, doğum yapacak kadının annesi ya da kayınvalidesi yapmaktadır. Çünkü Isparta halkında 'Türbelere dolu /yükü giden boş döner, boş giden dolu /yükü döner' inancı hakimdir.
- 2 Bu genellikle erkek çocuk isteyenler için geçerli bir adaktır. 'Eğer erkek bir evladım olursa ismini(türbede yatan zatın ismi) koyacağım' şeklinde dua ve adakta bulunurlar.
- 3 Yılmaz Gökmen'den alınan bilgilere göre: Eskiden nisan, mayıs aylarında uzun süre yağmur yağmadığında Tabakhane de çalışan usta, kalfa ve çıraklar, yakın olan dereden nohut büyüklüğünde temiz taşlar toplarlar; bunlar On biner olmak üzere 7 kıl torbaya koyulur, 7 torba, abdestli 7 genç tarafından, 7 hocanın ilahi okuduğu Ulu camiye ya da namazgaha götürülür. Bütün halk hazır bulunur ve 7 kısma ayrılır. Her birinin başına bir hoca gelir ve taşların her birini tek tek okurlar, arkadaki cemaatte hocaya eşlik eder. Daha sonra 7 genç tarafından Yenice Mahallesi'ndeki Kaya Çeşme namazlığına götürülür. Dualarla yedi torba Hüseyin Başağa değirmeninin su boruları başına konur ve başına bekçi bırakılır. Yedi gün sonra değirmen çevresinde büyük bir şölen düzenlenir. Halk eski kıyafetlerle şölene gelir. Dua edilirken halk ellerini açıp amin diyerek hocalara eşlik

eder. Sonra değirmenin olukları altından geçilir ve yemek yenir. Çoğu zaman yemek yerken ya da dua edilirken yağmur başlar.

- 4 Taş Kövke: Isparta ve çevresinde bulunan, ilk çıkarıldığında çamur halde olan, bu çamurun kalıplara dökülmesiyle şekil verilen, kurutulduktan sonra sertleşip taşlaşan ve yapılarda kullanılan bir çeşit malzemedir, Isparta'da Aya Yorgi Kilisesi gibi eski kiliselerin ve bazı minarelerin yapımında kullanılmıştır.
- 5 Türbenin bakımında kullanılabilecek malzemeler almak, fakirlere giysi, yiyecek maddesi almak, bir öğrenciye okul forması, kitap, defter, kalem almak vb.
- 6 Böcüzade Süleyman Sami'nin (1983:115) verdiği bilgilere göre; Hicri 951 yılında Antalya valisi olan Rüstem Paşa, Padişah Kanuni'n gazabına uğramış ve Piri Mehmet Efendi' ye sığınmıştır. Piri Mehmet Efendi *"padişahın Rüstem Paşa hakkında iyi şeyler düşündüğünü, onun Eğirdir' deki Şeyh Burhanettin Hazretlerine gitmesi gerektiğini ve kendisinin Şeyhin yanında bir damla olduğunu"* söylemiştir. Kısa süre sonra Rüstem Paşa, sadrazam olmuştur. Ayrıca, Piri Mehmet Efendinin sağlığında Manisa, Konya, Kütahya valiliklerinde bulunan ve bir ara Isparta'ya gelen II.Sultan Selim, Piri Mehmet Efendi'yi ziyaret etmiş, Piri Mehmet Efendi II. Selim'e "Büyük Şehzade Mustafa'ya tahtın nasip olmayacağını, Kanuni' den sonra padişahın kendisi olacağını" söylemiş, bir süre sonra da II. Selim Sultan olmuştur.

Kaynakça

- Aksu, F., (1941), "Piri Mehmet Halife" ve "Kıvalı Damadı Abdüssemi Çelebi", *Ün Dergisi*, 2. Kanun, Şubat, Sayı:82-83, s.1134-1135.
- Aldan, M., (1985), *Isparta*. Akdeniz Üniversitesi Isparta Mühendislik Fakültesi Matbaası, Isparta.
- Boratav, P.,N., (1994). *100 Soruda Türk Folkloru*, Türk Halk Bilim II, Gerçek Yayınevi. 100 soruda dizisi:40, Üçüncü Baskı.İstanbul.
- Böcüzade Süleyman Sami, (1983), *Isparta Tarihi*, Suat SEREN, İstanbul, s.115-129.
- Durdu A., ve Durdu, B., K., (1998). *Geçmişten Günümüze Ölüm [detleri ve Kemaliye Köyünde Ölüm]*. Türk Halk Kültürü Araştırmaları-1997. Kültür Bakanlığı Yayınları:2176, HAGEM Yay:275, Süreli Yayınlar Dizisi:36. Ankara, s.51-87
- <http://www.atamanhotel.com/tr/seljuk-medrese.html> Selçuklu Medreseleri ile Türbeleri. (07.05.2004)
- http://www.kuranikerim.com/islam_ansiklopedisi/A/adak.htm Adak (Nezir) (07.05.2004)
- http://www.kuranikerim.com/islam_ansiklopedisi/T/139.htm Türbe (07.05.2004)
- İnan, A., (1972)., *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Türk Tarih Kurumu Basım Evi. Ankara. s.180
- İslam Ansiklopedis*, (1995), 'Adak',. C.1, s.338.
- Katırcıoğlu, N., (1958), *Isparta Tarihi – Bütün Isparta*, Isparta, s.110-120.
- Ocak, A., Y., (1989). *Türk Folklorunda Kesik Baş*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:95, Seri:IV, Sayı:A.26. Ankara. s-7
- Örnek, S., V., (2000)., *Türk Halk Bilimi*., II. Baskı. Kültür Bakanlığı Yayınları:1629, HAGEM Yayınları:210, Gelenek, Görenk ve İnançlar Dizisi:20, s.132
- Örnek, S.,V., (1971)., *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara Üniversitesi DTC Fakültesi Yayınları:218. A.Ü. Basımevi Ankara s51-58
- Rehber Ansiklopedi*, (1984a)., 'Türbe', C.17, İstanbul, s.43.
- Rehber Ansiklopedi*, (1984b)., 'Adak', C.1, İstanbul, s.51.
- Sankıoğlu, E., (1979), *"Isparta ve Çevre Köylerdeki Ziyaret ve Adak Yerleri"*, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Ankara, s.135-147.
- Santur, A., (2004), "Türbe ve Yatırlar Etrafındaki İnanışların Atatürk Devrimleri ve Halk Hekimliği Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *I. Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. T. C. Kültür Bakanlığı.
- http://www.kultur.gov.tr/portal/tarih_tr.asp?belgeno=37830 (07.05.2004)

- Sözen, M., Tanyeli, U., (2001), *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi.6. Basım. Büyük Fikir Kitapları Dizisi:71. İstanbul.s-242.
- Süldür, E., (1951), *II. Isparta Tarihi*, İzmir, s.56-65
- Tanyu, H., (1967), *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları: LXXVIII, s.215-218.
- Türkçe Sözlük*, (1988), 'Adak', T.D.K.,Ankara, 1988, C.1, s.13.

Kaynak Kişiler

- ADAR Şerife, İskender Mahallesi, İlkokul mezunu, 60 yaşında, Ev hanımı. Şeremet Dede Türbesi'nin Türbedarı. 25.04.2004
- AKÇAKANAT Aysel, Hızırbey Mahallesi, 65 Yaşında,Ev Hanımı, Sıtma Dede Türbesi'nin Eski Türbedarı. 22.04.2004
- BITIRAK Sabriye, Modernevler Mahallesi, 75 Yaşında, Ev Hanımı, Ayak Dedesi Türbesinin Eski Türbedarı. 18.04.2004
- BOZDOĞAN Yüksel, Anadolu Mahallesi, Lise mezunu, 55 Yaşında, Emekli, Süt Dedesi Türbesi'nin Eski Türbedarı. 22.04.2004
- ÇAKIR Aynur, Hisar Mahallesi, İlkokul mezunu, 60 Yaşında, Ev Hanımı, Piri Mehmet Efendi Türbesi'nin Türbedarı. 15.04.2004
- ÇELİK Nazlı, Hızır Bey Mahallesi, İlkokul Mezunu, 57 Yaşında, Ev Hanımı. Tez Murat Dede Türbesi'nin Türbedarı. 26.04.2004.
- ÇELİKÖRS Şevkiye, Sanayi Mahallesi, İlkokul mezunu, 80 Yaşında, Ev hanımı Muharrem Dede Türbesi'nin Türbedarı. 12.05.2004
- DAĞILMAZ, Ali İhsan, Davraz Mahallesi, İlkokul mezunu, 70 yaşında, Emekli. 24.04.2004
- DAĞILMAZ Sevdije, Davraz Mahallesi, ilkokul mezunu, 65 yaşında, Ev hanımı, İncirli Dede I Türbesinin Türbedarı. 24.04.2004
- DURAN Sevim, Hızır Bey Mahallesi, İlkokul mezunu, 60 yaşında, Ev hanımı. Hızır Baba Türbesi'nin Türbedarı. 15.04.2004
- EREN Semra, Halikent Mahallesi, Lise mezunu, 50 Yaşında, Emekli Öğretmen, Abdülkadir Geylani Türbesi'nin Türbedarı. 16.04.2004
- EVCİ Mürrüvet, Bağlar Mahallesi, İlkokul mezunu, 73 Yaşında Ev Hanımı, Halife Sultan Türbesi'nin Türbedarı. 16.04.2004
- GEZER Fatma, Kepci Mahallesi, İlkokul mezunu, 71 yaşında, Ev hanımı, Aldan Dede Türbesi'nin Türbedarı. 23.04.2004.
- GÖKMEN Yılmaz, Anadolu Mahallesi, İlkokul mezunu, 70 yaşında, Emekli. 25.04.2004
- ÖZKIRAZ Hatice, Dere Mahallesi, İlkokul mezunu, 80 Yaşında, Ev hanımı, Beş Kazalı Osman Zühtü Efendi Türbesi'nin Türbedarı. 20.04.2004

- PALAZ Yadigar, Yayla Mahallesi, 65 Yaşında, Ev Hanımı, Tiryaki Dede Türbesi'nin Türbedarı. 15.004.2004
- SOYDOĞAN Messude, Modern Evler Mahallesi, 74 Yaşında, Ev Hanımı, Kerim Dede Türbesi'nin Eski Türbedarı. 23.04.2004
- ŞAFAK Zübeyde, Modern Evler Mahallesi , 30 yaşında, İşçi, Yakup Dede Türbesi'nin Türbedarı. 23.04.2004
- TÜRKMEN Ayşe, Yenice Mahallesi, İlkokul mezunu, 75 Yaşında, Ev Hanımı, Kabakçı Dede Türbesi'nin türbedarı. 12.04.2004
- ÜNAL Meryem, Bağlar Mahallesi, 85 Yaşında, Ev Hanımı, Kesik Baş Türbesinin Eski Türbedarı. 16.04.2004
- YAĞLI Sultan, Fatih Mahallesi, İlkokul mezunu, 60 yaşında, Ev hanımı, Arap Beşir Dede Türbesi'nin Türbedarı. 16.04.2004
- YILMAZ Hatice, Doğançı Mahallesi, İlkokul mezunu, 34 yaşında. Ev hanımı, İhlamur Dede Türbesi'nin Türbedarı.16.04.2004.
- ZAMBAK Aliye, Yenice Mahallesi, İlkokul mezunu, 85 Yaşında, Ev Hanımı, Ayırt Dede Türbesinin Eski Türbedarı. 13.04.2004
- ZENGİN Münevver, Anadolu Mahallesi, İlkokul mezunu, 75 Yaşında, Ev Hanımı, Hüseyin Baş Dede Türbesi'nin Eski Türbedarı. 13.04.2004

Resim 3. Ayak Dede Türbesi

Resim 4. Halife Sultan Türbesi

Resim 1. Aşık Paşa Türbesi

Resim 2. Değirah Osman Zihni Efendi Türbesi

Resim 5. Şirazi Dede T. Türbesi

Resim 6a,b. Maharrum Dede Türbesinin dış ve iç görünüşlerinden birer tane

Resim 7. Piri Mehmet Efendi Türbesi

Resim 8. Tez Murat Dede Türbesinin iç mekânından bir kesit

The Tombs Existed in Isparta Province Centre

Assist. Prof. Dr. Filiz Nurhan ÖLMEZ*
Şirin GÖKMEN**

Abstract: Traditional practices behind the tombs that one of the important research subjects of folklore are fundamentally investigated under the topic of public beliefs. Tombs are used as places that peoples look for ways for their sickness or peoples express their wishes and desires in the frame of powers believed to existent of persons lying down in their graves. One part of traditional practices behind of the tombs includes several desires of peoples, for example to find a job, to open his-her destiny, to want a child, to buy a car or a house, to look for a cure to his-her sickness etc. In this article, it was aimed to investigate to tombs toward folklore in Isparta Province, to determine exact locations of tombs, and knowledge about persons lying down in graves, to designate legend and stories about tombs, to determine goals of visitors coming to tombs, and to study traditional practices of tomb visitors about their wishes. For this aim, studied tombs in Isparta Province were as follows; Aldan Dede (Alaeddin Efendi), Andık Dede ve Perforated Stone (Andık Deresi), Arap Beşir Dede (Hacı Beşir), Ayırt Dede, Beşkazalı Osman Zühtü Efendi, Gök Veli Sultan-Şeyh Recep (Ayak Dedesi), Hacı'ı Sultani / Abdulkadir Geylani, Halife Sultan, Hızır Abdal Sultan (Hızır Dede), Hüseyin Baş Dede.

Key Words: Folklore public beliets, Tomb, vow, votive, Isparta.

* Süleyman Demirel University, Faculty of Fine Arts/ISPARTA
fnazan@hotmail.com

** Universty of Selçuk /KONYA

Мавзолеи найденные в центре района Спарта

Помощник Доцента Доктор Филиз

Нурхан Олмез*

Ширин Гокмен**

Резюме: Традиционные практические исследования мавзолеев, являющихся важной темой научных исследований фольклора, в своей основе опираются на верования народа. Мавзолеи, в рамках воспользования силы веры в то, что в находящихся в них могилах есть люди, используются людьми как средства избавления от болезней и местом, где люди произносят молитвы об исполнении различных желаний. Одна часть традиционных исследований мавзолеев включает различные просьбы и желания людей (желающих жениться помочь найти им их судьбу, желание иметь детей, желание счастливого брака, избавление от болезней и т.д.). В этой статье, рассматривая с точки зрения фольклора 39ти мавзолеев, найденных в районе Спарты, намечено рассмотрение традиционных действий посетителей мавзолеев и определение целей их посещения, а также определение точного местонахождения этих мавзолеев, сбор информации о людях, лежащих в могилах и сбор рассказов и легенд, посвященных этим мавзолеям. С этой целью были взяты на исследование некоторые мавзолеи: Алдан Деде (Аллаздин Эфенди), Андик Деде и Деликли Таш (Адин Дереси), Арап Бешир Деде (Хаджи Бешир), Аирт Деде, Бешказалы Осман Зютхю Эфенди, Гок Вели Султан-Шейх Реджеп (Аяк Дедеси), Хаджеи Султани (Абдулкадир Гейлани, Халифе Султан, Хызыр Абдал Султан (Хызыр Деде), Хусейн Баш Деде.

Ключевые слова: Фольклор, Народные Суеверия, Мавзолей, Обет, Спарта.

* Университет имени Сулеймана Демиреля, Факультет Искусств, Отделение Традиционные Ручное Мастерство Тюрков, Спарта

** fnozan@hotmail.com

Etkin Öğrenmede Yeni Arayışlar: İşbirliğine Dayalı Öğrenme ve Buluş Yoluyla Öğrenme

Dr. M. Akif ÖZER*

Özet: Bu makalede genel olarak öğrenme sürecinde yeni arayışlar incelenmiştir. Bu çerçevede öncelikli olarak öğrenme, öğrenme türleri ele alınmıştır. Özel olarak ise işbirliğine dayalı öğrenme incelenmiştir. Bu kapsamda bu yöntemin diğer klasik yöntemlerden farkı, işbirliğine dayalı öğrenme türleri, grup iklimi, motivasyon gibi konular değerlendirilmiştir. Ardından diğer bir yöntem olan buluş yoluyla öğrenme ele alınmış ve sonuç olarak da bu yöntemlerden mevcut öğretim sistemimizde nasıl yararlanılacağı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Öğrenme, İşbirliğine Dayalı Öğrenme, Buluş Yoluyla Öğrenme, Grup İklimi, Motivasyon

Giriş

İnsan geçmişte yaşamış ve öğrenmiş olduklarının ürünüdür. Öğrenme insana belirli konularda bilgi sağlar, değer sistemlerini ve inançlarını etkiler ve her açıdan hayata bakışını belirler. Bu açıdan öğrenme, doğuştan itibaren başlayan ve ömrün sonuna kadar sürebilen çok yaygın bir süreç olarak hayatımızdaki ayrıcalıklı yerini korumaktadır. Bu ayrıcalıklı konum, her yaş ve dönemde, bu sürece çok dikkatli eğilmemizi gerektirmektedir. Bu yönü, öğrenmenin kişisel boyutunu ortaya çıkarmaktadır. Öğrenme, öğretme ilişkisine baktığımızda, öğrenmenin daha çok sosyal ve kültürel boyutu karşımıza çıkıyor. Kişisel öğrenmenin olumlu ve olumsuz yönleri daha çok etkisini kişi boyutunda gösterirken, sosyal ve kültürel öğrenmede olumsuzluklar tüm toplumu etkileyebilmekte, çözümü uzun süren, kapsamlı sorunlara yol açabilmektedir. Bundan dolayı bu yönüyle öğrenme konusu çok daha dikkat çekmekte ve bu alanda nasıl daha başarılı olunacağı hususunda gerek ülkemizde gerekse diğer ülkelerde yoğun çalışmalar yapılmaktadır. İşte bu çalışmanın ele alacağı temel konu, öğrenmenin çok daha etkin hale getirilebilme-

*Gazi Üniversitesi, İİBF. Kamu Yönetimi Bölümü / ANKARA
ozer@gazi.edu.tr

sinin yolunu açacak öğrenme yöntemleri olacaktır. Genelde öğrenme ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, bu alanda iki temel kuram ele alındığı görülür. Bunlar davranışçı yaklaşım ve bilişsel yaklaşım. Daha sonraları ortaya çıkan ve bu iki kuramın bazı noktaları ihmal ettiğini düşünen üçüncü yaklaşım olarak da insancıl yaklaşım belirtilmektedir. Bu yüzden üçüncü güç olarak adlandırılan insancıl yaklaşım; diğer kuramlar gibi katı ilkelerden çok, belli bazı temel ilkeler konusunda uzlaşmış görünen bazı bilim adamlarının görüşlerinden oluşmaktadır (Bacanlı, 2001:196). Diğer iki kuramın olumsuzluklarını gidermek üzere gündeme getirilen bu kuram, elbette öğrenme sürecinde etkinliği ve verimliliği yakalamak açısından büyük öneme sahiptir. Son yıllarda gündeme gelen insancıl akım, özellikle davranışçı yaklaşıma yönelik yoğun eleştiriler getirmiştir. En önemli eleştirileri davranışçı kuramın insanın duygularını ihmal etmiş olmasıdır. Oysa öğrenme sürecinde en önemli kriter, gerek öğretene gerekse öğrenene açısından insan unsurudur. Oldukça teknik bir yaklaşım olan davranışçılıkta insanın ne olduğu veya karşıdaki organizmanın insan olup olmadığı önemli değildir. Çünkü ne olursa olsun temel ilkeler uygulanırsa, istenen sonucun elde edilebileceği düşünülmektedir. Onlar için süreç ve sonuç önemlidir. Oysa insancıl yaklaşımda insan unsurunu öne çıkarın iki ilkeye vurgu yapılmaktadır. Bunlardan birincisi, öğrencinin biricikliğidir. Öğrenci önemlidir ve eğitim merkezinde öğretilmesi gereken davranış değil öğrenci bulunmalıdır. İkinci ilke de öğretmenin özerkliğidir. Öğretmen sınıfta dışardan verilen birtakım kuralların otomatik uygulayıcısı olmamalıdır (Bacanlı 2001:196). Dolayısıyla öğrenmede aranan etkinlik ve verimlilik, öğretene ve öğrenenin bu süreçte elde edecekleri başarı sonucunda olacaktır. Bundan dolayı insan unsuru çok önemlidir.

Bu çalışmada, öğrenmede etkinlik ve verimlilik arayışları çerçevesinde insancıl yaklaşımın en önemli öğrenme yöntemleri olarak değerlendirilen işbirliğine dayalı öğrenme ile buluş yoluyla öğrenme yöntemleri ele alınacaktır. Bu amaçla; en başta genel olarak öğrenme konusuna değinilecek, tanım ve kavramsal çerçeve irdelendikten sonra, öğrenme türlerine geçilecek, en başta işbirliğine dayalı öğrenme incelenecektir. Ardından buluş yoluyla öğrenme ile ilgili genel bilgiler verilecek ve sonuç bölümünde, çalışmanın varsayımları arasında en ön sırada yer alan, özellikle işbirliğine dayalı öğrenmenin, eğitim sistemimizin etkinliğinde ve verimliliğinde çok önemli rol oynadığı tezi tekrar vurgulanacaktır. Özellikle ülkemizde ilköğretimden yüksek öğretime giden uzun süreçte yaşanan bir çok olumsuzluğun, özellikle öğrenme ve öğretme tekniklerinde yapılabilecek değişikliklerle en aza indirilebileceği varsayımı doğrulanmaya çalışılacaktır.

ÖĞRENME

Oldukça kapsamlı bir alana sahip olan öğrenme konusu ile ilgili olarak kuramsal bilgiler verilirken, öğrenmenin tanım ve kapsamı ile kavramsal çerçeveden bahsetmek gerekmektedir. Aksi takdirde bu çok geniş alanda çalışmanın sınırlarını çizmek oldukça zor olacaktır.

A) Tanım ve Kapsam

Öğrenme, bilgi ve deneyim sonucu davranışta oluşan sürekli değişim olarak tanımlanmaktadır (Eren 1993: 403). Bir başka tanımda ise, öğrenme, en basit organizmadan en karmaşık organizmaya kadar görülen, en basitinden en karmaşığına kadar davranış değişikliği (Kazancı 1989: 82) olarak değerlendirilmektedir.

Öğrenme bir uyarıcı ile bir tepkinin eşleştirilmesi, yani bir uyarıcıya karşı gösterilen bir tepkinin pekiştirilmesi olarak da tanımlanabilir (Bacanlı 2001: 145). Bu spesifik tanımların yanında en geniş anlamda, öğrenmenin deneyimlerin bir sonraki davranışlar üzerindeki etkileri (Bumin 1979: 82) olduğu söylenebilir. Bu tanımdan hareket ettiğimizde öğrenmeyi, kuramsal düşüncelerden, uygulama ve deneyimlerden elde edilen bilgilerle, insan inançlarını, değerlerini, tutum ve davranışlarını değiştirme süreci (Eren 1993: 403) olarak da düşünebiliriz.

Öğrenmeye çok daha teknik ve zihni süreçle ilgili bir tanım da getirilebilir. Çünkü öğrenme ve anımsama mekanizmaları sinir sistemindeki görece kalıcı değişimlere bağlıdır. Öğrenmenin ürünleri, önce tersine çevrilebilir bir süreç aracılığıyla beyinde korunmakta, bunu sinir sistemindeki daha kalıcı bir değişim izlemektedir. Bu durum öğrenmede sinirsel sürecin önemli rol oynadığını göstermektedir (Anabiritannica 1994/c: 385). Bu şekilde öğrenme beyinde hücreler arasında protein zincirlerinin kurulmasıyla gerçekleşir. Yüksek kaygı sırasında beyinde salgılanan maddeler, öğrenme için gerekli olan protein zincirinin kurulmasını engeller. Bu sebeple öğrencinin motivasyonunu artırmak için söylenen sözler büyük çoğunlukla öğrencinin kaygısının artmasına ve öğrenmenin kısmen azalmasına, dolayısıyla başarısının düşmesine yol açar (Batlaş 1994: 207). Her ne kadar öğrenme için belli düzeyde kaygı gerekse de bunun oranını çok iyi belirlemek gerekmektedir. Öğretmenlerin büyük çoğunluğu öğrencilerin motivasyonunu yükseltmek için kaygı artırıcı yaklaşımlar içine girmektedirler. Burada amaç öğrencinin motivasyonunu yükseltmek, onları çalışmaya teşvik etmektir (Batlaş 1994: 206). Aksi halde öğrenciyi kaygılandırarak öğrenmenin azalmasına neden olmak, hiçbir öğreticinin amacı olamaz. Ancak öğrenmenin olabilmesi için bir kaygı düzeyinin gerçekleşmesi gerektiği de zorunluluktur. Araştırmalar orta derecedeki bir

kaygı düzeyinin öğrenmeyi çok; çok az ya da çok yüksek kaygı düzeyinin ise öğrenmeyi olumsuz etkileyebileceğini göstermiştir.

Öğrenmenin gerçekleşmesinde belirli oranda kaygının yanında olgunlaşmanın da bulunması gerekmektedir. Olgunlaşma bir şeyi öğrenebilmek için organizmada gerekli olan psiko-fizyolojik potansiyel güçtür.

Öğrenmenin olabilmesi için diğer bir koşul da, üçüncü koşul ise, türe özgü hazır olmadır. Bazı davranışlar vardı ki bunlar kaygı sağlansa, olgunlaşma ve alıştırmalar yapılsa bile öğrenilemezler (Ankay 1990: 66).

Bu şekilde gerçekleşen öğrenme, bireyde belli bir davranış değişimiyle sonuçlanan yaşantı ya da süreç olarak değerlendirilmektedir. Çağrışım yoluyla gerçekleşen ve klasik ya da etkin olabilen koşullanma; canlının, belli bir renk tonu gibi sınırlı duyuumsal özelliklere yanıt vermeyi öğrenmesi olan ayırım; yinelenen uyarılara yanıt vermeme şeklinde gelişen alışma; yaşantıları birbirleriyle ilintileri özelliklerine göre sınıflandırmayı içeren kavramlaştırma; problem çözmeye; geçmiş yaşantıların duyum algısı üzerindeki etkisine dayanan algısal öğrenme; duyumlara yönelik işaretlere sinir-kas sistemiyle yanıt vermeye dayanan psikomotor öğrenme; taklit; içgörü; ve etkileşim (Anabiritannica 1994/c: 385) çok kapsamlı ele alınabilecek olan öğrenme türlerinden sadece bazılarıdır.

Öğrenme bireyin çevresiyle etkileşim kurması sonucu oluştuğu ve bireyin davranışlarında değişiklik meydana getirdiği inancı vardır. Kişinin çevresi ile kurduğu etkileşim sonucu bireyde meydana gelen kalıcı izler bireyin yaşantılarını oluşturur. Öğrenme bu yaşantıların ürünüdür. Bundan dolayı öğrenme yaşantı ürünü kalıcı izli davranış değişmesi olarak da ifade edilebilmektedir (Fidan 1996:10-11). Çünkü bir bilgiyi veya beceriyi öğrenen bir insanın eninde sonunda davranışlarında belirli bir değişme olur. Ancak davranışta meydana gelen değişikliklerin bir öğrenme olayı olarak kabul edilmesi için söz konusu davranış değişikliklerini uzun süreli olması gerekir. Doğal olgunlaşma, yorgunluk ve belirli bir ilacın alınması sonucu davranışlarında meydana gelen değişikliklerin bir öğrenme olayı olarak kabul edilmemesi gerekir (Uzunöz 2000: 254). Bundan dolayı bir davranışın öğrenme olup olmadığı aşağıdaki sorularla anlaşılabilir:

Tekrar veya yaşantı yoluyla mı olmuştur?

Davranışta değişiklik meydana gelmiş midir?

Değişiklik oldukça kalıcı mıdır? Bu sorulardan herhangi birisine hayır cevabı alınıyorsa, o davranış öğrenme değildir (Bacanlı 2001: 145). Öğrenmenin meydana geldiğini anlayabilmek için öğrencinin daha önce bilmediği bir fikir ve düşünceyi anlayabilmesi, yapamadığı davranışları icra edebilmesi, bilinen kavramları sentez haline getirerek yeni kavramlar türetebilmesi, öğrendiği

bilgi ve yetenekleri kullanıp uygulayabilmesi, başkalarının davranış ve yeteneklerini anlayıp değerlendirebilmesi gerekmektedir (Eren 1993: 404).

Öğrenmenin gerçekleşmesinde bu süreçte etkili olan unsurlar da çok önemlidir. Bu unsurları da şöyle belirtebiliriz:

1. *Güdüler*: Bunlar fizyolojik (açlık, susuzluk) ve psiko-sosyal (yarışma, ödül, ceza) güdülerdir.

2. *Biyolojik etmenler*: Öğrenmenin içinde bulunduğu elverişli ya da engelleyici biyolojik koşulları ifade eder (Ankay 1990: 73-75).

3. *Fiziksel etmenler*: Bundan kastedilen fiziki ortamdır. Özellikle öğretmen öğrenci etkileşiminde sınıf ortamı ender sosyal, eğitimsel, ve iletişimsel bir çevre olarak görülmektedir. Öğretmenin rolü ve sözlü davranışı diğer sosyal oluşumlardan sınıfı ayırmaktadır (Hertz and Shachar 1990: 77).

4. *Yöntem etmenleri*: Sonuçların bilinmesi, tekrar, konunun bütünlüğü ve aralıklı çalışma, transfer (önceden öğrenilen bilgi ve eylemler benzer alanlara aktarılır) (Ankay 1990: 73-75) yöntemle ilgili etmenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu etmenlerin etkin olduğu öğrenme ortamında, karşılıklı etkileşimin başlayabilmesi için öğrenmeye hazır oluş sürecinin de tamamlanması gerekir. Öğrenmeye hazır olmayan bireye en yeterli öğretim araç gereçleri ve en uygun ortamda yapılacak bir öğretme etkinliği sonuçsuz kalmaya mahkumdur. Öğrencinin öğrenmeye hazır olması üç açıdan önemlidir:

a. *Bilişsel hazır oluş*: Genetik olarak olumsuz bir faktörün bulunmaması ve bireyin bilgileri alabilecek kadar zekaya sahip olması demektir.

b. *Psikolojik hazır oluş*: Bireyin genel uyarılmışlık halinin orta düzeyde olması ve güdülenmiş bulunması gerekmektedir. Şöyle ki uyuyan bir bireye öğretme mümkün olmayacağı gibi çok fazla uyarılma da öğrenmeyi olumsuz etkilemektedir. Ayrıca kişi güdülenmiş olmalıdır. Güdü, bireyi öğrenme durumu için uyarır, aktif hale getirir.

c. *Fiziksel hazır oluş*: Görme, işitme dokunma gibi öğrenme ile ilişkili olan duyuların normal düzeyde görevlerini yapabilmeleri demektir (Ataklı 1991: 103).

Tüm bu unsurlar hep öğrenme çevresi sınırlarında gerçekleşmektedir. Öğrenme çevresi öğrenme sürecinin gerçekleştiği okul ve sınıfın sosyal görünümünü yansıtmaktadır. Burada öğrenme süreci öğretmenler arasında, öğrenciler arasında ve öğretmenlerle öğrenciler arasında olmaktadır (Lazorowitz and Karsenty 1990: 125). Bu süreçte, deneyimler özümsemekte, insanların yeni fikirler geliştirme ve sorunlara çözüm bulma kapasiteleri artırılmaktadır (Özgen ve Gürbüz 1996: 73). Bundan dolayı öğrenme çevresi sınıfın sosyal,

etkili ve öğretici yönünü de yansıtmaktadır. Başarının sağlanmasında, motivasyonda ve öğrenciden öğrenmeye, sınıfa ve öğretmene yönelik davranışlarda karşılıklı etkisi vardır (Lazorowitz and Karsenty 1990: 125). Bu çevre sınırlarında gerçekleşen öğrenme süreci, öğrenmek isteyene öğrenmenin yolunu öğrenmesine yardım etmesi açısından da bir başka öneme sahiptir. Her öğrenme durumunda, öğretmenin temel amacı, kişiye kendini öğrenime açık tutmasına yardım etmektir. Böylece birey öğrenme sorun ve ihtiyaçlarını ortaya çıkarabilir, davranışlara ilişkin geçerli eleştirileri dinleyebilir ve kabul edebilir. İkinci amaç ise, öğrenmek isteyene günlük sorun çözme ve sonucunda oluşan deneme yöntemlerini, analiz ve deneyim ve bilgidен yararlanmayı öğrenmesini kolaylaştırmaktır (Bumın 1979: 82). Böylelikle öğrenme sürecinde etkin ve verimli öğrenmenin sağlanmasında öğrenme sürecinin başarıyla geçirilmesi çok önemli olmaktadır.

B) Kavramsal Çerçeve

Öğrenme konusu çok geniş bir içeriğe sahiptir. Bu kapsamda öğrenme ile ilgili kavramlara açıklık getirmek gerekmektedir. Çünkü çalışma içinde geçen kavramlar, farklı yorum ve açılımlara açıktır. Bundan dolayı, kavramsal çerçevede yer alan kavramları belirginleştirmek gerekmektedir.

Öğrenme sürecinde karşımıza çıkan önemli bir kavram uyarıcıdır. Bu kavram insanların duyu organlarını harekete geçiren ve insanda bir tepkiye yol açan iç ve dış durum değişikliği şeklinde tanımlanmaktadır. Acıkma, susama, kas hareketleri içsel; ses, ışık, dışsal uyarıcılar olarak sayılabilmektedir (Bacanlı 2001: 145).

Öğrenme ile ilgili bir kavram da performanstır. Öğrenme performans sonucu gerçekleşir. Performans ile öğrenme eşitlenirse bir karmaşa doğar. Öğrenme performansın karşısındadır (Bower and Hilgrad 1981: 14). Dolayısıyla performans öğrenmeyi sonuçlandırmaktadır.

Öğrenme ile ilgili diğer bir kavram tepkidir. Kavram uyarıcılara karşı organizmanın gösterdiği davranışı göstermek için kullanılır. Tepki uyarıcısına göre belirlenebilir. Çünkü bir durumda tepki olan davranış başka bir açıdan bakılınca uyarıcı olabilir (Bacanlı 2001: 146).

Karşılık ise bir davranışın, ilgili uyarıcıya karşı o davranışın tekrar gösterilme veya gösterilmeme ihtimalini artırmaya yönelik olarak kullanılmaktadır. Organizma davranışta bulunduğu anda, o davranışın karşılığı, aynı uyarıcı ile daha sonra karşılaştığında gene aynı davranış gösterip göstermemesi gerektiği ile ilgili bilgi içerir. Karşılık, hem istenilen durumun ortaya çıkması için yapılan işin, hem de bu iş için kullanılan uyarıcının adı olarak kullanılabilir (Bacanlı 2001: 146).

Olgunlaşma öğrenmenin önemli rakiplerinden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğer davranış düzenli aşamalardan geçerse, öğrenme değil olgunlaşma söz konusu olur. Davranış olgunlaşma sonucu gerçekleşmiştir. Eğitim süreçleri hızlı ve birbirini takip eden şekilde olmaz ise ve süreçler önemli görülmeyip davranış tamamlanmazsa, görülen değişim öğrenme olarak nitelendirilmez (Bower and Hilgrad 1981: 12).

Öğretme öğrenme ile iç içe bir kavramdır. Eğitimin bir parçasıdır ve eğitime kıyasla daha dar kapsamlıdır. Öğretme, öğrenmenin belli bir amaca ulaşmak için başlatılması, yönlendirilmesi, kolaylaştırılması ve gerçekleştirilmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Öğretme süreci içerisinde öğrenci; öğretici ve araç-gereç ile etkileşimde bulunarak bu süreci gerçekleştirir. Öğretme sürecinde; öğrenciyi istedik hedefler doğrultusunda yönlendirme ve güdüleme, uygun öğrenme yaşantılarını sunarak bu hedeflere ulaşmayı kolaylaştırma, öğrencinin bir bütün olarak (örneğin tutumlar, değerler, uyum gibi kişisel yönleri ile) gelişmesine katkıda bulunma, işlemleri yer alır (Ataklı 1991: 102). Öğretme süreci öğretmenin önemini artırmaktadır.

Öğrenmede öğretmenin rolü de çok büyüktür. Öğretmen öğrenci ile doğru-
dan temas kurar. Eğer öğretmen başarısız olursa, öğrenme tümünden başarısız olur (Skinner 1968: 249). Çünkü öğrenme ve öğretme olgusunun temelinde öğretmen-öğrenci ilişkileri bulunmaktadır. Bu ilişki büyük ölçüde üç etken-
den etkilenebilir. Bunları da şu şekilde belirtebiliriz (Yavuzer 1994: 173);

a. Öğretmene bağlı etkenler: Öğretmenin, kabul edilmeyen davranış kategorisinde ele aldığı bir hareket, sabah yapıldığında olumsuz tepki görünürken, aynı hareket öğretmenin yorgun olduğu öğleden sonra yapıldığında kabul edilen davranış kategorisinde düşünülebilir ve hiçbir tepkiyle değerlendirilmeyebilir.

b. Öğrenciye bağlı etkenler: Bundan öğrenciler arasında bireysel farklılıklara koşut olarak ayırım yapma kastedilir. Örneğin öğrencinin yanındaki arkadaşıyla konuşması, bir öğrenci için kabul edilmeyen bir davranış olarak değerlendirilirken, aynı davranış diğer bir öğrenci için kabul edilen bir davranış olarak ele alınabilir (Yavuzer 1994: 171). Sağlıklı öğrenme ancak kişisel sorunlardan arınmış, problemsiz bir ortamda gerçekleşebilir.

c. Sosyal çevreye bağlı etkenler: Öğretmen-öğrenci ilişkilerini etkileyen bir başka etken sosyal çevredir. Örneğin, top oynama bahçede kabul edilen bir davranışken, sınıf içinde kabul edilmeyen davranış kategorisinde değerlendirilir. Öğrenci bu algılamayı yapıp, sınıf içinde top oynanmaması gerektiğini öğrenmelidir.

ÖĞRENME TÜRLERİ

Tüm öğrenme türleri kişilerin birbirleri ile etkileşimleri sonucu gerçekleşir. Okumayı öğrenen bir kişi hatırlamayı ve yazmayı okuldan öğrenir, sembolle-re açıklık kazandırır ve kelimelerle cümleler arasındaki etkileşimi öğrenir. Ayrıca okuldan bilgi elde eder ve bu bilgiler onun davranış ve değerlerini şekillendirir (Jenkins 1981: 16). Okulun öğrenmedeki önemi oldukça büyüktür. Başta kişiye çok sayıda ve türde simgeler sunulur. Bunlar sözlü olarak yapılır ve kişinin algılamasına bırakılır. Belli şekiller ve kelimelerin okunması ve yazılma süreci bu şekilde başlatılır. Burada ilk görev kişinin tepkilerini onun algılamasına yönelik olarak şekillendirmektir (Skinner 1968: 14). Bu süreçte en önemli görev öğretmene düşmektedir. Sınıf ortamında öğrenme, yazılı ve sözlü tartışmalar ve diyalogların yapılması, ahlaki değerlerin yüklenbilmesi, kültürel ve sanatsal gelişmenin sağlanabilmesi açısından önemli. Öğretmen bu süreçte ne kadar başarılı olursa öğrenci süreçte en fazla girdiyi, kendisi için, elde edebilecektir (Skinner 1968: 254).

Öğrenme en genel şekli ile ikili bir sınıflandırmaya tabi tutulabilir. Deneyime ve akıla dayanan öğrenme türleri vardır. Deneyime dayanan öğrenmede, öğrenme fikir ve olayların birleştirilmesi ile gerçekleştirilir. Akıla dayanan öğrenmede ise öğrenme akıl ve zihin ekseninde odaklaşmaktadır. Deneyime dayalı öğrenmede; Pavlov, Guthrie, Thorndike, Ebbinghaus, Hull, Skinner, Tolman önemli çalışmalar yapmışlardır. Bunların karşısında ise Gestalt psikologları vardır (Bower and Hilgrad 1981: 15). Çalışmamızın bu bölümünde bu genel sınıflandırmaların dışında kalan, özellikle davranışçılara yoğun eleştiriler getiren insancıl akımın öğrenme türlerin inceleyeceğiz.

A. İŞBİRLİĞİNE DAYALI ÖĞRENME

İşbirliğine dayalı öğrenme, çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi öğrenmede etkinlik ve verimliliğin sağlanmasında üzerinde en fazla durulması gereken öğrenme türlerinden birisidir. Şimdi bu yöntemi ayrıntılarıyla ele alacağız.

1- Tanım ve Kapsam

İşbirliğine dayalı öğrenme, küçük gruplar halinde birlikte çalışan ve birlikte çalıştıkları takdirde ödüllendirilen bir öğretim yöntemini tanımlamakta kullanılan bir terim olarak değerlendirilebilir (Baykara 2000: 201). Aktif öğrenme yöntemlerinin temelindeki konuşma, dinleme, yazma ve yansımanın kullanıldığı, bilişsel ve duyuşsal öğrenme ürünleri üzerinde olumlu etkileri kanıtlanmış, işbirliği becerilerinin ön plana çıktığı, temelinde sosyal etkileşim olan, öğrencilerin ihtiyaçlarına cevap verebilen, zihinsel yeteneklerini kullanmasını sağlayan, kendi öğrenmeleri ile ilgili kararlar almasına olanak veren bir öğretim yöntemidir (Yıldız 1999: 155). Yöntem, öğrencilere becerilerini kullan-

malarının gerekliliğini anlamalarında, birlikte verimli çalıştıklarında çok daha başarılı olacaklarını anlamalarında, beceri ve yeteneklerini fark etmelerinde yardımcı olur. Ayrıca öğrencilere becerilerini düzenli olarak geliştirmeleri için fırsatlar tanır (Jordon 1997: 1).

Başarının sağlanmasında işbirliğine dayalı öğrenme grubunda öğrenenler çok verimli çalışmak zorundadırlar. Verimlilik grup üyelerinin fonksiyonları ile doğrudan ilgilidir. Grup üyelerinin faaliyetlerinin yararlı ya da yararsız olduğunu ve hangi faaliyetlerinin durdurulacağı, hangilerinin ise sürdürüleceği, grup tarafından belirlenir. Grup sürecinin amacı, öğrenenlerin grup hedeflerinin gerçekleştirilmesine olan katkı ve çabalarının etkinleştirilmesini belirginleştirmek ve geliştirmektir (Johnson and Johnson 1990: 32).

İşbirliğine dayalı öğrenme öğrencilerin grup içinde ancak yarışmacı değil işbirlikçi bir ortamda öğrenmelerini öngörmektedir. Bu yaklaşımda öğrenciler ortak bir amaca ulaşmak için birlikte çalışırlar. Birlikte çalışmanın esası, birbirinden daha iyi olmak değil, birbirleriyle daha iyi yapmaktır (Bacanlı, 2001:199). İşbirliğine dayalı öğrenmede grup üyelerinin sosyal beceri ve yetenekleri de önem kazanmaktadır. Kişiler sosyal yeteneklerini kullanmaları yönünde motive edilmeli, öğrenmenin başarısının bu şarta da bağlı olduğu hususunda uyarılmalıdırlar. Liderlik ve iletişim yetenekleri bu süreçte oldukça önemlidir (Johnson and Johnson 1990: 32).

İşbirliğine dayalı öğrenme yüz yüze iletişim ve etkileşimin ağırlıkta olduğu bir yaklaşımdır. Grup üyeleri arasındaki ilişki olumlu bağımlılık olarak nitelenir. Grup çalışması olmakla birlikte bir miktar bireysel sorumluluğu da yer verilmektedir. Bu yaklaşımda temel kazanç, işbirliği ve grupla çalışma becerilerinin kazanılmasıdır. Bu gruplara genellikle bilgi öğrenme çemberleri adı verilir. Birlikte öğrenme tekniğinde 4-6 kişilik gruplar birlikte çalışır, öğrenciler birbirleriyle yarışan takımlar oluştururlar (Bacanlı 2001: 199-200).

İşbirlikçi öğrenmeyi diğer küçük grup çalışmalarından ayıran en önemli özellik; grup çalışmasının grup üyelerinin işbirliği yapmalarını sağlayacak biçimde yapılandırılmasıdır (Yıldız 1999: 155).

İşbirliğine dayalı öğrenme süreci, öğrencinin küçük gruplarda yüz yüze birlikte çalışma imkanı tanıyan bir yöntemdir. Küçük gruplar belirli bir proje üzerinde birlikte çalışırlar. Gruplar aylarca bir arada çalışmalarını sürdürebilirler (Jordon 1997: 3).

İşbirliğine dayalı öğrenmede, pozitif bağımlılık (kaynak, rol, görev, ödül bağıllığı), yüz yüze destekleyici eğitim, bireysel sorumluluk, sosyal beceriler ve grup sürecinde yarışma karşımıza çıkan önemli unsurlardır (Saban 2000: 140).

İşbirliğine dayalı öğrenmede ilk adım, olumlu bağımlılık ilişkisi çerçevesinde öğrenenler arasında işbirliği oluşturmaktır. Olumlu bağımlılık öğrenenlerin başarılarının

birbirlerine bağlı olmasını gerektirir ve verilen görevin tamamlanabilmesi için aralarından başansız olanlara diğerlerinin mutlaka yardım etmesi gerektiğine kendilerini inandırmaları ile gerçekleştirebilir (Johnson and Johnson 1990: 27).

İşbirliğine dayalı öğrenmede ikinci adım, yüz yüze etkileşim ortamının sağlanmasıdır. Bu ise öğrenenlerin birinci aşamada birbirlerine etkili ve verimli şekilde yardımda bulunmaları ile olur. Birbirlerine gerekli araç gereç ve bilgileri etkin bir şekilde sağlamaları, görev ve sorumluluklarını yerine getirmelerinde birbirlerine geri bildirimde bulunmaları, en iyi sonucu elde edebilmek için birbirleri ile yoğun ve sert tartışmalara girebilmeleri, karşılıklı hedeflerinin gerçekleştirilmesi için birbirlerinin çabalarını desteklemeleri, her zaman doğru ve dürüst hareket etmeleri, karşılıklı çıkar ve kar olgusu için motive olmaları, endişe ve stresi en az şekilde hissetmeleri ile gerçekleştirilebilir (Johnson and Johnson 1990: 30-31).

İşbirliğine dayalı öğrenmede gerekli diğer bir unsur, grup sorumluluğu ve bireysel hesap verebilirlik olgularının yerleştirilmesidir. Bunun için birinci aşamada kişiler kendi görevlerini yerine getirmek, ikinci olarak ise, grup içinde görevlerini yerine getirmede sıkıntısı olanlara yardım etmek sorumluluğunu taşımalarını sağlamak gerekmektedir. Grupta kişiler olumlu bağımlılık ilişkisi çerçevesinde kendilerini sorumlu hissederler. Ayrıca öğretmenin grup sorumluluklarını değerlendirmesi ve öğrenenlerin görevlerini yerine getirmeleri için öğretmenin tarafından zorlanması; sorumluluk ve hesap verebilirlik sisteminin kurulmasını sağlar (Johnson and Johnson 1990: 31).

2- İşbirlikçi Öğrenme Grupları İle Geleneksel Öğrenme Grupları Arasındaki Farklar

Geleneksel öğrenme gruplarında olumlu bağımlılık gözlenmez iken, işbirlikçi öğrenme gruplarında bir öğrenci, bireysel olarak amaçlarına ancak diğer öğrenciler de başarılı olursa ulaşabileceğini bilir (Olumlu bağımlılık).

Geleneksel öğrenme grupları homojen yapıdadır. İşbirlikçi gruplar ise, yetenek, cinsiyet, ırk, sosyal ve kişilik özellikleri açısından karmadır.

Geleneksel öğrenme gruplarında yönlendirici lider bulunurken, işbirlikçi gruplarda liderlik grup içinde paylaştırılır.

Geleneksel gruplarda bireysel sorumluluk esas iken, işbirlikçi gruplarda grup sorumluluğu esastır.

Geleneksel öğrenme gruplarında genelde bireysel çalışma söz konusudur. İşbirlikçi gruplarda ise, gruptan çıkmış tek bir ürüne vurgu yapılır, iş ve devamlılık önemsenir. İlerlemeye yönelik dayanışma vardır.

Geleneksel öğrenme gruplarında sosyal becerilere daha az önem verilirken, işbirlikçi öğrenme gruplarında paylaşma, iletişim, liderlik, dürüstlük gibi sosyal beceriler doğrudan öğretilir.

Geleneksel öğrenme gruplarında öğretmenin rolü sınırlı iken, işbirlikçi öğrenme gruplarında, öğretmen gözlemci ve katılımcıdır. Sorunları çözer, uygulama sürecinde gerekli işlemleri yapar (Yıldız 1999: 157).

İşbirlikçi öğrenme, bu farklılıklarından dolayı; öğrenciler arasında daha olumlu ilişkilerin gelişmesine neden olur. Karşılıklı ilişkilerde güven, farklılıkları ve benzerlikleri anlayışla karşılama bu kapsamdadır. Öğrencilere daha fazla psikolojik destek verilir. Öğrenci, olumsuzluklara ve strese karşı koyma yeteneğini geliştirir. Tüm öğrenciler başarı için daha çok çalışırlar (Yıldız 1999: 158). Bunun sonucunda daha üretici olurlar, üst düzeyde muhakeme ve düşünme yeteneğine kavuşurlar.

3- İşbirliğine Dayalı Öğrenme ve Grup İklimi

İşbirliğine dayalı öğrenmede en önemli süreçlerden biri de grup içi işbirliği ikliminin oluşturulmasıdır. Öğreticilerin hisleri, varsayımları, inançları öğrenme çevresinin havasını oluşturur. Hayatın kalitesi bu şekilde belirleniyor. Hava kirlendiği zaman öğrenci nefesini tutmadığı müddetçe bu ortamda zehirlenir (Hammond and Collins 1991: 24). Bundan dolayı öğrenmede işbirliğine dayalı bir iklim oluşturmak oldukça önemli. Grup ortamında bağımsız atmosfer derin öğrenmeyi sağlayabilen bir ortam. Kalbin ve beyinin açılması bu şekilde çok daha kolay oluyor (Hammond and Collins 1991: 21).

İşbirliğine dayalı öğrenme iklimi, demokratik, açık, işbirlikçi, meydan okuyucu ve eleştirel özellikler taşır ancak hiçbir zaman tehdit edici olmaz. Burada öğreten ile katılanlar eşit konumdadır (Hammond and Collins 1991: 22).

Şimdi grup içinde işbirliği iklimi oluşturulurken hangi aşamaların bulunduğu-
nu görelim:

a. Fiziksel İklim:

Öğrenmenin gerçekleştiği fiziksel şartlar öğrenmenin kalite ve miktarında çok önemli etkilere sahiptir (Hammond and Collins 1991: 33). Fiziksel koşullar, ortamın ısı, ışık, havalandırma gibi yönlerden uygun olmasını içerir (Ataklı 1991: 103). Fiziksel koşulların en önemli işlevi, öğrencilerin kendilerini rahat ve konforlu hissetmelerini sağlamaktır. Bunun için yeterli ışık, ısınma, havalandırma, mevsime göre serinlik, sessizlik, temizlik gibi unsurların sağlanması gerekir (Hammond and Collins 1991: 34). Bu süreçte iletişimi açık tutmak ve grup içi kavrama da eşit olanaklar yaratmak gerekir. Örneğin yuvarlak masa düzeni, göz göze karşılıklı etkileşim, öğretmenin öğrenci ile aynı koltukları

paylaşması, hatta öğrenenlere bir şeyler yiyip içme imkanının tanınması gibi olanaklar öğrenmenin niteliğini artırır (Hammond and Collins 1991: 34).

b. Psikolojik İklim:

Öğrencilerin grup içinde kendilerini ve birbirlerini nasıl hissettikleri ile ilgilidir. Bu durum da fiziksel çevre kısmen etkilidir. Ancak grup içi sosyal etkileşimler, saygı duyma, güven, dürüstlük, rol oynamaktan çok kendilerini oynama, birey olarak kabul görme, değer verme, psikolojik iklimi olumlu kılar. Bu şekilde öğrenmenin önü açılıyor (Hammond and Collins 1991: 35). Psikolojik iklimde öğreticiler dürüstlüğü temin etmeli, samimi ortamı sağlamalı, öğrenenlere saygı duymalı, öğrenenler kendi kabul edilebilirliklerini görmelidir (Hammond and Collins 1991: 39).

c. Sosyal İklim:

Öğrenme grubu içindeki etkileşim ve ilişkilerle ilgilidir. Öğrenenler kendilerini birey olarak değerli buluyorlar mı? Kişiler tartışmalara rahatlıkla katılabiliyorlar mı? Aralarında iş birliği arıyorlar mı? gibi sorulara yanıt verirler (Hammond and Collins 1991: 39). Sosyal iklimde en başta grup içi sınırlar kaldırılmalıdır. Öğrenciler özerkliklerine kavuşmalıdırlar. Grup içinde samimi ortam oluşturmak için kişilerin ilk isimleri kullanılmalı, grup içi buzlar kırılmalı, grup içi güç dengeleri ve roller açığa çıkarılmalı, yeni roller ortaya konmalı ve bunları üstlenilmesi için çalışılmalı. Öğretici ve öğrenen mümkün olduğunca çok çeşitli rolleri oynayabilmelidir. Eğitim ortamında ortak düşünme ve iletişim için yeni kelimeler bulunmalı, bunlar kullanılmalı, öğrenim ortaklıkları cesaretlendirilmelidir (Hammond and Collins 1991: 39-43).

d. Entelektüel İklim:

Eğer öğrenciler kendilerini güvende hissederlerse, rahat ve huzurlu bulurlarsa entelektüel meydan okumanın önü açılır. Kendilerini geliştirirler, fikirleri paylaşırlar, farklı bakış açılarını rahatlıkla tartışabilirler (Hammond and Collins, 1991: 46). Entelektüel iklim oluşması için kendiliklerince öğrenme açıklanırken, mali süreç açıklanmalı, öğrencilerin entelektüel yeteneklerine saygı duyulmalı, koşul, durum analizleri yapmaları için cesaretlendirilmeli, sansür engellenmeli, tartışmalarda, bireysel görüşmelerde limit konulmamalıdır (Hammond and Collins 1991: 47-49).

e. Yönetsel İklim:

Yönetsel karar verme süreci ve katılımcıların bu sürece katılmaları önemli. Esneklik ve yeni görüşlere açıklık çok önemli. Kurumsal kurallar, meslektaşlardan gelen eleştiriler, dikkate alınmalı. Öğrenciler öğrenim sürecini kendileri kontrol ettikleri inancına kapılmalı ve bunları yaşam tarzı olarak almalıdırlar (Hammond and Collins 1991: 50). Mutlaka esneklik sağlanmalıdır. Güç

paylaşılmalı, yönetim sürecine öğrenenler de katılmalıdır. Öğrenciler katılım sürecinde karar verme dede yer almalıdırlar. Örneğin en önemli kararlar, ne-nasıl-nerede-ne zaman öğrenciler tarafından öğrenilecek ve öğrenme nasıl değerlendirilecek sorularına rahatlıkla cevap bulabilmelidirler. Bireylerin, küçük grupların ve büyük grupların görevleri listelenmeli, iletişim ve haberleşme kanalları sürekli açık tutulmalıdır. Katılımcılar genelde broşürden çok etkilenirler. Bu broşürlerde istenen öğrenme iklimi ve gerekenler öğrencilere açıklanabilir. Ayrıca bu tür resmi yöntemler dışında informal ve sözlü iletişim ile öğrenciler bilgilendirilmelidir (Hammond and Collins 1991: 51-53).

4- İşbirliğine Dayalı Öğrenmede Motivasyon ve Grup Oluşturma

İşbirliğine dayalı öğrenmede öğrenenlerin öğrenmeye dönük motivasyonlarında iki değişken önemlidir. Bunlar;

a)Pozitif sosyal kolaylaştırmalar ve küçük işbirlikçi gruplarla benzer anlaşmalar sağlama,

b)Karar verme sürecine öğrenenlerin de katılımını sağlama (Sharan and Shavlov 1990: 173).

İşbirliğine dayalı öğrenme tüm sınıf içi öğretimine göre öğrenenlerin, daha fazla özerk olmalarını ve kendilerine güven duymalarını sağlar. Sınıf öğretiminde öğretici aynı anda herkese konuştuğu için öğrenciler psikolojik olarak birbirlerinden izole olurlar (Sharan and Shavlov 1990: 174).

Grup içi işbirliği geliştirilirken işbirliğinin dizaynı çok önemlidir. En başta grup içi farklılıkları en aza indirmek gerekir. Eğer grup içinde etnik bir heterojenlik var ise bu durum grup tarafından dışa yansıtılır. Öğreticilerin bu durumda işleri oldukça zorlaşır. Grup içi görevlendirmelerde bilgi, beceri ve yeteneğin yanında farklılıklar da dikkate alınmalıdır (Miller and Harrington 1990: 61-62).

Grup ilişkilerini geliştirmek iki türlü olabilir. Birincisi, grup içinde insan ilişkileri eğitim programları ile karşılıklılık, açıklık, kabul edebilirlik, duyarlılık gibi kavramların gelişmesini sağlamak. Bu şekilde hareket edildiğinde öğrenimde grup performansı artar. İkinci bir yöntem ise grup içinde başarılı ya da başarısız tutum sergileyenlerle bire bir diyalog içinde bulunmak (Miller and Harrington 1990: 65). Bu grup ortamında, öğrenme gruplarını sınıflandıracak olursak;

a. Formal işbirlikçi öğrenme grupları (Bu tür gruplar, bir ders saati veya birkaç hafta süreli olarak oluşturulabilirler. Öğrenciler bizzat katılarak materyali organize eder, açıklar, özetler ve mevcut kavramlar ile birleştirir.

b. İmformal işbirlikçi öğrenme grupları (Birkaç dakika ile bir ders arasında değişen süreler için oluşturulur. Bir sistem konuşma, gösteri, film ve video

gibi doğrudan öğretmede kullanılır. Öğrencilerin dikkati, öğretilmek istenen materyale çekilmesi amaçlanır.

c. İşbirliği esaslı gruplar (Bunlar en az bir yıl olmak üzere uzun sürelidir. Heterojen guruplardır. Üyelik kalıcıdır. Yardımlaşma, teşvik, akademik gelişmeye yardım söz konusudur. Uzun dönemli sorumluluk yükleyen ilişkiler oluşturulur (Yıldız 1999: 159).

Öğrenme grupları sınıf tabanında ele alındığında ise, dörtlü bir ayırım yapılabilir:

a. Sahte öğrenme grubu: Görünüşte birbirleri ile konuşan ancak yarışan üyelerden oluşur.

b. Geleneksel sınıf öğrenme grubu: Beraber çalışmak üzere görevlendirilmiş öğrencilerden oluşur.

c. İşbirlikçi öğrenme grubu: Birlikte çalışmaları istenen ve bundan oldukça memnun olan öğrenciler tarafından oluşturulmaktadır.

d. Son olarak belirtilen yüksek performanslı işbirlikçi öğrenme grubu normal gruptan tepkisel ve performans açısından farklıdır. Grup üyeleri arasında bağımlılık üst seviyededir ve aralarında kuvvetli bir duygusal bağ vardır (Yıldız 1999: 156-157).

İşbirliğine dayalı öğrenmede grup oluşturma sürecinde öğretmenin çok önemli görevleri vardır. Öğretmen amaçları belirleme ve açıklama fonksiyonunu yerine getirir. Burada akademik ve sosyal amaçlar şeklinde ikili bir ayırım yapılabilir. Öğretmen öğrenme öncesi çeşitli kararları da alır. Bunlar; grubun büyüklüğü ve üye sayısına karar verme, öğrencileri gruplara yerleştirme, sınıfın organizasyonu, öğretim materyallerinin seçimi ve rollerin dağıtımıdır. Ayrıca öğretmen, değerlendirme süreci için kriterler belirler, grup çalışmalarının etkili bir şekilde işlemlerini sağlar (Saban 2000: 145).

5-İşbirliğine Dayalı Öğrenme Yöntemleri

İşbirliğine dayalı öğrenme yöntemleri olarak; öğrenci takımları ve başan bölümleri, takım-oyun-turnuva, işbirliğine dayalı birleştirilmiş okuma ve kompozisyon, takım destekli bireyselleştirme, birlikte sorulım-birlikte öğrenelim, birleştirme ve karşılıklı sorgulama teknikleri sayılabilir (Baykara 2000: 201).

a. Birleştirme Yöntemi:

Yöntemin ana unsurları; grup oluşturulması (3-7 kişi arasında olacak), materyalin bölünmesi (üniteler öğrenen sayısına göre alt bölümlere ayrılacak, her öğrenci kendine ait bölüm üzerinde çalışmaktan ve gruptaki diğer arkadaşlarına öğretmekten sorumlu olacak), uzmanlık grupları (farklı gruplardaki aynı konuyu alan üyeler bir araya gelerek uzmanlık gruplarını oluşturacaklar ve konular

derinlemesine tartışılacak), grup içi öğretim (tüm grup üyeleri hazırladıkları konuları birbirlerine anlatacaklar) ve sınav (öğrenciler tüm üniteyi kapsayan izleme testine alınacaklar)dır. Birleştirme yöntemi işbirliğine dayalı öğrenmenin en önemli unsuru olarak değerlendirilmiştir (Baykara 2000: 201).

b. Öğrenme Halkaları Yöntemi:

Birlikte öğrenme tekniği olarak da bilinir. 1975 yılında Johnson tarafından geliştirilmiştir. Yöntemin unsurları; grup hedefi, fikirlerin ve materyallerin paylaşımı, uygun görev dağılımları ve ödüllendirme sistemi.

Johnson bu yöntemin başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için 18 özel adım belirlemiş, bunları şu şekilde özetlenebilir:

Grup ve kurum amaçlarının ortaya çıkarılması,

Grupların 6 öğrenci ile sınırlandırılması,

Grup yapılarında etniklik, cinsiyet ve yetenek ayrımına dikkat ederek, heterojen grup yapısının kurulması,

Grupları dairesel halkalar şeklinde düzenleyerek grup içi iletişimin daha iyi kurulmasını sağlanması,

Öğrenciler arası bağımlılığı artırmak için eğitici materyaller kullanılması. Örneğin metinlerin tek bir fotokopisini vererek, öğrencilerin paylaşım duyguları güçlendirilebilir. Rekabet öyle yapılandırılmalı ki, öğrenci kendi grubunun başarısının birbirlerine bağıllıktan geçtiğine inanmalıdır.

Grup içi rolleri belirlerken bağımlılığı teşvik edecek şekilde hareket edilmesi. Derslerin özetlerini yapacak bir öğrenci (özetçi), öğrencilerin birbirlerine yardım etmelerini teşvik edecek bir öğrenci, yapılanları kaydedecek bir öğrenci ve grup içi işbirliğini gözlemleyecek bir öğrencinin belirlenmesi, öğrencilerin başarılı olmalarında birbirlerine bağlı oldukları inancına kapılmalarına neden olacaktır.

Akademik grup içi görevlerin açıklanması,

Olumlu hedef bağımlılığının yapılaştırılması. Bu durum grup ödülleri bireysel performansa bağlı kılarak ya da grup çıktısını tek bir çıktı olarak kabul ederek gerçekleştirilebilir.

Bireysel sorumluluk sisteminin kurulması,

Grup içi işbirliği sisteminin kurulması,

Başarı kriterlerinin açıklanması,

İstenen davranış kalıplarının belirlenmesi.

Sorunların çözümünde görev alan öğrencilerin davranışlarının gözlemlenmesi,

Görevsel yardımlarda bulunulması. Öğretmen sorulara cevap verme, tartışma ortamı yaratma gibi fonksiyonlar görerek bu yardımı yapar.

Etkili iletişim gerekli becerilerin kazandırılmasına aracılık edilmesi,

Öğrenci ve öğretmenlerin özeller yaparak dersin daha iyi anlaşılmasını sağlamaları,

Her bir öğrencinin görevlerinin değerlendirilmesi,

Grup sürecini tartışma ve gözlemlene yoluyla belirlenmesi (Knight and Bohlmeier 1990: 123-125).

c. Karşılıklı Sorgulama Yöntemi:

Bu tekniğin en önemli yönü, öğretmen tarafından hazırlanan soru kökleri yoluyla öğrencilerin birbirlerine soru sorma ve cevap verme etkinliklerini içeren bir çalışma olmasıdır (Baykara 2000: 202).

d. Jigsaw Yöntemi:

Bu yöntem 1978 yılında Aronson tarafından geliştirilmiştir. Yöntem sayesinde her öğrenciye grup içinde dersin her bir bölümü için bilgi karşılaştırması yapma fırsatı tanınmasıdır. Dolayısıyla öğrenci Jigsaw grubunda, diğer üyelerin başarısı için kendini sorumlu hissediyor. Yöntemde Jigsaw grubu, ile diğer gruplar arasında işbirliği sağlanabiliyor. Çünkü öğrenci diğer gruplarda dersin bölümlerinin nasıl öğrenildiğini, bu süreçte neler yapıldığını araştırmak zorunda kalıyor. Bu yöntemin özelliği, bireyselliği ön plana çıkarması ve öğrenci notlarının sınavlarda gösterdikleri performansa bağlı olmasıdır. Dolayısıyla başarı için grup ödülü yok. Öğrenci dersin tümünün öğrenilmesinden bireysel olarak sorumlu (Knight and Bohlmeier 1990: 125).

1980 yılında Slovin tarafından geliştirilen 2. Jigsaw modeli ise grup içi öğrenme timleri arasında rekabet oluşturmak amacını güdüyordu. Yöntemin işbirlikçi yönü, timlerin başarılarına göre özel ödüller verilmesi. Ancak bu ödüller de timler içinde bireylerin performansına bağlı. Her öğrencinin takım skorunu artırmada eşit şansı var. Her öğrenci bireysel olarak sorumlu (Knight and Bohlmeier 1990: 125).

3. Jigsaw modeli ise 1986 yılında Kagan tarafından geliştirildi. Daha çok iki dil konuşulan sınıflarda, farklı düzeylerde İngilizce konuşan öğrenciler arasında uygulanan bu modelde İngilizce konuşan, konuşamayan ve her ikisini de konuşanlar araştırma kapsamındalar. Gruplar için hazırlanan tüm materyaller iki dil olarak hazırlanıyor. Grupların kurulması ve grup sürecinin değerlendirilmesi bu ortamda oluyor (Knight and Bohlmeier 1990:125).

e. Öğrenci Timleri Yöntemi:

1980 yılında Slovin tarafından geliştirildi. Yöntemde gruplar arası rekabete vurgu yapılıyor. Öğrenciler grup içinde birbirine ders vererek, birbirlerini eğiterek rekabete kendi gruplarını hazırlıyorlar. En önemli unsur rekabet. En önemli grup ödülü ise sınıf gazetesinde grubun isminin geçmesidir (Knight and Bohlmeier 1990: 126).

f. Takımlar-Oyunlar-Turnuvalar Yöntemi:

Bu yöntemde ise yarışmacılık gündeme geliyor. Yöntem 1978 yılında De Vries tarafından geliştirildi. Bu yöntemde farklı grup öğrencileri yeteneklerine göre çeşitli turnuvalarda karşı karşıya geliyorlar. Bunlarda başarısız olanlar hatalarını görüyorlar ve bir sonraki turnuvada aynı hataya düşmemek için çalışıyorlar. Quiz ve testler yapılarak öğrencilerin eksiklikleri giderilmeye çalışılıyor.

g. Takımın Belirleyici Olduğu Bireysellik Yöntemi:

Yöntemde temel vurgu, motivasyon üzerindedir. Slovin bu yöntemi 1985 yılında geliştirmiştir. Farklı yetenekleri olan öğrenciler küçük gruplar oluştururlar. Bu gruplarda soru ve cevap kağıtları ile birbirlerini ölçerler. Karşılıklı cevaplarını kontrol ederler. öğretmen 5-6 dakikalığına belirlediği öğrencileri grup dışına çıkararak hatalarını nasıl düzeltecekleri konusunda onları bilgilendirir (Knight and Bohlmeier 1990: 126).

h. Grup Tartışması Yöntemi:

Shoran ve arkadaşları tarafından 1984 yılında geliştirilen bu yöntem, öğrenme sürecinde öğrencilerin kendi kendiliklerince yaptıkları faaliyetler temel hareket noktası olarak ele almaktadır. Yöntemin temel olarak 4 özelliği belirtilmiştir;

1. Sınıf gruplara bölünür, her grup genel bir konuya farklı yaklaşımlar getirirler.
2. Grup üyeleri arasında bağımlılığı artırmak için anlamlı bölümlendirmeler yapılmalıdır.
3. Grup içi iletişim kanalları mutlaka açık tutulmalı, plan, koordinasyon, değerlendirme, analiz ve bütünleştirme öğrenciler tarafından yapılmalıdır.
4. Öğretmen dolaylı sınıf lideri olmalı, kaynak kişi konumunda olmalı, yön vermeli, gerekli açıklamalar yapmalı, uyarıcı sınıf ortamı yaratmalıdır (Knight and Bohlmeier 1990: 126).

Grup tartışmasında 6 yöntem bulunmaktadır:

1. Öğretmen genel bir konu ve bunun alt dallarını belirler. Öğrenciler, 2-6 kişiden oluşan gruplar oluştururlar. Burada cinsiyet, etkinlik ve yetenek açısından heterojenliğe dikkat edilir.

2. Öğrenciler tartışmaya nasıl başlayacakları ve sürdürecekleri konusunda planlama yaparlar.
3. Plan uygulama sürecine girilir. Bu süreçte öğretmen okul içi ve dışında bilgi kaynakları sağlar.
4. Öğrenciler elde ettikleri bilgileri analizini ve değerlendirmesini yaparlar. Sonra grup bu bilgilerin özetini hazırlar.
5. Grup sınıfın tümüne çalışmaların sonuçlarını özetler. Sunuşlarda drama, data-show gibi yöntemler kullanılabilir.
6. Son bölümde raporlar, sunuşlar ve bireysel öğrenmeler değerlendirilir. Öğrenciler bireylere ve diğer gruplara çeşitli girdiler sağlayarak, bu süreçte katılabilirler (Knight and Bohlmeier 1990: 126).

BULUŞ YOLUYLA ÖĞRENME

İşbirliğine dayalı öğrenmenin yanında, insancıl yaklaşımın gündeme getirdiği diğer bir öğrenme yöntemi, de buluş yoluyla yani keşfederek öğrenmedir. İnsancıl yaklaşımın genel özelliklerinden olan bireyi ön plana çıkarma burada da kendini göstermekte, bireyin yaratıcılığını ortaya koyarak öğrenmenin başarısında kendisinin inisiyatifi ele alması söz konusu olmaktadır.

1- Tanım ve Kapsam

Buluşsal yöntem, bir sorunun çözümü aranırken başlangıçta soruna varsayımsal bir çözüm öngörüp, arama işleminde bundan yönlendirici olarak yararlanma esasına dayanan bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Bu yöntemde, bulunulacağı umulan sonuç üzerine önceden bir kabul oluşturmak, bulguları aramak, seçmek, ya da yorumlama sürecinde bu kabulü kılavuz olarak kullanmak, yeni bulguların ortaya çıkarılması ya da yorumlanması süreci ilerledikçe başlangıçta yapılan kabulün sürekli biçimde yenilemek ve düzeltmek (Anabiritannica 1994/b: 20) başarılı olmada en önemli adımlar olarak değerlendirilmektedir.

Yöntemin eğitim alanında uygulanması, en çok öğretmen öğrenci etkileşiminde gündeme gelmektedir. Öğretme sürecinde bu yöntemi uygulayan öğretmen, öğrencilerini önce ayrıntılar ve örneklerle karşı karşıya getirir, bunların incelenmesi ve çözümü sonucunda da genel ilkelerin formüle edilmesini sağlar. Öğretmen belirli örnekler verir ve öğrenciler konunun yapısını ve bu örneklerle karşılıklı ilişkilerin buluncaya kadar çalışmaya devam eder (Kazancı 1989: 149). Yöntem, öğretmenin yol göstermesi ve öğrencinin ipuçlarını kullanarak sonuca gitmesini öngörmektedir. Burada etkili öğrenme emir ve talimatlarda bir düzeni gerektirmektedir. Burada talimatlar basitten karmaşığa doğru gider ve bu şekilde tanımlanan konunun, tanıtılmadan anlaşılması sağlanır (Jenkins 1981:16). Bu şekilde öğrenme deneme yolu ile

olmaktadır. Bir eylem yapılır, sonuçları görülür, sonra yeni ve farklı bir eyleme geçilir. Ancak eylem sonuçları gözlenemez hale gelirse doğrudan öğrenme imkansızlaşmaktadır (Özgen, Gürbüz 1996: 83). Öğrenmenin amacı sorun çözümüne ve bu sorunların bağlı olduğu ilkeleri belirlemeye yönelik olmalıdır. Eğer kişi ilişkileri, ilkeleri ve süreci anlar ise bilgi daha geç unutulur (Jenkins 1981: 16).

2- Yöntemin Teorisyeni

Buluş yoluyla öğrenme yöntemi, Jerome Bruner tarafından geliştirilmiştir. Bruner bu alanda yaptığı çalışmalarla yöntemin kurucusu sayılmaktadır.

1915 yılında Newyork'ta doğan Bruner, küçük çocuklarda algı, öğrenme, bellek ve öteki biliş biçimleri konusunda yaptığı çalışmalar ile dikkat çekmiş, Jean Piaget'nin aynı konudaki çalışmalarıyla birlikte ABD eğitim sisteminde etkili olmuştur. Duke Üniversitesinden lisans ve Harvard Üniversitesinden psikoloji doktorasını alan Bruner, 2. Dünya savaşında Fransa'da ABD ordusunda psikolojik savaş uzmanı olarak çalışmış, 1952 yılında psikoloji profesörü olmuş, o tarihten bugüne de başta Oxford ve Newyork Üniversiteleri olmak üzere çeşitli kuruluşlarda deneysel psikoloji dersleri vermektedir (Anabiritannica 1994/a: 390).

Bruner'in çalışmaları, Piaget'in geliştirdiği bilişin gelişim aşamaları kavramının okullardaki eğitimde göz önüne alınmasını sağlamıştır. Birçok dile çevrilen Eğitim Süreci (1960) isimli kitabı, ders programlarının yeniden düzenlenmesi konusunda etkili bir çalışma olarak kabul görmüştür. Bruner kitabında, hangi gelişim aşamasında olursa olsun her çocuğa uygun biçimde sunulması koşuluyla her konunun öğretilebileceğini öne sürüyordu. Ona göre, bütün çocuklarda doğal bir merak ve çeşitli konularda yetkinleşme isteği vardır; ama önlerindeki konu çok güç olursa sıkılırlar. Bu yüzden okuldaki dersler, çocuğun içinde bulunduğu gelişim aşamasına uygun biçimde işlenmelidir. Bruner, çocuklarda algılama konusunda çalışmalar da yapmış ve çocukların bireysel değerlerinin algılarını önemli ölçüde etkilediği sonucuna varmıştır (Anabiritannica 1994/a: 390).

Bruner, bilişsel yapıların daha çok çocuğun yaşantı ve izlenimleri ile oluştuğu görüşündedir. Değişik bireylerde gelişmenin değişik hızlarda oluştuğunu, öğrenende hazır bulunuşluğun beklenemeyeceğini ve kişinin yaşantılar yolu ile hazırlanabileceğini savunur (Kazancı 1989: 157).

Bruner, öğrenme ile düşünme arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu ancak, öğrenme diye adlandırılan her olayın doğal olarak düşünmeyi geliştireceğine inanmaktadır. Öğrenmenin bireye yararlı olabilmesi için, öğrenilen bir şeyin bireyi daha sonraki benzer durumlar karşısında zorlanmayacak biçime getirecek yapıda olması gerekir. Herhangi bir öğrenmenin eğitsel değeri, onun

özel olmasıyla artar. Çünkü özel öğrenme, bireyi düşünmeye alıştıran, düşünmeyi sağlayan öğrenmedir. Öğrenme ile düşünme arasında küçüm-senmemesi gereken aslında çok önemli bir engel vardır. Herhangi bir kimse bu engeli aşacak biçimde bilgi ve becerilerle donatılmazsa yalnızca öğrenme ile yetinmek zorunda kalır (Kazancı 1989: 43).

Bruner'e göre öğretmen öğretme işine öğrencilerin dikkatini çekecek, onları tahrik edecek konuları sunmakla başlamalıdır. Öğrenme konusunun yapısını öğrenciler kendileri bulabilmelidir. Yapı, temel düşünceler, bunlar arasındaki ilişkiler veya bizzat konunun genel görüntüsü demektir (Kazancı 1989: 149). Buradan da anlaşıldığı gibi Bruner'in kuramında öğretmene daha büyük iş düşmektedir. Ancak öğrenci kesinlikle pasif durumda değildir. Öğrenmenin başarısı, öğrencinin göstereceği performansa bağlı olacaktır.

3- Yöntemin İlkeleri

Buluş yoluyla öğrenme, içeriği itibarıyla etkin bir yöntem olarak kabul edilse de, başarının sağlanması için yöntemin ilkelerine mutlaka uyulması gerekmektedir. İlkeler, yöntemin başarısının gizlendiği anahtar unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

a. Öğrencinin Öğrenmeye Hazır Oluşunu Sağlayacak Unsurların Belirlenmesi:

Bruner'e göre bütün çocukların içinde öğrenme arzusu vardır. Öğrenmenin sürekliliği içten güdülenme ile sağlanabilir. Bunun için bunu sağlayacak güdüler belirlenmelidir.

İnsanı öğrenmeye hazırlama güdüler:

a. Merak duyma: Çocuklar çok meraklıdırlar ve bir etkinlikte sürekli olarak kalamazlar. Merak onları, konu ve etkinlik değiştirmeye yöneltir. Bu nedenle okullarda bu duygulardan yararlanmak ve onu kontrol altına almak gerekir. Çocuğun anlama, keşfetme merakını giderme isteği yönlendirilmeli ve teşvik edilmelidir (Fidan 1996: 90-91).

b. Başarma isteği: Çocuklar kendilerinin başarılı ve yeterli oldukları alanlara daha çok ilgi duyarlar.

c. Başkalarıyla birlikte olma: Bu duygu çocuklarda birlikte iş yapmayı ortaya çıkarır. Öğretmenler çocuklardaki bu doğal yönelimlerden yararlanarak onları öğrenme sürecinde sürekli etkin hale getirebilirler (Fidan 1996: 91). Buluş yoluyla öğrenmede öğretmenin rolü burada ortaya çıkmaktadır.

Bütün çocuklar bir öğrenme isteği ile hazır olarak donatılmışlardır. Öğrenme ancak içten güdülenme ile olacaktır. Dıştan güdülenmenin etkileri her zaman için geçicidir (Kazancı 1989: 149). İçten güdülenmeler zaten kendileri ödüllendirci olduğu için kendi devamlılıklarını da sağlarlar. Bruner'e göre eğitim-

de iç güdülerden yararlanılmalıdır. Ödül ve ceza gibi dış motifler eğitim için uygun değildir. Çocuklarda doğal olarak hazır bir öğrenme isteği bulunmaktadır. Öğretmenler böyle bir güdülemeyi öyle ayarlayıp geliştirmelidirler ki çocuklar rehberlik altında yapılan tarama ve incelemenin kendi kendilerini giriştikleri öğrenme çabalarından daha anlamlı ve daha doyurucu olduğunu görebilsinler (Kazancı 1989: 150).

Buluş yoluyla öğrenmede öğretmenin başarısı, öğrenmenin derecesi ile doğru orantılıdır. Öğretmenler öğrencilerin çeşitli seçenekleri incelemelerini kolaylaştırmalı ve düzenlemelidir. Öğretmenin kendi yeteneklerini sergileyebileceği bu süreçte, ortaya koyacağı seçenekler üç şekilde incelenebilir:

- a. Eyleme girişme: Eylemi başlatmak için kişiler belirli bir ölçüde belirsizlik yaşamalıdır.
- b. İncelemenin sürdürülebilmesi için tehlikeli bir durumun söz konusu olmadığına çocuk inandırılmalıdır.
- c. İncelemenin belli bir yönü olmalıdır. Çocuklar amacın ne olduğunu ve bu amaca ne kadar yaklaştıklarını bilmelidirler (Kazancı 1989: 150).

Bruner, eğitim programları ve motivasyon arasındaki ilişkiyi kurmuş ve bunları üç noktada toplamıştır.

- a. Ders konularının psikolojisi: Bir dersi öğretirken çocuğa o dersi oluşturan düşünceyi öğretmek gerekir. Çocuğun gelişim seviyesine inilmelidir.
- b. Okulda düşünme nasıl motive edilebilir sorunu: Çocuk önünde çözülebilecek bir problemin farkındadır, ancak bu problemi oluşturan ve etkileyen güçlerin farkında değildir. Çoğu zaman çocuklar probleme yetişkinlerden kendilerine empoze edilen ön yargılarla yaklaşmakta ve problemin görünmeyen yanlarına inememektedir. Öğretmen öğrenciyi problem çözmek için motive etmelidir.
- c. Bilginin kişiselleştirilmesi: Öğrencilerin duyguları, hayalleri ve değerleri anlaşılmalıdır. Çocuğun olaylar ve olgular hakkındaki düşüncelerini, duygularını ve ön yargılarını değiştirmesi önemlidir (Kazancı 1989: 151).

b. Öğretim Kapsamının Yapısallaştırılması ve Nitelikleri:

Öğretimin başarılı olması konuların anlamlı, temel kavram ve ilkelere dayandırılması ve bir bütünlük gösterecek şekilde yapılandırılmasıyla mümkündür. Bu suretle, konunun temel özgesinin ve bunlar arasındaki ilişkilerin kavranması yeni öğrenmelere ve yeni buluşlara yol açabilir. Bilimsel araştırmalar gelişme sürecinin her aşamasında çocukların kendilerine özgü bir dünya görüşü ve olayları açıklayış biçimi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle, konuları çocuğun zihinsel gelişim düzeyine göre ayarlamak ve öğretimde onun çevresine bakış tarzını dikkate almak gerekmektedir (Fidan 1996: 92).

Öğrenmelerde kalıcılığı sağlamak için, genellemeler üzerinde durmak, anlamlı ve özlü özetlere ulaşmak gerekmektedir. Konuların öğretimde öğrencilerin kolaylıkla anlayabileceği basit sonuçlara yer vermek, öğrenmeyi zorlaştırmamak ve zaman kaybını önlemek yönünden önem taşır (Fidan 1996: 92). Bruner'e göre tabiat sadedir öyleyse güçlü olmak için tabiatın herhangi bir görünümüne ilişkin sunuşunda tabiatı ki sadeliği yansıtmaları gerekir. Güçlü sunuş kolay anlaşılabilen bir sunuştur. Böyle bir sunuş öğrenene yeni ilişkileri görebilme, başlangıçta birbirinden oldukça ayrı zannettiği olgular arasında bağlar kurabilme imkanı sağlar (Kazancı 1989: 151). Bu şekilde öğrenci öğrendiğini görme ve algılama imkanına da kavuşmaktadır.

c. Öğrenme Yaşantılarının Sıralanması:

Zihinsel gelişme bir sıra izler. Bu nedenle de öğrenme sürecindeki yaşantılar öğrencinin zihinsel gelişimine göre sıralanmalıdır. Konular ilkokuldan itibaren gittikçe genişleyen ve derinleşen bir diziliş içinde verilerek düşünme daha iyi geliştirilebilir. Konuların dizilişine, geçmiş öğrenmeler, öğrencinin gelişim düzeyi, yöntem ve araçların nitelikleri ve bireysel farklılıklar etki eder (Fidan 1996: 93). Öğrenmede zihinsel gelişme sırasını takip etmemek, çok önemli bir hata olarak kabul edilmektedir.

d. Öğrenme Sürecinde Pekiştiricilerin Rolü ve Verilme Biçimi:

Öğrenmede başarı pekiştirme işlemine bağlıdır. Pekiştirmenin zamanlamasının çok iyi belirlenmesi gerekir. Pekiştirme kişiye amacına ulaşmakta olduğunu duyurmalı ve onu güdeleyebilmelidir. Pekiştiriciler kişilerin anlayabileceği formda olmalıdır (Fidan 1996: 93).

Öğrenme pekiştirme gerektirir. Her hangi bir konuda beceri kazandırabilmek için dönüt, yani başarılı olup olmadığımız hakkında bilgi almamız gerekir. Pekiştirmenin zamanlaması öğrenmede başarılı olma açısından çok büyük önem taşır (Kazancı 1989: 152). Pekiştiriciler öğrenme sonuçlarının daha iyi kavranmasını da sağlar. Öğrenci bu şekilde bu sonuçlara göre düzeltici bilgiyi en uygun zaman ve zeminde öğretim amacıyla sağlamış olur. Ancak sonuçların bilinmesi, öğrencinin nerede ve ne zaman düzeltici bilgiyi kullanabileceğine ve düzeltici bilginin biçimine bağlı olarak yararlı ya da zararlı olabilir. Genellikle öğrenci belli bir olay ya da aktivitenin başarılı olup olmadığını tartışabilir. Fakat tamamlanan faaliyetin amaçlanan sona doğru gidip gitmediğini bilemez (Kazancı 1989: 152).

4. Öğrencileri Keşfetmeye Yöneltmek İçin Yapılması Gerekenler

Buluş yoluyla öğrenmede, en önemli süreç, öğrencinin bu yöntemi kullanmasının sağlanmasıdır. Öğrencinin bu yöntemi kullanması için gerekenler belirlendikten sonra, öğrencinin ilk hareketi yapması gerekmektedir. Bunun için;

a) Öğrencinin merak duyması sağlanmalıdır. Bunun için bir belirsizlik durumu ile karşı karşıya kalınması gerekmektedir. Bu durum kişinin merakını sürekli tutacak ve başama duygusunu doyuracak derecede zor olmalıdır. Eğer durum çok kolay olur ise kişi sıkılır veya öğrenme işini hafife alır, eğer çok zor ise, işi karıştırır ve sürdürmekten vazgeçer (Fidan 1996: 91). Burada bir denge sağlanmalıdır.

b) Süreç içinde öğrenci desteklenmelidir. Çünkü buluş yoluyla öğrenme çok zaman alır. Yapılan deneme ve faaliyetlerin sonucu kestirilemez. Bu durum öğrencinin gerilimini artırır. Bu süreçte öğretmen destek ve yardımıyla devreye girmelidir. Zaman kaybı ve diğer riskler böylece en aza iner. Ayrıca öğrenci güven kazanır (Fidan 1996: 91). Öğrencinin desteklenmesi hem maddi unsurlarla sağlanabilir, hem de psikolojik yönüne doğru destek sağlanabilir.

c) Buluş için yapılan çabaların yönü belli olmalıdır. Öğrenci amacı bilmeli ve yöntemlerin amaca götürücü olup olmadığının farkında olmalıdır. Öğretmenin rehberliğinde problemin çözümüne değişik yaklaşımlar getirme ve farklı seçenekler ortaya koyma gibi çok yönlü düşünmenin geliştirmesini sağlayacak yaşantıların planlanması yapılmalıdır. Öğrencinin değişik yolları bulması teşvik edilmelidir (Fidan 1996: 92). Öğretmen, kendi faaliyetlerinin öğrencinin anlayabileceği şekilde olmasına dikkat etmelidir.

Sonuç

Genel olarak öğrenme ve insancıl yaklaşımın öğrenme yöntemlerini incelediğimiz bu çalışmada etkin öğrenme sorununu tartıştık. Bu süreçte ulaştığımız sonuçlardan en önemlisi işbirliğine dayalı öğrenme ve buluş yoluyla öğrenme yöntemlerinden öğrenme-öğretme sürecinde mümkün olduğunca fazla yararlanılmasının gerekliliğidir.

İşbirliğine dayalı öğrenmenin etkin öğrenimi sağlamasında en önemli özelliği, öğrencilerin motivasyonlarını artırıyor olmasıdır. Motivasyonları artan öğrenciler öğrenme grupları aracılığı ile birbirlerini daha iyi tanır. Kendilerini yalnız ve soyut hissetmeleri böylelikle engellenir. Olumlu hisler geliştirmeleri sağlanır. Öz güvenleri artar. Sosyal becerileri gelişir. Yapılan tartışmalar sonrası bireysel farklılıklarını fark ederler. Bu yöntem sayesinde okul ve öğretmenin de önemi artar. Okula devam daha iyi sağlanır. Öğrenciler okula karşı olumlu tutumlar geliştirirler. Öğretmen bilginin tek kaynağı olarak algılanmadığı için, başka bilgi kaynakları aranır ve farklı ortamlar, farklı bilgiler öğrencilerce aranır. Bunun sonucunda öğrencilerin kendilerine ait vizyon geliştirmeleri çok kolaylaşır.

İşbirliğine dayalı öğrenmenin en basit şekli, öğrencileri gruplara ayırıp birlikte çalışmalarını söylemekle gerçekleştirmektedir. Bu süreçte öğrencilere grup ödevlerinin yaptırılması, birbirleriyle tartışması, birbirlerine yardım edilmesi-

nin sağlanması yeterli değildir. Gerçek anlamda işbirliğine dayalı öğrenmenin gerçekleşmesinde, grup etkinlikleri düzenlenirken iş ve ödül yapılarına dikkat edilmesi gerekmektedir. Ayrıca bu süreçte çok etkin olan öğretmenlerin yetiştirilmeleri için eğitim programları düzenlenmelidir.

Öğrencilerin yaratıcılıklarını geliştiren buluş yoluyla öğrenme de, oldukça etkin ve yararlı bir öğrenme yöntemidir. Yöntemde en çok görev öğrenciyi yönlendirecek öğretmenlere düşmektedir. Dolayısıyla bu yöntemde öğretmenlerin eğitimi ve bilinçlenmeleri çok daha önemli olmaktadır. Bundan dolayı öğretmen yetiştirme programlarında bu tür öğretim yöntemleri çok daha etkin bir şekilde öğretmen adaylarına sunulmalıdır.

Çalışmamızda ele aldığımız gibi, işbirliğine dayalı öğrenmede ve buluş yoluyla öğrenmede bir çok uygulama yöntemleri bulunmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerde uzun yıllardır çok önemli çalışmalar yapılmış, yeni teknikler geliştirilmiştir. Maalesef ülkemizde bu alanda çalışma sayısı çok azdır. Gelişmiş ülkelerde eğitim sisteminin başarısı, kısmi de olsa bu ve benzer öğrenme ve öğretme tekniklerinin kullanılmasına dayalıdır. Ülkemizde özellikle ilkokuldan itibaren, eğitim sisteminin olumsuzluklarını giderebilmek için farklı öğretim teknikleri uygulamak, artık zorunlu hale gelmiştir. Bu süreçte Avrupa ve Amerika'da uygulanan yöntemler, ülkemiz şartlarına uyarlanarak alınabilir. Ayrıca, yöntemlerin orijinleri çok iyi analiz edilerek, ülkemiz şartlarına uygun yeni yöntemler geliştirilebilir. Önemli olan; özellikle eğitim alanında öğrenme süreçleri ile ilgili yaşanan olumsuzlukların analiz edilmesi, kavranması ve bir an önce çözümler bulunmasının gerekliliğinin fark edilmesidir.

Kaynakça

- ANABRITANNICA, Ana Yayıncılık, 6. cilt (1994/a), 7. cilt (1994/b), 13. cilt, (1994/c).
- ANKAY, Aydın (1990), *İnsan ve Eğitim, Eğitim Psikolojisine Giriş*, Ankara:
- ATAKLI, Aynur. Bireysel Öğrenimde Bilgisayar Kullanımı", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 24, S.3, Eylül, 1991, s.99-122.
- BACANLI, Hasan (2001), *Gelişim ve Öğrenme*. Ankara: Nobel,
- BALTAŞ, Acar (1994), *Üstün Başarı*. İstanbul:Remzi Kitapevi,.
- BAYKARA, Kevser (2000), "İşbirliğine Dayalı Öğrenme Teknikleri Ve Denetim Odakları Üzerine Bir Çalışma"*Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18:201-210,.
- BOWER, Gordon and Ernesth R. HILGARD (1981), *Theories of Learning*, Fifth Edition, Prentice Hall, USA,.
- BUMİN, Birol (1989), *İşletme Organizasyonlarının Yönetimi*. Ankara.
- EREN, Erol (1993), *Yönetim Psikolojisi*, İstanbul:Beta,.
- FİDAN, Nurettin (1996), *Okulda Öğrenme ve Öğretme*, Ankara:Alkım,.

- HAMMOND, Merryl ve Rob COLLINS (1991), *Self-Directed Learning, Critical Practice*, Kogan Page, London,.
- HERTZ, Rachel and Hana SHACHAR (1990), "Teachers' Verbal Behaviour in Corporate and Whole Class Instruction", *Cooperative Learning, Theory and Research*, Ed. Shlomo Sharan, Praeger, USA, p.77-94.
- JENKINS, Janet (1981), *Materials for Learning, How to Teach Adults at a Distance*, Routledge, London,.
- JOHNSON Dawid W. And Roger T. JOHNSON (1990), "Cooperative Learning and Achievement", *Cooperative Learning, Theory and Research*, Ed. Shlomo Sharan, Praeger, USA, p.23-37.
- JORDON, Don W (1997), "Social Skilling Through Cooperative Learning", *Educational Research Volume*, 39, Number 1 Spring, p.3-21.
- KAZANCI, Osman (1989), *Eğitim Psikolojisi, Kuram ve İlkelerden Uygulamaya*, Ankara:.
- KNIGHT, George P and Elaine Morton BOHLMAYER (1990), "Cooperative Learning And Achievement: Methods For Assessing Causal Mechanisms", *Cooperative Learning, Theory and Research*, Ed. Shlomo Sharan, Praeger, USA, p.123-149.
- LAZOROWITZ, Reuven and Gabby KARSENTY (1990), "Cooperative Learning and Students' Skills, Learning Environment and Self-Esteem in Tenth-Grade Biology Classrooms", *Cooperative Learning, Theory and Research*, Ed. Shlomo Sharan, Praeger, USA, p.123-149.
- MILLER, Norman and J. HARRINGTON (1990), "A Situational Identity Perspective On Cultural Diversity and Team Work in the Classroom" *Cooperative Learning, Theory and Research*, Ed. Shlomo Sharan, Praeger, USA, p.39-75.
- ÖZGEN, Hüseyin ve Ahmet GÜRBÜZ (1996), "Öğrenen Organizasyon Sistemi ve Bir Öğrenen Organizasyon Modeli", *Amme İdaresi Dergisi*, C.29, S.2, Haziran.
- SABAN, Ahmet (2000), *Öğrenme, Öğretme Süreci*, Ankara: Nobel,.
- SHARAN, Shlomo and Ada SHAVLOV (1990), "Cooperative Learning, Motivation to Learn and Academic Achievement", **Cooperative Learning, Theory and Research**, Ed. Shlomo Sharan, Praeger, USA, p.173-203.
- SKINNER, B.F (1968), *The Technology of Teaching*, Prentice Hall, USA,.
- UZUNÖZ, Ali (2000), "Öğrenme", *Davranış Bilimlerine Giriş*, Ed. Enver Özkalp, Eskişehir:Anadolu Üniversitesi Yay.
- YAVUZER, Haluk (1994), *Çocuk Psikolojisi*, İstanbul:Remzi Kitapevi,.
- YILDIZ, Vesile (1999), "İşbirlikçi Öğrenme İle Geleneksel Öğrenme Grupları Arasındaki Farklar", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16-17:155-163,.

New Pursuits on Efficient Learning: Cooperative Learning and Innovative Learning

Dr. M. Akif ÖZER*

Abstract: In this article, new seekings in learning process in general was evaluated. In this frame, learning and sort of learnign were taken up at the beginning. Then cooperative learning has been analyzed in particular. In this context, differences of this methods from other classic methods, the sorts of cooperative learning, group climate, motivation and ext. subjects were evaluated. After this, other method of learnig by, discovery learning was examined and as a result how can we use these methods in our learning system is evaluated.

Key Words: Learning, Cooperative Learning, Learning by discovery, group climate, motivation.

*Gazi University / ANKARA
ozer@gazi.edu.tr

Новые Пути поиска в активном познании: Познание, опирающееся на сотрудничество и познание, путём изобретательности.

Помощник Доцента, Доктор М. Акиф Озер*

Резюме: В этой статье рассматриваются новые пути в процессе познания. В этих рамках в первую очередь рассматриваются познание и виды познания. В этом объёме оценивается разница этого способа от других классических, виды познания, опирающегося на сотрудничество, климат группы и мотивация. вслед за этим рассматривается другой способ- познание путём изобретательности и в конце исследуются пути использования этих способов в действующей системе познания.

Ключевые слова. познание, Познание, опирающееся на сотрудничество, познание путём изобретательности, Климат группы, Мотивация

*Университет Гази, Отделение Административное Управление/Анкара
ozer@gazi.edu.tr

Türkiyede Sınıf Öğretmeni Yetiştirme Politikaları ve Sorunları

Doç. Dr. Cihangir DOĞAN*

Özet: Bu araştırmanın amacı Türk eğitim sisteminde sınıf öğretmeni yetiştirme politikalarını inceleyerek, öğretmenlik mesleğinin günümüzdeki durumu ve sorunlarına yönelik yeni tartışma boyutları kazandırmaktır. Türk eğitim tarihinde örgün eğitimde çalışan ilk öğretmen tipleri sübyan mekteplerinde öğretim yapan muallimler ve medreselerde öğretim yapan müderrislerdir. Sübyan mektebi öğretmenleri için ilk defa Fatih döneminde medrese programından ayrı olarak ders programı düzenlenmiş, ancak Fatih'ten sonra bu program bozulmuştur. Bugünkü anlamda ilk defa 16 Mart 1848'de İstanbul'da sübyan mekteplerine öğretmen yetiştiren Darül-Muallimin kurulmuştur. Cumhuriyetin başında 20 öğretmen okulu vardı. 1924 senesinde bu okulların eğitim süresi ilk okuldan sonra dört yıldan beş yıla çıkarılarak, ders programları yeniden düzenlendi. 1926'da İlk Muallim Mektepleri ve Köy Muallim Mektepleri adı altında iki tip sınıf öğretmeni yetiştirildi. 1932-1933 öğretim yılında öğretmen okullarının öğretim süresi ilk okuldan sonra altı yıla çıkarıldı. 1940 da Köy Enstitüleri kuruldu. Bu okullar 1952-1953 ten sonra tek tip öğretmen okuluna dönüştürüldü. İlk öğretmen okullarının öğretim süresi 1970-1971 öğretim yılına kadar ortaokul üzerine üç yıl iken, 18 Mart 1970 tarihinden itibaren ilkokul üzerine yedi yıl, orta okul üzerine dört yıl öğretim vermeleri kararlaştırılmıştır. 1973 ten sonra bu okulların bazıları iki yıllık yüksek okula dönüştürüldü. Öğretmen okulları 1989-1990 öğretim yılından itibaren dört yıllık eğitim süresine kavuşturulmuştur. Türkiye'de Cumhuriyetin başından itibaren sınıf öğretmeni yetiştirilmeye önem verilmesine karşılık, öğretmenlik mesleğinin bir çok önemli sorunları henüz çözüme kavuşturulamamıştır. Günümüzde önemli ölçüde öğretmen istihdamı ve ihtiyacı, öğretmenlerin kalitesi ve düşük ücret gibi sorunlarına çözüm aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk eğitim sistemi, sınıf öğretmeni, eğitim politikası, kalite, problem

* Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi / İSTANBUL
mcdogan@marmara.edu.tr

Giriş

Bu çalışmanın amacı Türk eğitim sisteminde sınıf öğretmeni yetiştirme politikalarını başlangıçtan günümüze kadar inceleyerek, günümüzde öğretmenlik mesleğinin çözüme kavuşturulamayan önemli sorunlarına yönelik yeni tartışma boyutları kazandırmaktır.

Türk eğitim tarihinde örgün eğitimde çalışan ilk öğretmen tipleri sübyan mektebinde öğretim yapan muallimler ve medreselerde öğretim yapan müderrislerdir. Alt düzeydeki medreseler genelde imam ve muallim yetiştirirken yüksek düzeydeki medreseler müderris yetiştiriyordu. Ancak bunların dini bilimler alanında yetiştikleri ve din eğitimi verdikleri kaydedilmektedir (Akyüz 2001: 78).

Osmanlıda ilk defa Fatih döneminde genel eğitimden ayrı olarak sübyan mektebi öğretmeni olacaklar için, medrese programlarından ayrı bir program hazırlanmış, öğretmenler için hazırlanan bu programda medreselerde okutulan bazı dersler kaldırılarak, bunların yerine tartışma kuralları ve öğretim yöntemleri gibi, dersler konulmuştur. Bu nedenle bazı araştırmacılar Türkiye’de ilkokul öğretmeni yetiştirmenin tarihini Fatih döneminden başlatmaktadır (Arslanoğlu 1997: 174).

Fatih döneminde sübyan mektebiyle ilgili yapılan programların ve getirilen önemli kuralların Fatih’ten sonra bozulduğu görülmüş, bundan sonra sübyan okullarında öğretmen olabilmek için mahalle camisinin din görevlileri yeterli sayılmış, hatta sübyan okulu öğretmenliğine belirli risaleleri okuyabilenler öğretmen olarak görevlendirilmiştir (Koçer 1974: 7).

18.yüzyılın başlarından itibaren Osmanlıda modernleşme ve batılaşma hareketlerinin başladığı görülmektedir. Bu amaçla önce askeri alanlarda, daha sonra 19. yüzyıldan itibaren sivil alanlarda yeni okullar açılmaya başlanmıştır. İlk defa bugünkü anlamda öğretmen yetiştiren kurum olarak İstanbul’da 16 Mart 1848’de Darül Muallimin okulu açılmıştır. 1869’dan sonra erkek ve kız öğretmen okulu açılırken, 1874’te idadiler açılmaya başlanmış, bu dönemde öğretmen yetiştiren kurumlar sübyan, rüştiye ve idadiye olmak üzere üç dereceye ayrılmıştır (Akyüz 2001: 150).

Mutlakiyet döneminde (1876-1908) daha çok ilkokul öğretmeni yetiştirmeye önem verildiğini görüyoruz. 1875’lerden itibaren öğretmen okulları İstanbul dışında açılmaya başlanmış, Bosna, Girit gibi ve 1882-1890 tarihleri arasında Sivas, Bursa, Kudüs, Trabzon, Selanik, Halep, Erzurum, Van, Musul gibi, taşra bölgelerde önemli sayıda ilkokul öğretmeni yetiştiren okullar açılmıştır (Berker 1945: 142). Osmanlı döneminde 1858’e kadar kızlar yalnız ilkokul öğrenimi yapabilirken, bu tarihten sonra kızlar için orta okul düşünülmüş ve

bu okulların bayan öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere 1870'de İstanbul'da kız öğretmen okulu (Darul Muallimat) açılmıştır (Cicioğlu 1983: 14).

Cumhuriyetin başında 1923-1924 öğretim yılında ilkokullara öğretmen yetiştiren 7'si kız öğretmen okulu, 13'ü erkek öğretmen okulu olmak üzere toplam 20 okul vardı. 1924 yılında altı yıl olan ilkokulun eğitim süresi beş yıla indirilirken, dört yıllık ilk öğretmen okullarının eğitim süresi beş yıla çıkarılmış ve ders programları yeniden düzenlenmiştir (MEB 1992: 8). 1923'te 1081'i kadın öğretmen ve 9021'i erkek öğretmen olmak üzere toplam 10102 ilkokul öğretmeni vardı. Bunların 2734'ü meslek eğitimi görmüş, diğerleri medreselerin alt sınıflarından ayrılmış veya bir iki senelik Darul Muallimin'den mezun olan kimselerdi.

1926 tarihinde ilkokul öğretmeni yetiştiren okullar "İlk Muallim Mektepleri" ve "Köy Muallim Mektepleri" olmak üzere iki kategoriye ayrılmıştır. Üç sınıflı köy okullarına öğretmen yetiştirmek amacıyla 1927-1928 öğretim yılında eğitime başlanmış, ancak beklenen sonuç elde edilemediği için bu okullar dört yıl sonra kapatılmıştır (MEB 1992: 8). 1932-1933 öğretim yılında öğretmen okullarının öğretim süresi ilk okuldan sonra altı yıla çıkarıldı.

Öğretmen okullarının öğrenci sayısının yetersizliği ve köy öğretmeni açığı gibi nedenlerle nüfusu öğretmen gönderilmesine yeterli sayılmayan ve üç yıllık ilkokullara öğretmen yetiştirmek amacıyla 1935-1936 öğretim yılında köy öğretmenliği kursları düzenlenmiş, bu kurslara askerliğini erbaş olarak yapan ve okuma-yazma bilen köy gençleri alınmıştır (Arslanoğlu, 1997: 176).

1939 yılında Birinci Milli Eğitim Şurasında Köy Enstitüleri kurulmasına karar verilmiş ve 1940'da 21 Köy Enstitüsü açılmıştır. Ayrıca üç yıllık yüksek öğrenim veren bir de Yüksek Köy Enstitüsü kurulmuştur (Hasanoğlu Köy Enstitüsü). 1953'e kadar iki tip ilkokul öğretmeni yetiştirme politikası uygulanmış, 1952-1953 öğretim yılında öğretmen okulları ile köy enstitülerinin programları birleştirilmiş ve "İlk Öğretmen Okulları" adını alarak köy enstitüleri kapatılmıştır (Arslanoğlu 1997: 176).

İlk öğretmen okullarının öğretim süresi 1970-1971 öğretim yılına kadar ortaokul üzerine üç yıl iken, 18 Mart 1970 tarihinden itibaren ilkokul üzerine yedi yıl, orta okul üzerine dört yıl öğretim vermeleri kararlaştırılmıştır (Arslanoğlu 1997: 176). Böylece ilk öğretmen okullarında lise programının yanında pedagojik formasyon derslerinin sayısı ve kapsamı genişletilmiştir.

1972-1973 öğretim yılında sayıları 89'a çıkan öğretmen okulları, 1973-1974 öğretim yılından itibaren ilk öğretmen okullarından uygun olanlar iki yıllık yüksek okul haline dönüştürülmüş, 20 Temmuz 1982'den itibaren eğitim yüksek okulları üniversitelere bağlanmıştır (MEB 1992: 9-10). Bu yükseko-

kulların öğretim süresi başlangıçta 2 sene iken, 1989-1990 öğretim yılından itibaren 4 seneye çıkarılmıştır.

Öğretmenlerin üniversitede yetiştirilmesi düşüncesinin yeni olmadığı, daha Cumhuriyetin başlarında tanınmış eğitimcilerimizden Baltacıoğlu öğretmenliğinin önemi üzerinde dururken, ilkokul öğretmenlerinin de yüksek eğitim görmesinin gerektiğini savunmuştur (Baltacıoğlu 1943).

Bütün öğretmenlerin lisans düzeyinde öğrenim görmeleri YÖK'ün 23.05.1989 tarih ve 876 sayılı kararıyla 1989-1990 öğretim yılından itibaren uygulamaya konulmuştur (MEB 1992: 174). Böylece ilkokul öğretmeni yetiştiren eğitim yüksek okullarının eğitim süreleri dört yıla çıkarılmıştır.

Öğretmenlik mesleğiyle ilgili önemli bir gelişmede 1998-1999 öğretim yılından itibaren reform niteliğinde bir uygulamanın başlatılmasıdır. Buna göre öğretmen yetiştirme programları yeniden düzenlenerek okul öncesi ve ilköğretim öğretmenliğinin lisans düzeyinde (4 yıl), orta öğretim öğretmenlerinin yabancı dil, müzik, resim, beden eğitimi, özel eğitim, bilgisayar ve öğretim teknolojisi branşlarının dışındaki alanlara tezsiz yüksek lisans uygulaması getirilmiştir (MEB 2000: 221).

Bu modelin dikkat çeken özelliği ilköğretim öğretmenliğine önem verilmesi ve lise öğretmenliğinin yüksek lisans düzeyine ulaştırılmasıdır. Bu uygulama bir taraftan öğretmenlerin meslek uzmanlıklarını artırırken, diğer taraftan öğretmenlik mesleğinin tercih edilmesinde olumsuz etki yapabileceği tartışmasını gündeme getirmiştir (Kırbıyık, 1998: 39).

Ayrıca son günlerde öğretmenlerin başarısına ve kariyerine göre stajiyer öğretmen, öğretmen, uzman öğretmen ve başöğretmen gibi, sınıflamadan söz edilmekle birlikte, bu proje uygulamada olmadığı için, henüz tam anlamıyla açıklığa kavuşmamıştır. Düşünce aşamasında olan bu proje objektif ölçütlerle uygulanmaya konulduğunda öğretmenlik mesleği için önemli kazanımlar sağlayacağı kanaatindeyiz.

Netice olarak; cumhuriyet döneminde ilk öğretmen okullarının eğitim süresi 1924'te ilkokuldan sonra dört yıl iken beş yıla çıkarılmış, 1932-1933 öğretim yılında eğitim süresi ilkokuldan sonra altı yıla çıkarılmış, ilk üç devresinde orta okul programı aynen uygulanmış ve son üç yıllık dönemde yeni bir program yapılarak meslek eğitimi verilmiştir. İlk öğretmen okullarında bu uygulama yıllarca sürmüştü ve daha sonra ilk devre kaldırılarak orta okuldan öğrenci alan bir meslek okuluna dönüştürülmüştür. 1970-1971 öğretim dönemine kadar 5+3+3 olan öğretim yılının 5+3+4 yıla çıkarılmış, 1974-1975 öğretim yılından itibaren liseden sonra iki yıllık eğitim enstitülerinde öğretmen yetiştirilmeye başlanmıştır. 1982'den itibaren bu okullar eğitim yüksek okulları haline dönüştürülerek üniversitelerin bünyesine alınmış ve

1989-1990 öğretim yılından itibaren liselerden sonra dört yıllık lisans eğitimi olmak üzere toplam 15 yılı dolduran günümüzdeki sisteme gelinmiştir (Şahin 1998: 93).

SINIF ÖĞRETMENLİĞİNİN ÖNEMLİ SORUNLARI

a. Öğretmen İhtiyacı ve İstihdamı Sorunu

Bilindiği gibi gelişmekte olan ülkelerin önemli problemlerinden biri eğitim alanında okul-öğrenci ve öğretmen arasındaki oranlanmanın dünya standartlarının altında olmasıdır. Bir ülkedeki okul açığının ekonomik destekle ve çeşitli teşviklerle giderilebileceği, ancak öğretmenin açığının tek başına ekonomik güçle giderilmesinin zor olacağı söylenebilir. Bu nedenle öğretmen istihdamı ve ihtiyacının dengelenmesinde mesleğin toplumdaki değeri ve statüsü hayati önem taşımaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti döneminin eğitim politikalarında özellikle ilköğretime önem verildiği bilinmektedir. Bu nedenle Türkiye’de ilköğretimin diğer eğitim kurumlarına göre, daha hızlı ve yaygın olarak geliştiği söylenebilir. Ancak eğitim sistemlerinde okul-öğretmen ve öğrenci arasındaki ilişki gerek sayısal açıdan, gerekse kalite açısından hayati önem taşır.

Öğretmen sayısı bakımından Cumhuriyetin başında 1923-1924 öğretim döneminde toplam 12266 öğretmen olduğu ve bunların 10238’inin ilköğretimde çalıştığı kaydedilirken, 2001-2002 öğretim yılında özel ve resmi kurumlarda çalışan toplam öğretmen sayısının 583 bin olduğu ve bunların 375 bininin ilköğretimde çalıştığı kaydedilmiştir (MEB 2001).

Öğrenci sayısı bakımından 1923-1924 öğretim yılında toplam 361514 öğrenci bulunduğu, bunların 341941’i ilkokul öğrencisi olurken, 2001-2002 öğretim yılında resmi ve özel okullarda yaklaşık 16.1 milyon öğrenci olduğu ve bunların yaklaşık 10392288’inin ilköğretim öğrencisi olduğu kaydedilmiştir (MEB 2001: 123). Bilindiği gibi Türkiye’de hızlı nüfus artışı nedeniyle önemli ölçüde öğrenci sayısının öğretmen sayısından daha fazla artması, öğretmen öğrenci arasındaki oranı olumsuz yönde etkilemiştir.

Okul sayısı bakımından 1923-1924 öğretim yılında örgün eğitimde 5133 okul bulunduğu ve bunların 5010’nun ilköğretim okulu olduğu belirtilirken, 2001-2002 öğretim yılında 57985 okul bulunduğu, bunların 36047’sinin ilköğretim okulu olduğu kaydedilmiştir (MEB 2001: 35).

Kısaca 78 yıllık geçen sürede Türkiye’nin nüfusu 5 kat artmış, okul sayısı 10 kat artmış, öğrenci sayısı 44 kat artmış ve öğretmen sayısı 46 kat artmıştır (MEB 2001). Türkiye’de okullaşma durumu ise 7. planda öngörülen hedeflerle Milli Eğitim Bakanlığında yayınlanan veriler arasında yakın paralellik görülmektedir. Ana okulunda okullaşma oranı %10.6, ilköğretimde %97.6, genel liselerde ve meslek liselerinde %59.4 olmuştur (DPT 1996: 32).

Yukarıdaki verilere göre Türkiye’de önemli gelişmelere rağmen, öğretmen-öğrenci ve sınıf sayısının istenilen standartlara ulaştığını söylemek güçtür. 1999 yılı itibariye öğretmen açığının 108 bin olarak belirlendiği, ancak norm kadro uygulamasıyla okul ve kurumlarda yönetim, eğitim ve öğretim hizmetlerinin gerekli ve yeterli personelce yürütülmesi sistemiyle, 102 bin yönetici 55 bine ve 59 bin civarındaki fazla öğretmen sayısı 15 bine indirilmiştir (MEB 2002: 205).

Öğretmen açığının kapatılması ve ihtiyaç belirtilmesi konusunda önemli bir nokta 2000 senesinde ilköğretimdeki öğretmen açığının 60 bin olacağı ve tüm alanlardaki öğretmen açığının 93678 olacağı hesaplanmasına karşılık, son altı senede (1997-2002) ilk ve orta öğretime 228544 öğretmen ataması yapıldığı hesaplanmıştır. Ayrıca 2003-2004 öğretim yılında 5 bin’i sınıf öğretmeni, ilk ve orta öğretime 20 bin öğretmen atanmıştır (9 Eylül 2002 Milliyet).

Yukarıdaki verilere bakıldığında gerek ilk öğretimde, gerekse orta öğretimde öğrenci ve öğretmen sayısında önemli ölçüde artış olduğu görülmüştür. Ancak öğretmen ihtiyacını karşılayanın ve eğitimde istihdam problemini çözenin çok boyutlu bir sorun olması nedeniyle, ekonomik problemlerin yanında, önemli ölçüde sosyal problemlerin de etkili olması, bu sorunun çözümünü zorlaştırmaktadır. Bu nedenle günümüzdeki öğretmen açığının kısa zamanda tam anlamıyla kapanacağını söylemek güç gözükmektedir.

Türkiye’de kentlerin normal nüfus artışının yanında, kırsal bölgelerden kentlere gelen yoğun nüfusun okul-öğretmen ve öğrenci oranlarını önemli ölçüde olumsuz yönde etkilemektedir. Bu nedenle kentlerdeki ikili eğitim sorununun kısa vadede çözülmesi güç gözükmektedir. Özellikle büyük kentlerdeki gecekondu bölgelerinde 70-80 kişilik kalabalık sınıflarda eğitim yaygın olarak devam etmektedir.

Buna karşılık kırsal bölgelerimizde başka bir problemle karşılaşmaktadır. Bu bölgelerde kentlere göç nedeniyle gerek nüfusun boşalması, gerekse öğrenci sayısının az olmasıyla birlikte, öğretmen yetersizliği nedeniyle birleştirilmiş sınıflarda ders yapılmaktadır. Belirtilen bu problemlerin nedeni olarak öğretmen ve dersliklerin yetersiz olduğu sık sık gündeme gelmektedir. Bunun yanında belirtilen öğretmen-öğrenci oranının dengeli olarak uygulanamayışı ve bu farkların bölgeden bölgeye ve kentten kente değiştiği söylenebilir.

Türkiye’de öğretmen başına ortalama öğrenci sayısı ilköğretimde 32, lisede 18 ve yüksek okulda 23’tür. Ancak bu ortalama bölgelere göre oldukça farklıdır. Aynı ortalama Marmara Bölgesi için ilköğretimde 38 ve lisede 22 iken, Güneydoğu Bölgesinde sırasıyla 43 ve 23 tür. Ege bölgesinde öğretmen başına düşen ortalama öğrenci sayısı ilköğretimde 26 ve lisede 15 ve göç alan kentlerde bu ortalama 48’dir (MEB 2001: 201). Türkiye’deki öğretmen başına düşen öğrenci ortalamasının gelişmiş ülkelerin çok gerisinde olduğu

gözükmektedir. Bazı gelişmiş ülkelerin ilköğretimdeki öğretmen başına düşen öğrenci sayısına bakılırsa, İngiltere’de 14, Almanya’da 13, İtalya’da 10, Portekiz’de 13 ve Japonya’da 18’dir. Aynı ülkelerde bu ortalama yüksek okullarda yaklaşık 15 tir (Sezal 1993: 128).

Türkiye’de geçmiş yıllarda öğretmen atamalarında daha çok sayıya önem verilmesine karşılık, günümüzde sayısal açıdan öğretmen açığının kapatılmadığı görülmüştür. Bu nedenle kısa vadede öğretmen açığını kapatmak amacıyla branş dışı öğretmen atamalarının yerine, elde mevcut olan öğretmen dağılımının daha sistemli ve belirli standartlara göre yapılması gerekmektedir. Çünkü uzun vadede daha sağlıklı ve planlı olarak öğretmen açığının kapatılması yoluna gidilmesi ve meslekten olanların istihdam edilmesi, eğitimin verimliliği bakımından daha akılcı gözükmektedir.

Öğretmen istihdamı konusunda eğitim talebinin ertelenemeyişi, okul çağına gelen çocuğun okula başlama zorunluluğu, öğretmen istihdamı politikalarını büyük ölçüde etkilemektedir. Bu nedenle Türkiye’de öğretmenlik mesleği çoğu zaman herkese açık bir meslek olmaktan kurtarılamamıştır. Bunun sonucunda alanında iş bulamayan binlerce meslek dışı kimseler öğretmen olarak atanmaktadır.

Türkiye’de öğretmenlik mesleğinin yaklaşık 150 yıllık bir geçmişi ve deneyimi vardır. Ülkenin sosyo-demografik ve sosyo-ekonomik durumu göz önüne alınarak, öğrenci sayısının ve öğretmen açığının önceden hesaplanması, orta ve uzun vadeli hesaplar yapılması gerekmektedir.

b. Öğretmenlerin Kalite Sorunu

Türkiye’de bugünkü anlamda batı tarzında modern öğretmen yetiştirme Tanzimat dönemine dayanır. 1848’de Darül Muallimin erkek öğretmen okulunun kuruluşunda nitelikli öğretmen yetiştirilmesine önem verilmiştir. Bu amaçla öğrenci sayısının az olmasına, okula sınavla öğrenci alınmasına, adayların kişiliklerine ve davranışlarına dikkat edilmiştir. Bunun yanında öğretmen adaylarına dolgun burs verilmesi, öğretim ve sınavların ciddi yapılması, göreve atamada mezuniyet derecesinin dikkate alınması ve boşalan kadroya gitmeyen mezunların diplomasının iptal edilmesi gibi, ciddi kurallar getirilmiştir (Akyüz 2001: 142-165).

Görüldüğü gibi Türkiye’de ilk kurulan öğretmen okulu girişiminde öğretmenlerin kaliteli yetişmesine ve meslek değerine önem verilmiştir. Ancak öğretmen okulu mezunlarının sayı bakımından az oluşları ve bazılarının bilgi açısından yetersiz oluşu gibi nedenlerle 1860’larda öğretmenliğe meslek dışı atamalar görülmüştür. Bu anlayışın günümüze kadar devam ettiğini görmekteyiz. Sınıf öğretmenliğine meslek dışından yapılan atamalara her ne kadar

geçici kaydı konulsa da, bu tür uygulamaların mesleği önemli ölçüde olumsuz yönde etkilediği belirtilmiştir (Akyüz 1978: 117).

Cumhuriyet döneminde de öğretmen yetiştirme konusunda başlangıçta ciddi girişimler yapıldığı görülmektedir. Özellikle 1923-1933 yıllarında eğitim alanında yapılan reformlar önemli yer tutar. Buna karşılık geçen zaman içerisinde uygulamalarda tutarlı politikalar izlenmediği ve öğretmenlik mesleğinin sistemli bir eğitim politikasına dayandırılmadığı görülmüştür.

Türkiye’de öğretmen eğitimi alanında genellikle dikkati çeken uygulamalar, kısa zamanda az maliyetle çok sayıda öğretmen yetiştirmek olduğu belirtilerek, eğitim kursları, köy enstitüleri (1943-1947) dönemi, 1970’li yıllarda mektupla öğretim ve 1978’li yıllarda hızlandırılmış eğitimle öğretmen yetiştirme gibi, uygulamalar bu anlayışın bir devamı olarak görünmektedir (Akyüz 1998 : 35). Bu tür politikalarla on binlerce gence çok kısa dönemlerde mektupla öğretim ve hızlandırılmış eğitim programlarıyla öğretmenlik verilmiştir. 1974’te 46.000 öğrenci öğretmen yetiştiren programlara alınmıştır. 1978’de ise siyasi nedenlerle 45 günde bir sınıf geçmek kaydıyla binlerce lise mezunu öğretmen olmuştur (Demirel 1995: 103). Öğretmenlik mesleğinin statüsünün ve değerinin düşmesinde bu tür uygulamaların etkili olduğu söylenebilir.

Görüldüğü gibi 1980 öncesi öğretmen yetiştirme konusunda gerçek amacın dışına çıkılması, hızlandırılmış eğitim sistemiyle öğretmen olan gençlerin üniversite giriş sınavında en düşük puan almalarıyla birlikte, oldukça yetersiz bir eğitim alarak öğretmenliğe başlamışlardır (Akyüz 1992: 495). 1986’da Türkiye genelinde lisans öğretmeni adaylarının lise başarı notu erkeklerde %73’ünün ve kızlarda %57’sinin yüz üzerinden altmış ve daha düşük olduğu belirtilmiştir (Ataunal,1987: 216). Bu konuda dikkati çeken bir nokta da 1982’ de 13383 öğrencinin, 1986 da 17984 öğrencinin öğretmenlik bölümlerine girdiği, bunların hiç birinin notunun yüz üzerinden 80’in üstünde olmadığı kaydedilmiştir (Karagozoğlu 1987: 274)

Ayrıca 2000’li yıllarda her kaynaktan fakülte mezununun sınıf öğretmeni yapılması, mesleğin kan kaybına neden olmuş, yalnız 1996 senesinde çoğu ziraat fakültesi mezunu olan on binlerce gencin öğretmen olarak atandığı ve sonradan bunların iki aydan az bir süre pedagojik formasyon dersi aldığı kaydedilmiştir (Akyüz 1998: 6).

Cumhuriyet döneminde öğretmenlik mesleği hukuken müstakil bir meslek haline getirilmesine rağmen, meslektaşının gerekleri tam anlamıyla sağlanamamıştır (Celkan 1998: 31). Özellikle 1990’lı yıllarda gençler arasında öğretmenliğin tercih sırası değer kaybına uğramış, genellikle diğer dalları kazanamayan öğrencilerin açıkta kalmamak için öğretmenlik bölümlerini seçtikleri, bunun sonucunda da derslere yeteri kadar ilgi göstermedikleri ve başarıma isteklerinin düşük olduğu belirtilmiştir (Oktay 1991: 188). 1986

senesinde üniversiteye girişte öğretmen adaylarının %12'si öğretmenliği 1-3. tercihi arasında yaptığı anlaşılmıştır (Ataunal 1987: 16).

Öğretmenlik mesleğinin kalitesi konusunda başka bir önemli sorun da eğitim sisteminde salt bilgi öğretimine gereğinden fazla ağırlık verilmesi ve okul eğitiminin tek amacı haline gelmiş olmasıdır. Başka bir deyişle kuru bilgiye yönelik hedeflere gereğinden fazla değer verilirken, toplumsal ve kişisel değer ve tavırların geliştirilmesine yönelik kazanılan bilgi, değer ve tavırların üretime ve günlük sosyal becerilere dönük öğretim hedeflerinin göz ardı edilmesidir (Tan 1989: 130).

Türkiye'de öğretmenlik mesleği ile ilgili belirtilen birçok olumsuz gelişmelere karşılık, mesleğin kalitesinin iyileştirilmesine dönük önemli girişimlerin yapıldığı ve bazı alanlarda kayda değer gelişmeler sağlandığı söylenebilir. Cumhuriyet döneminde gerek Heyet-i İlmiyelerde, gerekse Milli Eğitim Şuralarında ele alınan temel konular arasında öğretmenlik mesleğinin kalitesinin yükseltilmesine ilişkin önemli kararlar alınmıştır. Nisan 1924 ve Aralık 1925 yıllarında öğretmen okullarının beş yıla çıkarılması ve öğretmenlerin özlük haklarının iyileştirilmesi öngörülmüştür. Özellikle iki binli yıllardaki Milli Eğitim Şuralarında öğretmenlerin kaliteli yetiştirilmesi konusu önem kazanmıştır (MEB 2002: 24).

1989-1990 öğretim yılından itibaren öğretmen yetiştiren yüksek öğretim kurumlarına iyi bir taban ve kaynak oluşturması bakımından Anadolu Öğretmen Liseleri yeniden yapılandırılmış, bu yapıya göre öğrenciler bir yıl hazırlık yabancı dil okumak üzere ilköğretimden sonra toplam dört yıllık okul haline dönüştürülmüştür. Diğer liselerden farklı olarak bu okullarda her yıl eğitim döneminde iki saatlik pedagojik formasyon dersi konulmuştur. Sayıları 96'yı bulan bu okullarda öğrencilere meslek bilgisi kazandıran derslerin diğer derslere oranı %10'dur (MEB 2001: 138). Anadolu Öğretmen Liseleri konusunda kalite açısından önemli bir gelişme de 1993 senesinde bu okul mezunlarının %46'sı yüksek okula girerken, 1999'da bunların %64'ü yüksek okula girmeyi başarmıştır. Ancak bu öğrencilerin ilk tercihini eğitim fakültelerine yapan öğrenci sayısı 268 (%5.8)'dir (Eşme 1999: 142).

Bilindiği gibi mesleğin kalitesinin yükselmesinde önemli faktörlerden biri de başarılı öğrencilerin mesleğe çekilmesidir. Öğretmenlik mesleğine yönelen öğrencilerin niteliklerinin iyileşmesinde yabancı dil, karşılıksız burs ve sınav sisteminde mesleğe yönelenlere ek puan gibi avantajların önemli katkı sağladığı söylenebilir.

Öğretmenlik mesleği konusunda önemli bir uygulama da mesleğin cazibesini artırmak, başarılı ve yetenekli öğrencileri bu mesleğe çekmek amacıyla, üniversiteye giriş sınavlarında ilk on tercih arasında öğretmen yetiştiren programlara yer verip tercih ederek kazanan öğrencilere burs ve yatılılık imkanları

veren 15 Haziran 1989 tarih ve 3580 sayılı kanun çıkarılmıştır. Ayrıca diğer önemli bir gelişmede 1990-1991 öğretim yılından itibaren öğretmen liselerinin tamamı Anadolu Öğretmen Lisesine dönüştürülmüştür (MEB 1992: 14).

Öğretmenlerin kalitesinin iyileştirilmesi bakımından öğretmenlik bölümlerinin üniversitelerin bünyesine alınması ve öğretmen yetiştirme işinin üniversitelere verilmesi, öğretmen adayları açısından önemli bir gelişmedir. Bu uygulama ile öğretmenlerin farklı kaynaklardan yetişmesi yerine, günümüzde aynı kaynaktan yetişmesi sağlanmıştır. Böylece öğretmen adaylarının üniversitelerde belirli standartlara ulaşması sağlanmış ve bu adaylara araştırma ve yayın gibi, bilimsel faaliyetlerin yapıldığı ortamlarda yetişme fırsatı verilmiştir. Bu uygulama sonucunda öğretmen adaylarının bilimsel çalışma ve akademik kariyer kazanması bakımından önleri açılmıştır.

Öğretmenlik mesleğine yönelme konusunda önemli bir gelişmede, son yıllarda ülkede ekonomik kriz ve işsizliğin artışı ve devlet sektörünün iş güvencesi açısından daha güvenilir olması nedeniyle, gençlerin hissedilir biçimde öğretmenliğe yöneldikleri, özellikle devlet üniversitelerindeki eğitim fakültelerinde tercih sıralamasının kısmen öne doğru yükseldiği görülmüştür (Doğan 2003: 213).

c- Öğretmenlerin Ekonomik Sorunu

Türkiye’de öğretmenlik mesleğinin önde gelen sorunlarından biri de bu mesleğin ücretinin düşük olmasıdır. Sosyal hayatta birey, toplum ve ülke için öğretmenlik hizmetinin hayati önem taşımasına karşılık, bu mesleğin ekonomik getirisinin düşük olmasında çeşitli ekonomik, sosyal ve psikolojik nedenler sayılabilir. Ekonomik açıdan hizmete duyulan talebin miktarı, önemi, hemen karşılanması ve arzın az veya çok olmasıyla yakından ilgilidir.

Öğretmenlik mesleğinin diğer mesleklere göre oldukça farklı boyutları vardır. Dünyada öğretmenlik mesleğine olan talebin yüksek olmasına karşılık, ihtiyacın çok acil tatmini gerektirmediği için, öğretmenlik hizmetinin önemi gerektiği gibi anlaşılamadığı söylenebilir.

Öğretmenlerin ücreti konusunda önemli bir noktada, ülkelerin ekonomik durumuyla insan kaynaklarına verilen önemin yakından ilgili olmasıdır. Bu nedenle ekonomik durumu iyi olan ülkeler, uzun vadeli yatırım olarak kabul edilen eğitim ve insan kaynaklarına daha çok önem verebilmektedir. Oysa ekonomik gücü zayıf olan ülkeler öncelikli yatırım sıralamasında uzun vadeli yatırım olan eğitimin önemini kavrayamazlar bile, gerekli yatırımı yapabilecek güçleri olmadığı için, eğitim yatırımını sonraya bırakmaktadır. Halbuki eğitime ayrılacak ekonomik payın yol, fabrika ve diğer yatırımlara ayrılan pay kadar önemli olduğu ve insan kaynağının ekonomik gelişme ile yakından ilgili olduğu bilinmektedir (Kurtan 1982: 98).

Öğretmenlik mesleğinin diğer bir özelliği, öğretmen sayısını sınırlandırarak mesleğin statüsünün yükseltilemeyeşidir. Çünkü böyle bir uygulama ülkenin kalkınmasına büyük zarar verebilir. Böyle olunca insan gücü ihtiyaçlarının yatırım imkanları ile dengeli bir biçimde planlanması zorunludur.

Ayrıca öğretmen sayısının diğer meslek elemanlarına göre daha fazla olması (Tezcan 1992: 270) ve bu sayının katlanarak artış göstermesi, ücret ayarlama politikalarında öğretmen ücretlerinin olumsuz yönde etkilenmesine neden olabilmektedir. Çünkü öğretmen ücretleri ülkelere önemli ölçüde ekonomik bir yük getirmektedir. Günümüzde Türkiye’de öğretmen açığının tam anlamıyla kapatılamadığı halde, çalışan devlet memurlarının yaklaşık üçte birini öğretmenler oluşturmaktadır.

Öğretmen ücretlerinin diğer mesleklere göre daha düşük olması başka ülkelerde de görülürken, Türkiye’deki hayat standardına göre, öğretmen ücretlerinin düşük ve yetersiz olması esasen Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar önemli bir problem olarak süregelmiştir. Cumhuriyetin başında öğretmen ücretlerinin hayli düşük olduğu görülmektedir. Hatta ilkökul öğretmenlerinin aylıklarının düşük olmasının yanında, düzenli maaş alamadıkları için asgari bir hayat düzeyi sağlayamadığı belirtilmiştir. Cumhuriyetin başından 1948’e kadar ilkökul öğretmenlerinin aylığı il özel idaresinin sınırlı bütçesinden karşılandığı ve bu durumun öğretmenlik mesleğini ekonomik açıdan güven vermeyen meslek haline getirdiği, bunun sonucunda öğretmenlik mesleğinin ve eğitimin olumsuz yönde etkilendiği belirtilmiştir (Akyüz 1992: 332).

Türkiye’ye davet edilen Amerikalı eğitimci John Dewey (1924) ve Alman eğitimci Kuhne (1925) öğretmenlerin ücretlerinin az olduğunu, verilen ücretlerin en kısa zamanda artırılması gerektiğini rapor ederek, mevcut ücret sisteminin büyük bir tehlike olduğunu belirtmişlerdir. Aksi hâlde öğretmenlerin hakkıyla hizmet yapamayacakları ve önemli sayıda öğretmenin başka memurluklara geçebileceğini kaydetmişlerdir (Akyüz 1978: 238). Bundan sonra Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati Bey zamanında (1926) öğretmen ücretlerinin yeniden düzenlendiği ve bu dönemde öğretmen ücretlerinin daha iyi bir konuma getirildiği, ancak 1929’dan sonra bir takım ödeneklerin kaldırıldığı ve öğretmenlerin ekonomik durumlarının giderek bozulduğu belirtilmiştir. Özellikle 1930-1939 yılları arasında 8 bin öğretmenin meslekten ayrılarak, başka mesleklere yöneldikleri kaydedilmiştir (Akyüz 1978: 239-244).

Günümüzde aylık ücreti ile geçinemeyen öğretmenler eskiden olduğu gibi, bir fırsatını bulduğunda mesleği bırakmakta veya genellikle ikinci bir ek iş yapmak zorunda kalmaktadır. 1998 senesinde Türkiye’nin her bölgesinden seçilmiş 21 ilde 2301 öğretmenin oluşturduğu örneklem grubunda yapılan bir araştırmada: öğretmenlerin %70’inin görev dışında ek bir iş yaptığı ve

bunların %30'nun fırsatını bulduğunda mesleklerini bırakacakları kaydedilmiştir (Okçabol ve Gök 1998: 17). Benzer bir araştırmada 2003 yılında Marmara Bölgesinde bulunan altı eğitim fakültesinde 1458 öğretmen adayının yaklaşık %75'i öğretmen ücretlerinin düşük olduğunu ve son sınıf öğrencilerinin %90'ı öğretmen ücretlerinin yetersiz olduğunu düşünmektedir (Doğan 2003: 140). Kısaca öğretmenlik mesleğinin olumsuz yönde etkilenmesinde öğretmenlere verilenlerle istenilenler arasında büyük dengesizliklerin olduğu kabul edilmektedir (Celkan,1987: 90).

Türkiye'de eğitimle ilgili gerek Heyet-i İlmiye adıyla yapılan toplantılarda, gerekse Milli Eğitim Şuralarında öğretmenlerin ekonomik durumlarının, özlük haklarının ve çalışma şartlarının iyileştirilmesiyle ilgili konular çoğu kez ele alınan temel konular içerisinde yer almıştır (MEB 2000: 31-33). Ancak hazırlanan raporların, görüşmelerin ve öngörülen maddelerin çoğu günümüzde gerçekleşmemiştir (MEB 1989: 81). Halbuki bir ülkenin dengeli kalkınabilmesi için, diğer yatırımlar kadar eğitim yatırımları da önem taşımaktadır.

Öneriler

Öğretmenlik mesleğinin cazip hale getirilmesinin çok boyutlu faktörlere bağlı olduğu söylenebilir. Birey açısından mesleğin sosyal statüsü, toplumdaki değeri, ekonomik getirisi, mesleğin sağladığı iş doyumu, çalışma ortamı, bireyin meslekten beklentileri, bireyin bulunduğu sosyal konum, bireyin kendini gerçekleştirmesinde mesleğin fırsat sağlaması ve bireyin kişiliği ile meslek özellikleri arasındaki uyum vazgeçilmez noktalaradır.

Öğretmenlik mesleğinin iyileştirilmesi konusu gerek meslek mensupları tarafından, gerekse Milli Eğitim Bakanlığı tarafından çoğu zaman gündeme getirilmiş ve bu konuda çeşitli raporlar hazırlanmıştır (MEB 1989: 81). Ancak günümüze kadar öğretmenlik mesleğinin yeterli ölçüde kalıcı çözümlere ulaşıp ulaşmadığı söylenemez.

Öte yandan öğretmen yetiştiren kurumların programı, kadro, materyal ve fiziki yapısı mesleğin çekici olmasında önemli bir faktördür. Oysa üniversiteler içerisinde eğitim fakültelerinin prestiji yüksek olmamış, mekan ve kadro paylaşımında genellikle eğitim fakülteleri göz ardı edilmiştir (Oktay 1998: 25).

Bunun yanında öğretmenlik mesleğinde bireyin meslekten beklentisiyle, devletin ve toplumun meslekten beklentisi farklı gözükmektedir. Halbuki bireyin meslekten beklentisiyle toplumun ve devletin meslekten beklentilerinin örtüşmesi gerekir.

Öğretmenin kişiliği, mesleki bilgisi, becerisi ve formasyonu mesleğiyle yakından ilgilidir. Genellikle günümüzde görev yapan öğretmenlerin çeşitli nedenlerle mesleğe karşı ilgilerinin ve mensubiyet duygularının yetersiz olduğu

bilinmektedir. Bu nedenle, öğretmen adaylarına meslek bilinci ve meslek ideali verilmelidir. Oysa Türkiye’de öğretmen yetiştiren okulların bilgi ve uzmanlaşmaya dönük eğitim düzeyi yükseldikçe, öğretmenlerin mesleğe karşı ilgilerinin ve mensubiyet duygularının azaldığı gözükmemektedir. Bunun başta gelen nedenleri olarak öğretmenlerin meslekten beklentilerinin yükselmesi, meslek mensubiyeti duygusu verilemeyişi ve öğretmenlik mesleğinin giderek cazibesini kaybetmesi gibi olumsuz faktörleri sayılabilir.

Öte yandan öğretmenlik mesleğinin kalitesinin yükseltilmesinde yukarıda belirtilen faktörler kadar, öğretmen yetiştiren eğitim elamanlarının kalitesi ve başarılı öğrencilerin bu mesleğe çekilmesi de önem taşımaktadır. Bu nedenle eğitim elamanı yetiştirilmesine ve başarılı öğrencilerin öğretmenlik mesleğine çekilmesine önem verilmelidir. Bu da öğretmenlik mesleğinin ekonomik durumunun, çalışma şartlarının ve özlük haklarının iyileştirmesiyle yakından ilgilidir. Oysa Türkiye’de öğretmen adayları ve öğretmenler özellikle ekonomik açıdan geleceklere güvenle bakmamaktadır.

Öğretmenliğin meslekleşmesi ve meslek mensubiyetinin güçlendirilmesi için, ilk olarak başka üniversite mezunlarına bu meslek kapatılarak, diğer mesleklerde olduğu gibi, öğretmenlik bir kariyer mesleği olarak kabul edilmeli ve herkese açık bir meslek durumundan kurtarılmalıdır. Bu durum sağlıklı ve kalıcı bir yasal temele oturtulmalıdır. Ayrıca diğer bazı mesleklerde olduğu gibi, öğretmen atamalarında ve yüksek kademelerde görevlendirilmelerde belirli standartlar getirilmelidir.

Bundan sonra öğretmen yetiştirme sistemli bir biçimde yapılandırılmalı, öğretmen ihtiyacı ve istihdamı uzun vadeli hesaplanarak, öğretmen yetiştiren fakültelerin öğrenci kontenjanları buna göre ayarlanmalıdır.

Kaynakça

- AKYÜZ, Yahya (2001), *Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yay., İstanbul, 458s.
- AKYÜZ, Yahya (1978), *Türkiye'deki Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri* (1848-1940), Doğan Basımevi, Ankara.
- AKYÜZ, Yahya (1978), "Türkiye'de Öğretmenin "Öğretmen" ve Meslek İmajı", *Ankara Ün. Eğitim Fak. Dergisi*, C.11, Sayı: 1-2, Ankara, s(116-121).
- AKYÜZ, Yahya (1992), "Tarihi Süreç İçerisinde Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Sorunu" *Öğretmen Yetiştirmede Koordinasyon*, MEB., Yayını, Ankara, s(459-461).
- AKYÜZ, Hüseyin (1998), "Öğretmen Eğitimi Konusunda Bir Öneri", *Milli Eğitim*, Sayı 137, Ankara, s: (34-36).
- ARSLANOĞLU, İbrahim (1997), *Türk Eğitim Sistemi*, Ankara.
- ATAÜNAL, Aydoğan (1987), "Yüksek Öğretim Kurulunun İlkokul Öğretmeni Yetiştirmeye İlişkin Projeksiyonu" *Öğretmen Yetiştiren Yüksek Öğretmen kurumlarının Dünü-Bugünü-Geleceği Sempozyumu*, 11 Haziran 1987, Gazi Ün., s: (207-230).
- BALTACIOĞLU İsmail H., (1943), "İlk Mektep Muallimini Üniversitelileştirmek Lazım" *Yeni Adam*, C.1, Sayı:37, s: (1-30).
- BERKER, Aziz (1945), *Türkiye'de İlköğretim*, Ankara.
- CELKAN, Hikmet Y. (1987), "Öğretmen Yetiştirmenin Toplumsal Açından Tetkiki" *Gazi Üniversitesi, Sempozyumu*, Ankara, s: (85-98).
- CELKAN, Hikmet Y. (1998), "Öğretmen Yetiştirme Modeline Yeni Bir Boyut", *Milli Eğitim*, Sayı:137, s: (30-31)
- CİCİOĞLU, Hasan (1983), *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim (Tarihi Gelişim)*, Ankara.
- DEMİREL, O. Nuri (1995), *Öğretmen Mesleğine Yönelen Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Sosyo-Ekonomik, Psikolojik Özellikleri*, İst. Ün. SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- DPT, YBYK Planı (1996-2000), Ankara.
- ERGÜN, Mustafa (1982), *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, AÜ. DTCF. Yayını, No: 325, Ankara.
- EKİNCİ, Yusuf (1987), "Orta Öğretimde Öğretmenlerin Nitelikleri" *Gazi Ün. Sempozyumu*, Ankara, s: (359-371).
- EŞME, İsa (1999), "Bugünün Öğretmen Yetiştirme Modeli" *Eğitim Bilimleri Dergisi*, M.Ü. Atatürk Eğit. Fak. Yay., Sayı:11, İstanbul, s: (141-142).
- KARAGÖZOĞLU, Galip (1987), "Yüksek Öğretime Geçişte Öğretmenlik Mesleğine Yönelme" *Gazi Ün. Sempozyumu*, Ankara, s: (271-284).
- KARAMUK, Ziya (1973), *Cumhuriyetin 50. Yılında Milli Eğitimimiz*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

- KIRBIYIK, Halil (1998), “Öğretmen Yetiştirme” *Milli Eğitim*, Sayı:137, İstanbul, s: (37-39).
- KOÇER, H. Ali (1974), *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, (1773-1923), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- KURTKAN, Amiran B. (1992), *Eğitim Sosyolojisi*, Filiz Kitapevi, İstanbul, 351.
- KURTKAN, Amiran (1982), *Eğitim Yoluyla Kalkınmanın Esasları*, Filiz Kitapevi, İstanbul, 334 s.
- MEB. (1992), *Öğretmen Yetiştirmede Koordinasyon*, Ankara.
- MEB. (2000), *2001 Yılı Başında Milli Eğitim*, Ankara.
- MEB. (2001), *2002 Yılı Başında Milli Eğitim*, Ankara.
- MEB. (1989), “Öğretmenin Sosyal Statüsü Grubu Raporu” Öğretmen Yetiştirme ve Danışma Kurulu Toplantısı, Ankara.
- ŞAHİN, Mustafa (1998), “İlköğretimde Öğretmen Yetiştirme Süreleri ve Sayılarının Artırılması” *Milli Eğitim*, Sayı 137, Ankara, s(91-99).
- SEZAL, İhsan (1993), “Eğitime Demografik Yaklaşım”, *H.Ü. Nüfus Etütleri Yay.*, Ankara, s(115-140).
- OKTAY, Ayla (1991), “Öğretmenlik Mesleğinin ve Öğretmenin Nitelikleri” *M.Ü. Atatürk Eğit. Fak. Eğit. Bilimleri Dergisi*, Sayı:3, İstanbul, s(187-193).
- TAN, Hasan (1989), “Türk Eğitiminde Kalite Sorunu” *M.Ü., Atatürk Eğit. Fak. Eğit. Bilimleri Dergisi*, Sayı:1, İstanbul, s(129-139).
- TEZCAN, Mahmut (1992), *Eğitim Sosyolojisi*, Zirve Ofset, Ankara, 336 s.

The Policies on training Elementary School Teachers and The Problem of Teachers in Service

Assoc. Prof. Dr. Cihangir DOĞAN*

Abstract: The purpose of this study is to investigate the policies on training elementary school teachers and discuss the problem of the teachers in service Muallims (teachers) who work in Subyan Mektebi (primary school) and professors who work in Medrese (a kind of university) are the pioneer teachers who work in the organized education history of Turkey. For Subyan Mektebi a special programme was organized in the period of Mehmet the Second but after the death of him, this program was abolished. In modern sense, Darulmuallimin was established to train teachers for Subyan Schools on 16th March of 1848 in Istanbul. In the beginning of the Republican Era, there were 20 schools for training teachers. In 1924, teacher training period was increased to 5 years and the curriculum of the program was reorganized. In 1926 teachers were trained under the name of “Teacher Training School for Primary Schools” and “Teachers Training Schools for Villages”. In 1940 , “Village Institutes” were established. After the Period of 1952-53 these Institutes were abolished by the government in power. One type of teacher training schools were in service. In 1973 some of the teacher training schools were organized to offer collage Degree since the training period were 2 years. In 1989-1990, the period of teachers training were recognized to give Bachelor degree (4 years training). Although a special importance is given to teachers from the beginning of the Republican Era, crucial problems of the teachers have not been solved. Today, the quality of teachers, low salary, finding a position as a teachers are some of the problems which have not been solved so far.

Key Words: *The system of Turkish education, Elementary teacher, educational politics, quality, problems*

*University of Marmara Atatürk Faculty of Education / İSTANBUL
mcdoğan@marmara.edu.tr

Проблемы и политика в воспитании учителей школ в Турции

Доцент, Доктор Джихангир Доан*

Резюме: цель этого исследования, рассматривая политику воспитания учителей школ в Турецком Образовании, раскрыть новые спорные аспекты для решения проблем и нынешнее положение профессии учителя. В истории Турецкого образования первыми учителями работающими в организованном образовании были учителя, работающие в начальных школах и преподаватели, работающие в медресе. Во время Фатиха впервые была составлена учебная программа отдельная от программы медресе для начальной школы, однако после фатиха эта программа пришла в бездействие. В современном же понимании, первый институт педагогики (Дару-ль Муаллим), для подготовки преподавателей начальных школ, был учреждён 16 марта 1848 года в г. Стамбуле. В первые годы образования государства было 20 Высших школ. В 1924 году была заново написана учебная программа и процесс обучения в этих школах был продлён с начальной школы с четырёх до пяти лет. В 1926 году было организовано два вида школ для учителей под названием Школы Начальных Преподавателей и Школы Сельских Преподавателей. В 1932-1933 учебном году период обучения Школ Преподавателей после начальной школы было продлено до шести лет. В 1940 году были организованы в один тип. В то время как период обучения первых Школ Преподавателей до 1970- 1971 учебного года на базе средней школы был три года, с 18 марта 1970 года было принято решение увеличить срок обучения на базе начальной школы до семи лет, на базе же средней школы до четырёх лет. После 1973 года некоторые из этих школ были преобразованы в двухлетние высшие школы. Начиная с 1989-90 учебного года они были возведены в статус учебных заведений с четырёхгодичным сроком обучения. Несмотря на тот факт, что с самого начала становления Турецкой Республики подготовке преподавательских кадров уделялось большое значение, важные этой специальности всё же не были полностью разрешены. В наши дни, такие проблемы как потребность в учителях, их занятость, компетентность, низкая заработная плата и т.д. в своём большинстве продолжают оставаться насущными проблемами этой области

* Мармаринский Университет, Педагогический Факультет имени Ататюрка, Стамбул
mcdogan@marmara.edu.tr

Türki Cumhuriyetleri Öğrencilerinin Utangaçlık Düzeylerini Etkileyen Faktörler: Gazi Üniversitesi Örneği

Yard. Doç. Dr. Galip YÜKSEL*

Özet: Bu araştırmanın amacı, Türki Cumhuriyetlerden gelen ve Türk Üniversitelerinde eğitim gören üniversite öğrencilerinin utangaçlıklarının önemli yordayıcılarını belirlemektir. Korelasyonel türden bir çalışma olan bu araştırma Gazi üniversitesinde okuyan 135 öğrenciyi kapsamaktadır. Veriler, Utangaçlık Ölçeği, UCLA Yalnızlık Ölçeği ve Coopersmith Benlik Saygısı Envanteri ve Geliştirilen Kişisel Bilgi Formu ile elde edilmiştir. Öğrencilerin utangaçlıklarını açıklamada çoklu regresyon analizi kullanılmıştır. Araştırma bulguları, üniversite öğrencileri için özsaygı ve algılanan akademik başarı durumunun; utangaçlığın önemli yordayıcıları olduğunu göstermiştir.

Anahtar sözcükler: Üniversite öğrencileri, utangaçlık, utangaçlıkla ilgili değişkenler: öz saygı.

Giriş

Geçmişte meziyet olarak kabul edilen utangaçlık günümüzde kişinin yaşamını, iş ve toplumsal performansını olumsuz yönde etkileyen önemli bir problem olarak kabul ediliyor. Utangaçlık bireyin okul, iş ve aile yaşamında başarısız olmasına yol açıyor. İş yaşamında pek çok kişi utangaç olduğu için kendini gösteremiyor, hakkettiği konuma gelemiyor. Okul ve iş hayatında utangaçlığı yüzünden yeteneklerini gösterme fırsatı bulamıyor.

Utangaçlık, kişiler arası ilişkileri etkileyen önemli etmenlerden birisidir. Utangaçlık, başkalarının bulunduğu yerde yaşanan tedirginlik ve kısıtlanma duygusu olarak tanımlanmaktadır (Jones, Briggs & Smith, 1986). Utangaçlık bireyin yeni insanlarla tanışmasını, yeni arkadaşlar edinmesini ve değişik yaşantılardan zevk almasını güçleştiren en önemli etmen olarak görülmektedir (Zimbardo 1977). Enç'e göre (1980) utangaçlık, başkaları ile olan ilişkiler

* Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fak., Eğitim Bilimleri Bölümü /ANKARA
gyuksel@gazi.edu.tr

sırasında duyulan ve doğru davranışları ketleyen rahatsız edici duygudur. Carducci (2000) de utangaçlığı, genel

olarak kişiler arası ilişkilerde yaşanan aşırı sıkılganlıktan, benlik saygısının düşük olmasından ve reddedilme korkusundan dolayı ortaya çıkan kişiler arası bir sorun olarak görmektedir.

Utangaçlığın nedenleri konusunda çeşitli yaklaşımlar olmasına rağmen, an-ne-baba ve çocuk etkileşiminin önemli olduğu konusunda genel bir düşünce birliği vardır. Ebeveyni tarafından sürekli azarlanan, aşırı korunup kollanan, inisiyatif kullanmasına izin verilmeyen, yetersiz ya da beceriksiz olduğu kendilerine hissettirilen çocuklar ilerideki yaşamlarında utangaç, çekingen, ürkek, kendi başlarına karar veremeyen, sosyal ilişkiler kurmakta zorluk çeken yetişkinler olarak karşımıza çıkıyorlar. Aşırı utangaçlık duygularıyla büyüyen çocuk, başkaları karşısında utanma duygusundan kendini kurtaramıyor. Bu yüzden toplumdan kaçmaya başlıyor, başkalarıyla konuşmaktan çekiniyor. İnsanlarla iletişim kurmaktan kaçındığı için bu konuda bilgisiz ve yetersiz kalıyor. Herhangi bir kişiyle konuşurken hata yapacağı kaygısı, onu, giderek insanlardan uzaklaştırıyor.

Utangaçlığın evrensel bir kavram olduğu; aynı oranda yaşanmasa ve aynı şekilde tanımlanmasa da utangaçlığın her kültürde var olduğu öne sürülmektedir (Carducci& Zimbardo 1995). Amerika’da yapılan araştırmaya göre utangaçlığa en fazla Asya kökenli Amerikalılarda, en az da Yahudi kökenli Amerikalılarda rastlanmıştır (Henderson & Zimbardo 1998). Benzer şekilde, Paulhus, Duncan ve Yik (2002) dört ayrı çalışma verilerini analiz ederek, utangaçlığın Doğu Asyalı öğrencilerde, Avrupalı öğrencilere göre daha yaygın olduğunu bulmuşlardır.

Utangaçlık toplumu oluşturan bireylerin önemli bir bölümünün yaşadığı bir sorundur. Amerika’da utangaçlık üzerine yapılan bir araştırmada, araştırma kapsamına alınan bireyler arasında kendisini utangaç olarak tanımlayanların oranının % 50'lere kadar yükseldiği görülmektedir(Henderson& Zimbardo 1998).

Utangaçlığın Sosyal İlişkiyi Etkilemesi ve Bu Etkileşimin Düzeyleri

Utangaçlık, bireylerin genelde yaşamlarını, özelde ise eğitim yaşamı, meslek yaşamı, arkadaş ve aile yaşamını etkileyen bir değişkendir. Bir çok insan için utangaçlık, temel ihtiyaçların önündeki bir engeldir. Utangaçlık insanları kontrol eder ve onları sınıfta, sosyal ve iş ortamında etkisiz kılar (Carducci 2000). Kendine güvenme, kendini ifade edebilme, bireyin yaşamının bir çok bölümünde gereksinim duyacağı özelliklerdir. Bu özelliklere sahip olduğu taktirde birey iş başvurularında yapacağı mülakatlarda, iş seminerlerinde ya da okulda hazırladığı ödevi sunma gibi yaşamında karşılaşılabileceği buna

benzer durumlarda başarılı olabilecektir. Buna karşın utangaç bireyin özellikleri düşünüldüğünde bu tür durumlarda başarılı olma olasılığının oldukça az olduğu söylenebilir. Ayrıca başarılı olsalar bile mesleklerinde utangaç olmaları kadar kolay gelişme gösteremezler (Arens 2000).

Utangaç bireylerin yeni ya da gergin bir ortama alışma süreleri oldukça uzundur. Özellikle, stresli durumlarda utangaçların daha fazla zamana ihtiyaçları vardır (Carducci 2000).

Utangaç kişiler kendileriyle ilgili endişe yaşarlar ve kendileri hakkında olumsuz düşüncelere sahiptirler. Utangaç kişiler sosyal ortamlardaki hoşnutsuzluğu abartma eğilimindedirler ve başkalarının göstermiş olduğu olumsuz tepkilerden kolaylıkla etkilenirler. Kendileriyle ilgili olumsuz yargılar utangaç bireyin düşük özsaygı geliştirmesine neden olmaktadır. Utangaç kişiler, sosyal ortamlarda kaygıdan ziyade bilişsel anlamda bir rahatsızlık yaşamaktadırlar. Utangaçlıkla ilgili ciddi sorunu olan bireyler, sosyal ortamlara katılamazlar, konuşmakta zorlanırlar, ve diğer insanlara az ilgi gösterirler. Bu da onların yalnızlığa itilmelerine ve kendilerini yalnız hissetmelerine neden olur (Henderson& Zimbardo 1988).

Zimbardo (1977), utangaçlığın sosyal ilişkiyi etkileme biçimini şu şekilde sıralamaktadır:

- Utangaçlık, yeni insanlarla tanışmayı, yeni arkadaşlıklar kurmayı ya da yeni yaşantılardan zevk almayı güçleştirir.
- Utangaçlık, kişiyi haklarını talep etmekten alıkoyarak fikirlerini ya da değer yargılarını ifade etmesini güçleştirir.
- Utangaçlık kişinin tepkilerine odaklanmasına neden olur.
- Utangaçlık, net bir şekilde düşünmeyi ve etkili bir şekilde iletişim kurmayı güçleştirir.
- Utangaçlık depresyon, kaygı ve yalnızlık gibi olumsuz duygulara eşlik eder.
- Utangaçlık, sahip olunan olumlu ve güçlü kişisel yönlerin başkaları tarafından da olumlu olarak değerlendirilmesini kısıtlar.

Sosyal engellenme olarak görülen utangaçlığın insanları etkileme biçimi, başkalarının bulunduğu ortamlarda çekingen olmaktan, bireyin yaşamını tümüyle etkileyen travmatik kaygı durumlarına kadar çeşitlilik göstermektedir. Genel olarak bireyde belli durum ve belli kişilere karşı yoğun utangaçlık duyguları hakimdir. Bu duygular bireyin sosyal yaşamını ve işlevlerini engelleyebilmektedir. Orta düzeyde utangaç olan bireyler, sosyal becerilerden yoksundurlar ya da güvensizdirler. Kronik utangaçlar ise insanlarla birlikte iken insanlardan kaçınma ya da saklanma alternatifinin dışında yoğun çare-

sizlik duyguları yaşarlar. Daha kötüsü utangaçlık ciddi bir nevroz biçimine dönüşebilir (Zimbardo 1977).

Johnson ve Petzel (1991) de utangaç bireylerin kendilerini sosyal ortamlardan çekerek sosyal başarısızlığa ve sonuçta da depresyona kadar gidebilecek bir kısır döngünün içine düşebileceklerini vurgulamaktadır. Araştırmacılar, bunun tüm utangaç bireylerin depresyona girdikleri anlamına gelmediğini, ancak utangaçlığın depresyon için muhtemel bir risk işareti olduğunu belirtmişlerdir.

Utangaç bireylerin en önemli sorunlarından bir diğeri de ilişkiye başlayamamalarıdır (Carducci 2000) Utangaç bireyler, başkalarıyla birlikte olmayıp, yani onlara hiç görünmeyerek önemsiz olma ve onların içlerinde bulunarak değersiz olma gibi iki durum arasında sıkışıp kalırlar. Her iki durum da utangaç bireylerin yaşamak istemedikleri durumlardır. Böyle bir durumda da bireyler temelde iki sorunla karşı karşıya kalırlar: Bunlar (1) Tamamen dışlanma, depresyona girme, yalnızlığa itilme, insanlarla tanışma ve arkadaş edinmede zorlanma gibi sosyal problemler, (2) utangaç kişiler başkalarının yanında net düşünemedikleri ve olumsuz yargılara sahip oldukları için davranışsal olarak karşılıklı konuşmalarda donup kalmaları gibi bilişsel problemlerdir (Carducci & Zimbardo 1995).

Utangaç bireyler daha çok çevrelerinden gelecek geribildirimlerle ilgilenirler. Ancak utangaç bireyler olumsuz geribildirimleri doğru algılamakta ve doğru olduklarını hemen kabul etmekte, olumlu geribildirimleri ise yok saymaktadırlar. Hatta, olumlu geribildirimler aldıklarında kendilerini rahatsız hissetmektedirler (Henderson & Zimbardo 1998). Utangaç bireyler nasıl göründükleri, başka insanların onlar hakkında ne düşündükleri ve başka insanların onlardan hoşlanıp hoşlanmadıkları gibi konularda endişe yaşarlar. Yanlış şeyler söylemekten korktukları için konuşmazlar; diğer insanların kendi fikirlerine dikkat etmeyeceklerini ve önem vermeyeceklerini düşünürler (Gard 2000).

Utangaç bireyler mümkün olduğunca az konuşurlar, genelde konuşmayı başlatmazlar, konuşmak zorunda kaldıklarında da gözlerini kaçıırırlar ve az mimik kullanırlar. Konuşmalarda karşı çıkıp tartışmaktansa genelde uzlaşma yolunu seçerler. Sosyal davranışları başlatmadaki isteksizlikleri kendi yeteneklerine olan inançlarının zayıf olmasından kaynaklanmaktadır (Henderson & Zimbardo 1998).

Utangaçlıkla ilgili yapılan çalışmalarda kendi kendini suçlama ve kendi farkındalığının çok yüksek olması, olumsuz değerlendirilme korkusunun ve utangaçlığın önemli belirleyicileri olarak ortaya çıkmıştır. Bireyin sık sık kendini suçlaması ve kendisine yönelik olarak sürekli olumsuz düşünmesi bireyde kendisi hakkında yanlış ve olumsuz inançların oluşmasına neden olur. Bu

süreç olumsuz benlik saygısı geliştirmesine ve öz saygısının azalmasına yol açabilir. Bu düşüncenin sonucu olarak birey, kendisiyle ilgili fiziksel, sosyal ya da akademik yeterliğine ilişkin olumsuz değerlendirmeler yaparak, kendisini engeller.

Utangaç bireylerin nasıl arkadaş olacaklarını ve bunu nasıl sürdüreceklerini; iletişim kurabilmeyi, karşı cinsle buluşup dışarıya gidebilmeyi ve bir gruba ya da toplantıya nasıl katılacaklarını öğrenmeye ihtiyaçları vardır. Diğer bir deyimle utangaç bireylerin yaşam becerilerini edinmeye gereksinimleri vardır.

Henderson & Zimbardo (1998) 'e göre utangaç kişiler sosyal ortamlardaki hatalar için kendilerini suçlarken elde edilen başarıların ise dış kaynaklı olduğunu düşünürler. Bir konuda başarısız olduklarında hatayı kalıcı ve kontrol dışı olarak görürler. Bu da onları hem bilişsel olarak sekteye uğrattır hem de özgüvenlerinin azalmasına neden olur. Utangaç kişiler arasında kendini suçlama sadece belirgin sosyal durumlar için geçerli olsa da, yaşam boyu kendini suçlama yalnızlığa ve depresyona neden olabilir.

Utangaç bireyler sosyal yaşantıda, içinde bulundukları ortamla ya da diğer insanlarla değil, sürekli olarak kendi davranışlarıyla ilgilenirler. Kendilerine yönelik olumsuz inançlarını hatırlayınca iyice gerilirler ve utangaçlıkları artar (Carducci & Zimbardo 1995).

Utangaçlık, genellikle bütün toplumlarda benzer biçimde yaşanan bir duygudur ve yeni sosyal uyaranların üstesinden gelebilmek için insanların kullandıkları bir mekanizmadır. Utangaçlık korku, ilgi, gerginlik ve hoşla gitme gibi duyguların bir karışımı olarak hissedilir. Fizyolojik olarak ta kalp atışında ve kan basıncında artış bu duygulara eşlik eder (Hyson & Van Trieste, 1987). Ayrıca utangaçlıkta huzursuzluk, engellenme ve kaygı tepkileri kendisine yönelik aşırı farkındalık ve başkalarının yanında sessiz kalma oldukça belirgindir (Jones, Briggs & Smith, 1986).

Utangaçlığın, davranışsal, duyuşsal, bedensel ve bilişsel öğelerin karmaşık bir birleşimi olduğu öne sürülmektedir. Henderson ve Zimbardo (1998) utangaçlık semptomlarını dört grupta ele almaktadır: (1) davranışsal, (2) fizyolojik, (3) bilişsel ve (4) duygusal. Bu alanlarla ilgili belirtiler aşağıda verilmiştir:

1. Psikomotor Belirtiler

Utangaçlığın psikomotor belirtileri arasında, geri çekilme ve pasiflik, göz temasından kaçınma, korku duyulan ortamlardan kaçınma, alçak sesle konuşma, vücut hareketinin ya da ifadesinin çok az olması ya da abartılı şekilde gülme, konuşma akıcılığında bozukluklar, sinirli davranışlar, elle ya da yüzle oynama sayılabilir.

2. Fizyolojik Belirtiler

Utangaçlıkla ilgili fizyolojik belirtiler arasında hızlı kalp atışı, ağız kuruluğu, soğuk soğuk terleme ya da titreme, baş dönmesi ya da baygınlık hissetme, karın ağrılarını, bireyin kendisini ya da durumunu “gerçek dışı” olarak hissetmesi, kontrolü kaybetme korkusu, delirme ya da kalp krizi geçirme korkusu sayılabilir.

3. Bilişsel Belirtiler

Utangaçlıkla ilgili bilişsel belirtiler arasında kendisiyle, durumla ve başkalarıyla ilgili olumsuz düşünceler geliştirme, değerlendirilmekten korkma ve başkalarına aptal görünme korkusu, endişe etme, mükemmeliyetçilik, özellikle sosyal etkileşimleri sonrasında, kişinin kendi kendini suçlaması, kendisinin zayıf ve başkalarının güçlü olduğuna dair olumsuz inançlar geliştirmesi sayılabilir. Birey çoğu zaman bu durumun farkında değildir. Benlik kavramıyla ilgili yapılan hatalar; “ben sosyal anlamda yetersizim ya da etkileyici değilim” şeklinde ifade edilir.

4. Duyusal Belirtiler

Utangaçlığın duyuşsal belirtileri ise şunlardır: Utanma ve kendi farkındalığıyla ilgili acı çekme, düşük özgüven, üzgün olma hali, yalnızlık, depresyon ve kaygıdır.

Utangaçlık ve Özsaygı İlişkisi

Çoğu utangaç kişi düşük özsaygıları nedeniyle rahatsız olacaklarını düşündükleri her ortamdan kaçma eğilimi gösterirler. Dolayısıyla da kendilerini diğer insanlardan soyutlayarak sadece kendi eksikliklerine ve kusurlarına odaklanırlar ve yalnızlığa itilirler (Zimbardo 1977).

Utangaç bireylerin kendilerine yönelik olumsuz algıları vardır ve bu algılar onların sosyal ortamlardaki davranışlarını da olumsuz etkiler. Bu da onların özsaygılarının düşmesine ve utangaçlıklarının artmasına neden olur (Henderson& Zibardo, 1998). Diğer yandan Arends (2000) genel düşüncenin aksine utangaç bireylerin aşağılık kompleksine ya da düşük özsaygıya sahip olmadıkları savunmaktadır. Utangaç bireylerin kişiler arası ilişkileri esnasındaki yaşantılarından kaynaklı olarak aşağılık kompleksi geliştirebileceklerini, ancak buradaki düşük özsaygının utangaçlığın nedeni değil aksine sonucu olduğunu vurgulamaktadır.

Page (1989) de utangaç bireylerin düşük özsaygı geliştirme olasılıklarının utangaç olmayan bireylere göre daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Kemple (1995) ise düşük özsaygı ile utangaçlık arasında döngüsel bağ olduğunu ve bu döngüsellikte birbirlerini etkilediklerini savunmaktadır. Ona göre kendine daha az güvenen ve özsaygısı düşük olan çocuk sosyal etkileşime girmedi daha tereddütlü olacaktır ve utangaç davranacaktır. Utangaçlığı nedeniyle

sosyal ilişkilerinde beceriksiz, başarısız ve karşılığını alamayan çocuk da düşük özsaygıyı devam ettirecektir. Utangaçlıkla düşük özsaygı arasındaki bu döngü sürekli devam edecektir.

Crozier (1990) da sosyal ortamlardaki yaşantıların utangaçlığı ve özsaygıyı etkilediğini vurgulayarak bireylerin hoş olmayan mahcubiyet yaşantılarının, özsaygılarının düşmesine ve utangaçlık duygusunun ortaya çıkmasına neden olduğunu savunmuştur.

Utangaçlık ve Yalnızlık İlişkisi

Yalnız öğrenciler, büyük bir olasılıkla sosyal olarak kısıtlanmış ve dolayısıyla da kişiler arası iletişim becerileri gelişmemiş bireylerdir (Booth, Barlett & Bohnsack 1992). Utangaç bireylerin sosyal ortamlarda bulunmadıkları için çok az arkadaşları vardır. Bu da onları yalnızlığa iter.

Utangaç bireylerin yalnızlığa itilmelerinin nedenlerinden birisi akranları tarafından reddedilmeleridir. Reddedilme, utangaç bireylerin sosyal ortamlara girmelerinden ve sosyal becerilerinin yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır (Carducci 2000). Utangaç bireyler sosyal ortamlardan uzak durmanın doğal sonucu olarak yalnızlığa mahkum olurlar (Carducci & Zimbardo 1995).

Yurt dışında utangaçlıkla ilgili çok sayıda araştırma yapıldığı gözlenmektedir. Türkiye de ise gündelik yaşamda sıkça kullanılan utangaçlığın bilimsel açıdan oldukça yeni olduğu görülmektedir (Güngör 2001: Gökçe 2001)

Carducci (2000)' nin utangaç bireylere uyguladığı anket sonucunda, utangaç bireylerin % 82'si yaşadıkları utangaçlık duygusundan hoşlanmadıklarını, % 85'i de utangaçlıklarının yenmek için bir şeyler yapabilmeyi gerçekten istediklerini ifade etmişlerdir. Dünyada olduğu gibi Türkiye de bireylerin yaşadıkları utangaçlık tan hoşnut olmadıkları öne sürülebilir Ergenlik dönemi utangaçlığın yoğun olarak görüldüğü ve utangaç bireylerin en çok etkilendiği dönemdir. Dolayısıyla ergenliğin son döneminde ve yetişkinliğin başlangıcında bulunan üniversite öğrencileri için utangaçlık oldukça ciddi bir sorundur. Üniversite öğrencilerinin utangaçlıklarının üstesinden gelebilmeleri ve utangaçlığın ortaya çıkmasını engelleyebilmeleri için, önce utangaçlığın ne olduğunu ve yaşamla nasıl etkilendiğini bilmeye ve bunun üstesinden gelebilmek için ne tür yardımlar alabileceklerini bilmeye gereksinimleri vardır. Bu noktada, öğrencilere psikolojik danışma ve rehberlik yardımı önerilebilir.

Bu araştırmanın amacı; annenin eğitim durumu, babanın eğitim durumu, algılanan akademik başarı durumu, yalnızlık ve özsaygı değişkenlerinin üniversite öğrencilerinin utangaçlık düzeylerini yordama (ön kestirimde bulunma) güçlerini belirlemektir.

Bu amaca dayalı olarak araştırmada; annenin eğitim durumu, babanın eğitim durumu, algılanan akademik başarı durumu, yalnızlık ve özsaygı ölçekle-

ri puanları, üniversite öğrencilerinin utangaçlık ölçeği puanlarının önemli birer yor dayıcısı mıdır ? sorusuna yanıt aranmıştır.

Bu araştırmada öğrencilerin utangaçlık düzeyleri Utangaçlık Ölçeğinin, öz-saygı düzeyleri “ Coopersmith Benlik Saygısı Envanteri”nin ve yalnızlık düzeyleri de “UCLA Yalnızlık Ölçeği”nin ölçtüğü niteliklerle sınırlıdır.

YÖNTEM

Desen

Araştırma, utangaçlığın, seçilmiş bazı değişkenlerle olan ilişkisini açıklamaya dönük korelasyonel bir çalışmadır. Korelasyon desenlerinde aralarında ilişki olan iki değişken de birbiri için yordayıcı-bağımsız değişken konumundadır. Bu değişkenlerden hangisinin bağımsız değişken hangisinin bağımlı değişken olacağı, pratiğe ve araştırmanın amacına göre tayin edilir. Bu araştırmada değişkenlerden birinin bağımlı, diğerlerinin bağımsız olarak ele alındığı çoklu regresyon deseni kullanılmıştır. Çalışmada, üniversite öğrencilerinin utangaçlık düzeyleri bağımlı (yordanan) değişken olarak alınmıştır. Öğrencilerin utangaçlık düzeyleri “Utangaçlık Ölçeği” inden elde edilen puanlardır. Öğrencilerin utangaçlıkları üzerinde etkisi araştırılan bağımsız değişkenler ya da faktörler aşağıda verilmiştir.:

- Yalnızlık düzeyi. UCLA yalnızlık ölçeği ile elde edilen puandır.
- Özsaygı. Coopersmith Benlik Saygısı Envanteri ile elde edilen puandır.
- Annenin eğitim düzeyi
- Babanın eğitim düzeyi
- Algılanan akademik başarı durumu

Çalışma Grubu

Araştırma 2001-2002 Öğretim Yılı Bahar döneminde Gazi Üniversitesi'nin çeşitli fakültelerinde ve Tömer'de eğitim gören öğrencilerden araştırmaya gönüllü katılan 135 (60 Kırgız, 48 Türkmen, 19 Azeri ve 8 Kazak) öğrenci üzerinde gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların 94' ü (%70) kız ve 41 i ise (%30) erkektir.

Verilerin Toplanması

Araştırmada gereksinim duyulan verilerin toplanması aşamasında, öncelikle Türkiye Cumhuriyetlerinden gelen öğrencilerin yoğun olarak bulunduğu Gazi Üniversitesi TÖMER başkanlığı A kuruna devam eden öğrencilerle uygulama yapılacağına dair görüşme yapılmıştır. 2001-2002 Eğitim Öğretim Yılı G.Ü. Tömer A kuruna devam eden öğrenci sayısı kadar ölçme araçları uygulanmıştır. Daha sonra Ankara'da ki çeşitli öğrenci yurtlarında barınan öğrencilere ulaşılmıştır. Bu öğrencilere ulaşmada üniversite öğrencilerinden yardım alınmıştır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada, Utangaçlık Ölçeği, UCLA Yalnızlık Ölçeği, ve Coopersmith Benlik Saygısı Envanteri kullanılmıştır..

1. Utangaçlık Ölçeği

Öğrencilerin utangaçlık düzeyi, Güngör (2001) tarafından geliştirilen 20 maddelik “Utangaçlık Ölçeği” kullanılarak belirlenmiştir. Bireylerin utangaçlık düzeylerini ortaya koymak amacıyla orijinali Cheek ve Buss tarafından 1981 yılında 9 maddelik olarak geliştirilen ve daha sonra 1983 te Cheek tarafından madde sayısı 13 e çıkarılan utangaçlık ölçeği “Syness Scale” kullanılmıştır. Orijinal ölçeğin geçerlik çalışmasında ölçüt ölçek yöntemi seçilmiş ve ölçüt ölçek olarak Sosyal Kaygı Ölçeği kullanılmıştır. Sonuç olarak utangaçlıkla sosyal kaçınma arasında .77, sosyal kaygı arasında.86 korelasyon bulunmuştur. Ayrıca, bireylere “utangaçlık sizin için ne kadar problemidir?” sorusu sorulmuş ve alınan yanıtlarla utangaçlık ölçeği puanları arasında .68 korelasyon elde edilmiştir.

Ölçeğin güvenilirlik çalışmasında iç tutarlığı saptayabilmek için hesaplanan Cronbach alfa .90 olarak bulunmuştur. Ölçeğin güvenilirliğini saptamak için ikinci yöntem olarak test-tekrar test yöntemi kullanılarak ölçek 45 gün arayla iki kez uygulamış ve iki uygulama arasındaki korelasyon .88 olarak bulunmuştur.

Türkiye’de utangaçlık ölçeği Güngör (2001) tarafından Türkçeye uyarlanmış, geçerlik ve güvenilirliği gerçekleştirilmiştir. Ölçeğin uyarlama çalışmalarında ilk basamak olarak ölçek önce Türkçeye çevrilmiş, çevirisi yapılan bu ölçekteki ifadelerin “utangaçlığı” yansıtmıyıp yansıtmadığını ölçmek için uzman görüşüne başvurulmuştur. İkinci basamakta, 300 üniversite öğrencisine , kendilerini hangi durumlarda utangaç hissettiklerine? İlişkin açık uçlu bir soru sorularak bir liste oluşturulmuştur. Öğrencilerin verdikleri cevaplardan oluşturulan ve Cheek’in utangaçlık ölçeğindeki maddelerle aynı ya da benzer olan maddeler çıkartılmış ve öğrencilerin verdikleri cevaplardan elde edilen 7 madde, Cheek’in 13 maddelik ölçeğine eklenmiş 20 maddelik yeni bir ölçek oluşturulmuştur.

Güngör, (2001) ölçeğin, testin tekrarı yöntemi ile elde edilen güvenilirlik katsayısını .83; iç tutarlığı saptamak amacıyla hesaplanan Cronbach Alfa katsayısını .91 olarak bulmuştur. Ölçeğin geçerliği için “Benzer Ölçekler Geçerliği” yöntemi uygulanmış ve bu amaçla “Sosyal Durumlarda Kendini Değerlendirme Envanteri” kullanılmış, aradaki ilişki .78 olarak bulunmuştur. Yapı geçerliği amacıyla yapılan faktör analizi, ölçeğin tek boyutlu olarak değerlendirileceği sonucuna varılmıştır.

Utangaçlık ölçeği, 20 maddeden oluşan ve bireylerin kendilerini ne kadar utangaç olarak algıladıklarını ortaya koyabilecekleri duygu ve davranışlara yönelik ifadelerin yer aldığı 5’li likert tipi bir ölçektir. Ölçek, bireylerden öl-

çekteki ifadelerin karşısında bulunan “Bana Hiç Uygun Değil ” , “Uygun Değil”, “Kararsızım”, “ Bana Çok Uygun” seçeneklerinden birisini seçmeleri istenerek uygulanmaktadır. Utangaçlık ölçeği, “Bana Hiç Uygun Değil ” seçeneğine 1 (Bir), “Uygun Değil” seçeneğine 2 (İki) “Kararsızım” seçeneğine 3 (Üç), “ Bana Çok Uygun” seçeneğine 4 (Dört), “Bana Çok Uygun” seçeneğine 5 (Beş) puan verilerek puanlanmaktadır. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 100, en düşük puan ise 20 dir. Bireyin puanının yüksek olması, kendisini “utangaç” olarak algıladığını göstermektedir.

UCLA Yalnızlık Ölçeği

Öğrencilerin yalnızlık düzeyleri, orijinali 1978 yılında Russel, Peplau ve Ferguson tarafından geliştirilen ve Demir (1989) tarafından Türkçeye uyarlanan 20 maddelik “UCLA Yalnızlık Ölçeği” (University of California Los Angeles Loneliness Scale) kullanılarak değerlendirilmiştir.

Ölçeğin güvenirlik çalışmasında ilk form ile 1980’de gözden geçirilen form arasında .91 korelasyon bulunmuştur. İç tutarlık katsayısı ise .94 olarak bulunmuştur.

Türkiyede, Demir (1989) tarafından benzer ölçekler geçerlik yöntemi ile UCLA yalnızlık Ölçeği’nin geçerlik çalışması yapılmıştır. Benzer ölçek olarak Aydın ve Demir (1988) tarafından geliştirilen Çok Yönlü Depresyon Ölçeği’nin Sosyal İçedönüklük alt ölçeği ile UCLA yalnızlık Ölçeği’nin geçerlik çalışmasında sık kullanılan Beck Depresyon Envanteri alınmış ve sosyal İçe Dönüklük alt ölçeği ile 82, Beck Depresyon Envanteri ile ise .77 korelasyon bulunmuştur.

Ölçeğin güvenirliği için yapılan çalışmada Cronbach Alfa Katsayısı 96, beş hafta arayla uygulanan test-tekrar test yöntemi elde edilen korelasyon katsayısı ise .94 olarak bulunmuştur.

UCLA yalnızlık ölçeği 10’u düz, 10’u ters yönde kodlanmış 20 maddeden oluşmaktadır. Bireylerden maddelerde yer alan durumları ne sıklıkla yaşadıklarını dördü Likert tipi ölçek üzerinde belirtmeleri istenmektedir. Ölçek olumlu yöndeki ifadeleri içeren maddelere, “hiç yaşamam” 4, “nadiren yaşıyorum” 3, “bazen yaşıyorum” 2, “sık sık yaşıyorum” 1 puan; olumsuz ifadeleri içeren maddelere ise bunun tam tersi olarak, “hiç yaşamam” 1, “nadiren yaşıyorum” 2, “bazen yaşıyorum” 3, “sık sık yaşıyorum” 4 puan verilerek puanlanmaktadır. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 80, en düşük puan ise 20 dir. Ölçekten alınan puan arttıkça yalnızlık düzeyi de artmaktadır (Demir, 1989).

Özsaygı Ölçeği

Öğrencilerin özsaygı düzeyleri, orijinali 1967 yılında Coopersmith tarafından geliştirilen ve Türkiye de geçerlik ve güvenirlik çalışmaları Aksoy, (1992);

Pişkin (1997) tarafından yapılan 25 maddelik “Coopersmith Benlik Saygısı Envanteri” kısa formu kullanılarak değerlendirilmiştir.

Coopersmith tarafından geliştirilen bu ölçek, özsaygı ile ilgili kendini küçümseme, liderlik-popülerlik, anne-baba-aile, atılganlık ve kaygı gibi faktörleri kapsayan 25 maddeden oluşmaktadır. Bu araştırmada ölçeğin ölçtüğü alt faktörler değil genel özsaygı puanı dikkate alınmıştır.

Ölçeğin geçerlik çalışmasında Crobach alfa katsayısı .86, benzer ölçekler geçerliği ise .60 olarak bulunmuştur (Coopersmith 1967; Pişkin, 1997).

Güvenirlik çalışmasında Coopersmith aracın test-tekrar test güvenilirlik katsayısını beş hafta arayla uygulaması sonucunda .88, üç yıl arayla uygulaması sonucunda ise .70 bulmuştur. Yine Coopersmith aracın Kuder Richardson güvenilirlik katsayısını kızlar için .91, erkekler için .80 olarak bulmuştur (Coopersmith 1967; Pişkin, 1997).

Türkiye’de yapılan güvenilirlik çalışmalarında Pişkin (1997), envanterin kısa formunun KR-20 sonucunda elde edilen güvenilirlik katsayısını .76 olarak bulmuştur.

Coopersmith Benlik Saygısı Envanteri 25 maddeden oluşan bir ölçektir. Bireylerden ölçekte yer alan ifadelere “Evet” veya “Hayır” seçeneklerinden birini işaretlemeleri istenmektedir. Bireyler ölçekteki bazı maddeler için “Evet” i işaretlediklerinde bazı maddeler için ise “Hayır” ı işaretlediklerinde puan almaktadırlar. Puanlamaya giren maddeler işaretlendiğinde 4 (Dört), diğerlerine ise 0 (Sıfır) puan verilmektedir. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 100, en düşük puan ise 0’dır. Ölçekten alınan puan yükseldikçe bireylerin özsaygıları da yükselmektedir.

Katılımcıların, anne eğitim durumu, baba eğitim durumu ve algılanan akademik başarı durumuna ilişkin bilgiler ise, yukarıda belirtilen ölçeklerin uygulanması sırasında verilen “Kişisel Bilgi Formu”, ile toplanmıştır.

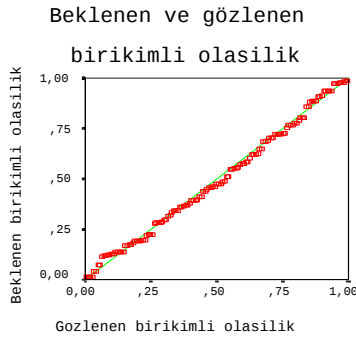
Verilerin Analizi

Öğrencilerin utangaçlık düzeyleri ile yukarıda belirtilen bağımsız değişkenler arasındaki ilişki çoklu regresyon analiziyle incelenmiştir. Çoklu regresyon analizi, bağımlı değişken üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olan bağımsız değişkenlere odaklanır. Bağımlı değişkendeki varyansa önemli bir katkı sağlamayan bağımsız değişkenler regresyon modelinin dışında bırakılır. (Büyükköztürk 2002).

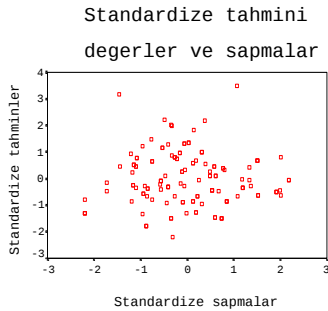
Regresyon analizine utangaçlık düzeyi, yalnızlık düzeyi, özsaygı, anne-babanın eğitim düzeyi ve algılanan akademik başarı değişkenleri doğrudan alınmıştır.

Analiz yapılmadan önce, artık (sapma, residual) değerler üzerinden artı eksi ± 3 standart sapma dışında kalan uç değerlerin (outliers) olup olmadığına bakılmıştır. Buna göre, regresyon analizinin “doğrusallık” ve “çok değişkenli normallik” olarak kısaca isimlendirilen varsayımlarının karşılandığı kabul edilmiştir. Ek olarak standardize edilmiş sapma değerler ile standardize edilmiş yordanan değerlerin grafiği çizilmiş, grafiğin belli bir örüntü vermediği, dolayısıyla doğrusallık varsayımının karşılandığı görülmüştür. Standardize edilmiş sapma değerlerle ilgili olarak çizilen gözlenen ve beklenen birikimli olasılık dağılımına ait “Normal P-P” grafiği ise normal dağılımdan önemli bir sapmanın olmadığını göstermiştir. Grafikler Şekil 1-2 de gösterilmiştir.

Şekil 1

Şekil: 2

Bulgular

Türki Cumhuriyetlerden gelen ve Türkiye’de üniversite öğrenimi gören öğrencilerin bazı değişkenlere ait betimsel istatistikleri Tablo 1 de verilmiştir.

Tablo 1.

Türki Cumhuriyetlerden Gelen ve Türkiye’de Üniversite Öğrenimi Gören Öğrencilerinin Bazı Değişkenlere Ait Betimsel İstatistikleri (N=135)

Değişken	X	S	Değişim Katsayısı %	En Düşük Değer	En Yüksek Değer
ANNE EĞİTİMİ	3,6593	,7448	20	1,00	5,00
BABA EĞİTİMİ	3,8815	,6917	17	1,00	5,00
BASARI DURUMU	3,6370	,6648	18	2,00	5,00
YALNIZLIK	37,7185	8,1366	21	23,00	63,00
OZSAYGI	17,8519	3,8701	21	1,00	24,00
UTANGACLIK	49,3037	10,2566	20	23,00	80,00

Türki Cumhuriyetlerden gelen ve Türkiye’de üniversite öğrenimi gören öğrencilerin bazı değişkenlere ait betimsel istatistikleri Tablo 1 de verilmiştir. Tabloda betimsel istatistikleri sunulan altı değişkene ait değişim katsayılarının düşük olması, üniversite öğrencilerinin, anne-baba eğitim düzeyleri, akademik başarı düzeyleri, utangaçlık düzeyleri, yalnızlık düzeyleri, özsaygı düzeyleri ve utangaçlık düzeyleri bakımından homojen olduklarını göstermektedir.

Türki Cumhuriyetlerden gelen ve Türkiye’de üniversite öğrenimi gören üniversite öğrencilerinin utangaçlıklarının önemli yordayıcılarını belirlemek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi sonuçları Tablo 2’ de verilmiştir

Tablo 2:

Türki Cumhuriyetlerden Gelen ve Türkiye’de Üniversite Öğrenimi Gören Öğrencilerinin Utangaçlıklarının Yordanmasına İlişkin Çoklu Regresyon Analizi Sonuçları

Değişken	B	Standart hata	Beta	T	P	İkili	Kısmi
Sabit	74,360	8,845		8,407	,000		
ANNEEGT	-1,772	1,270	-,129	-1,395	,165	-,194	-,122
BABAEGT	1,430	1,375	,096	1,040	,300	-,158	,091
BASARI	-3,112	1,142	-,202	-2,725	,007	-,316	-,233
OZSAYGI	-1,104	,242	-,417	-4,563	,000	-,562	-,373
YALNIZLIK	,183	,110	,145	1,665	,098	,430	,145

R=.608 R2=.370

F (5, 129)=15.157 p=.000

Yordayıcı değişkenlerle bağımlı değişken arasındaki ikili ve kısmi korelasyonlar incelendiğinde, özsaygı ve utangaçlık arasında negatif ve yüksek düzeyde bir ilişkinin olduğu ($r = -.56$), Diğer değişkenler kontrol edildiğinde, bu korelasyonun $r = -.37$ olarak hesaplandığı görülmektedir. Yalnızlık ile utangaçlık arasında pozitif ve orta ($r = .43$) bir ilişki vardır. Diğer değişkenler kontrol edildiğinde, bu korelasyonun $r = .15$ olarak hesaplandığı görülmektedir. Annenin eğitim düzeyi ile utangaçlık puanları arasında negatif ve düşük düzeyde ($r = -.19$) bir ilişki vardır. Diğer değişkenler kontrol edildiğinde hesaplanan korelasyon değeri ise $-.12$ dir. Baba eğitimi ile utangaçlık arasında negatif ve düşük bir ilişkinin olduğu ($r = -.16$) görülmektedir. Diğer değişkenler kontrol edildiğinde hesaplanan korelasyon değeri ise $-.09$ dur. Algılanan akademik başarı ve utangaçlık arasında negatif ve düşük bir ilişkinin olduğu ($r = -.32$), ve diğer değişkenler kontrol edildiğinde iki değişken arasındaki korelasyonun $-.23$ olarak hesaplandığı görülmektedir.

Yordayıcı değişkenlerle, utangaçlık arasındaki ilişkiyi tanımlayan regresyon katsayılarının işaretlerine bakıldığında utangaçlık ve yalnızlık arasındaki ilişkinin pozitif; özsaygı, anne eğitimi, baba eğitimi, ve algılanan akademik başarı değişkenleri arasındaki ilişkinin negatif olduğu görülmektedir. Regresyon eşitliğine önemli yordayıcıları olarak giren altı değişken birlikte, Türkiye Cumhuriyetleri üniversite öğrencilerinin utangaçlıklarına ilişkin varyansın % 37'sini açıklamaktadır.

Özsaygı, yalnızlık, anne-babanın eğitim düzeyi, ve algılanan akademik başarı değişkenleri birlikte, üniversite öğrencilerin utangaçlık puanları ile orta düzeyde ve anlamlı bir ilişki vermektedir. ($R=0.608, R^2=0.370, p=05$). Adı geçen beş değişken birlikte utangaçlıktaki toplam varyansın yaklaşık %37'sini açıklamaktadır.

Standardize edilmiş regresyon katsayısına (Beta) göre, yordayıcı değişkenlerin utangaçlık üzerindeki göreceli önem sırası; özsaygı, akademik başarı, yalnızlık, annenin eğitim düzeyi ve babanın eğitim düzeyidir. Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t-testi sonuçları incelendiğinde, özsaygı ve akademik başarının utangaçlık üzerinde önemli bir yordayıcı olduğu görülmektedir. Annenin eğitim düzeyi, babanın eğitim düzeyi ve yalnızlık, değişkenleri utangaçlık üzerinde önemli bir etkiye sahip değildir.

Sonuç ve Öneriler

Özsaygının utangaçlık puanlarını yordamasına ilişkin bulgunun tartışılması ve yorumu

Benlik kavramı, fiziksel, sosyal ve akademik yeterliğimize ilişkin bilişsel değer biçimidir. Öz saygı ise, benliğe karşı duyuşsal reaksiyonlarımızdır (Eggen&Kauchak 2001). Özsaygı, utangaçlığa ilişkin açıklanan varyansın % .56'sını açıklamaktadır. Araştırmada elde edilen bulgulara bakıldığında, utangaçlık puanlarının en önemli yordayıcısı olarak özsaygı değişkeninin ortaya çıktığı ve utangaçlıkla özsaygı arasında negatif yönde ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Yani öğrencilerin utangaçlık düzeyleri yükseldikçe özsaygılarının düştüğü, utangaçlık düzeyleri azaldıkça da özsaygılarının yükseldiği söylenebilir.

Buss (1980) yaptığı araştırmada, düşük düzeydeki utangaçlıkla yüksek düzeydeki özsaygı arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur (Lawrence& Bennett 1992) Cheek ve Buss (1981) da ergenler üzerinde yaptıkları araştırma da değişkenlerden birisi olarak özsaygıyı ele almışlar ve utangaçlıkla ilişkisine bakmışlardır. Sonuçta bu araştırma bulgularını destekler nitelikte; ergenlerin utangaçlık düzeyleri ile özsaygı düzeyleri arasında olumsuz yönde yüksek bir ilişki bulmuşlardır. Yani araştırmada utangaç olan bireylerin düşük özsaygı düzeyine sahip oldukları ortaya çıkmıştır.

Kamath ve Kanekar (1993) Hindistanlı öğrenciler üzerinde yaptıkları araştırmada, öğrencilerin utangaçlık düzeyleriyle özsaygı düzeyleri arasında olumsuz yönde anlamlı bir ilişki bulmuşlardır.

Öğrenciler, utangaç oldukları için mi düşük özsaygı geliştirmektedirler yoksa düşük özsaygıya sahip oldukları için mi utangaçtırlar ? Öğrencilerin fiziksel, sosyal ve akademik yeterliklerine ilişkin bilişsel değer biçmeleri ve buna karşı duyuşsal reaksiyonları utangaçlığın önemli bir yordayıcısıdır. Bu sonuç utangaçlığın bilişsel ve duyuşsal yönünü ön plana çıkarmaktadır. Benlik kavramı ve öz saygının oluşumuna ilişkin literatür her iki değişkende çevreden verilen geribildirimlerle önemli ölçüde ilişkili olduğu şeklindedir (Eggen&Kauchak 2001). Bu durum özsaygının, utangaçlığı tetikleyen bir değişken olarak görülmesi olasılığını artırmaktadır.

Buna rağmen, öğrenciler utangaç oldukları için mi düşük özsaygı geliştirmektedirler yoksa düşük özsaygıya sahip oldukları için mi utangaçtırlar ? şeklindeki sorunun yanıtını vermek oldukça zor olmakla birlikte, utangaçlık ve özsaygının birbirini karşılıklı olarak etkilediklerini söylemek mümkündür.

Biriggs, Sinder ve Smith (1983) yetişkinler üzerinde yaptıkları araştırmada, utangaçlık ile özsaygı düzeyleri arasında orta düzeyden yükseğe doğru değişen olumsuz yönde bir ilişki olduğunu bulmuşlardır.

Carducci (2000)'nin çalışmasına katılan utangaç bireylerin %29'u utangaçlıklarını kendilerinden kaynaklanan içsel nedenlere bağlamışlar ve bu nedenlerin içinde özsaygılarının düşük olmasını da göstermişlerdir. Ayrıca, bu araştırma da utangaç bireylerin çoğunun düşük özsaygıya sahip olduklarını düşündükleri ortaya çıkmıştır.

Jackson ve arkadaşları (2000) Amerikalı ve Japon kız öğrencileri üzerinde yaptıkları çalışmalardaki regresyon analizi sonucunda öğrencilerin utangaçlık düzeylerini yordayan önemli değişkenlerden birisi olarak özsaygıyı bulmuşlardır.

Algılanan akademik başarı durumu ve utangaçlık puanlarına ilişkin bulgunun tartışılması ve yorumu

Algılanan akademik başarı durumu, utangaçlığa ilişkin açıklanan varyansın % -.31 ini açıklamaktadır. Algılanan akademik başarı durumunun da öğrencilerin utangaçlık puanlarının önemli bir yordayıcısı olduğu bulunmuştur. Benzer şekilde Türk üniversite öğrencileri içinde algılanan akademik başarının, utangaçlığın bir yordayıcısı olduğu bulunmuştur (Yüksel 2003). Araştırmacılar, utangaçlığın başarıyı etkileyebileceğini, utangaç öğrencinin öğretmeninden yardım istemeye ya da derste soru sormaya çekineceği için akademik başarısının düşük olacağını ileri sürmektedirler (Carducci ve Zimbardo 1995). Araştırma bulguları bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Annenin eğitim durumunun utangaçlık puanlarını yordamasına ilişkin bulgunun tartışılması ve yorumu

Annenin eğitim durumu, utangaçlığa ilişkin açıklanan varyansın %-, 194 üni açıklamaktadır. Bu bulgu literatürle tutarlık göstermemektedir (Kağıtçıbaşı 1998, Gökçe 2001 ve Yüksel 2003). Bu bulgu Türkiye Cumhuriyetleri üniversite öğrencilerinin % 94'ünün annesinin ortaöğretim ve yüksek öğretim mezuunu olmaları ile açıklanabilir.

Yalnızlık ve utangaçlık puanları arasındaki bulgunun tartışılması ve yorumu

Yalnızlık, utangaçlığa ilişkin açıklanan varyansın %.43 üni, açıklamaktadır. Araştırmada, utangaçlık puanlarının bir diğer önemli yordayıcısı olarak yalnızlık değişkeninin ortaya çıktığı ve öğrencilerin utangaçlık düzeyleri ile yalnızlık düzeyleri arasında olumlu yönde bir ilişki olduğu saptanmıştır. Yani öğrencilerin utangaçlık düzeyleri arttıkça yalnızlık düzeyleri de artmaktadır. Ancak bu ilişkinin önemli olmadığı görülmektedir. Diğer bir deyimle, yalnızlığın, öğrencilerin utangaçlık puanlarını yordamayan bir değişken olduğu görülmüştür. Literatür incelendiğinde, araştırmanın bu sonucunu destekleyen ve desteklemeyen bulgular olduğu görülmektedir. Jackson, Nagasaka ve Gunderson (2002) yaptıkları analiz çalışması sonucu yalnızlık ve utangaçlık arasında doğrudan bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Lamm ve Stepghan (1987) üniversite öğrencileri üzerinde yaptıkları araştırma da öğrencilerin utangaçlık düzeyleri yükseldikçe yalnızlık düzeylerinin de yükseldiğini, yani utangaçlık ile yalnızlık arasında olumlu yönde anlamlı bir ilişki olduğunu bulmuşlardır. Araştırmada utangaç olup ta kendilerini yalnız hissetmeyen ya da yalnız olup ta kendilerini utangaç görmeyen öğrencilerin bulunduğu, ancak bunun araştırma sonucunu etkilemediği saptanmıştır. Benzer şekilde, Kamath ve Kanekar (1993) ın Hindistanlı üniversite öğrencileri üzerinde yaptıkları araştırmada utangaçlıkla yalnızlık arasında olumlu yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Bu araştırmada utangaç olup ta kendini yalnız hissetmeyen öğrencilerin çoğunlukta olduğu bu nedenle, yalnızlığın öğrencilerin utangaçlık puanlarını yordamayan bir değişken olduğu söylenebilir. Çünkü, Gazi Üniversitesinde öğrenci-öğrenci ve öğrenci-akademik personel arasında olan iletişimin öğrencilerin kendilerini yalnız hissetmelerini engelleyen bir değişken olduğu söylenebilir. Bu durumun araştırma sonuçlarını etkilediği düşünülmektedir.

Babanın eğitim durumu ve utangaçlık puanlarına ilişkin bulgunun tartışılması ve yorumu

Babanın eğitim durumunun öğrencilerin utangaçlık puanlarını yordamayan bir değişken olduğu görülmüştür. Bu durum, babanın eğitim durumunun

utangaçlık üzerinde etkili olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Bu bulgu Gökçe (2001) nin araştırması ile tutarlık göstermektedir.

Kısaca söylemek gerekirse, araştırma bulguları, üniversite öğrencileri için özsaygı ve algılanan akademik başarının utangaçlığın önemli yordayıcıları olduğunu göstermiştir. Bundan sonra benzer araştırmaların, ilgili ülkeler genelinde ve farklı fakülte öğrencilerini kapsayacak şekilde büyük örneklem üzerinde yürütülmesi, üniversite öğrencilerinin utangaçlıklarını etkileyen çeşitli faktörlerin alanlar için ayrı ayrı incelenmesine ve üniversite öğrencilerine yönelik düzenlenen psikolojik danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin etkinliğini artırılmasına yönelik yararlı bilgiler sağlayacaktır.

Kaynakça

- Arends, T. (2000), *Understanding Shyness*. Araneum Nostrum Panic/ Anxiety Ring.
[http:// members.aol.com/cybernettr/shyness.html#anchord 131942].
- Booth, R., D. Bartlett & J. Bohnsack (1992), An Examination of the Relationship Between Happiness, Loneliness and Shyness in College Students. *Journal of College Student Development*, 33 (2), 157-162.
- Briggs, R. S. (1988), Shyness: Introversion or Neuroticism? *Journal of Research in Personality*, 22, 290-307.
- Bullock, R.J. (1993), Children's Loneliness and Their Relationships with Family and Peers. *Family Relations*, 42 (1), 46-49.
- Büyüköztürk, Ş. (2002), Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı: İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum. Ankara: PegemA.
- Carducci, J. B & Zimbardo, G.F. (1995) Are You Shy? *Psychology Today*, 28 (6), 34-46
- Carducci, J. B. (2000), *Shyness: The New Solution*. *Psychology Today*, 33 (1), 38-46.
- Cheek, M.J. & Buss, H.A. (1981), Shyness and Sociability. *Journal of Personality and social Psychology*, 41 (2), 330-339.
- Crozier, W.R. (1990), *Shyness and Embarrassment. Perspectives From Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Demir, A. (1990), UCLA Yalnızlık Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirliliği. *Psikoloji Dergisi*. 7 (23), 14-18.
- Enç, M. (1980) Ruhbilim Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını
- Gard, C. (2000), How To Overcome Shyness. *Current Health*, 2, 27 (1), 28-30.
- Goswick, R.A & Jones, W.H. (1982), Components of Loneliness During Adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 11, 373-383.

- Gökçe, S. (2001), Lise Öğrencilerinin Utangaçlık Düzeylerinin Yordanması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi. EBE.
- Güngör, A. (2001), Utangaçlık Ölçeğinin Geliştirilmesi Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışmaları. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 2 (15), 17-22.
- Henderson, L. & Zimbardo, F.G. (1998), Syness. *Encyclopedia of Mental Health*. San Diego: Academic Press.
- Hyson, C.M & Trieste, K.V. (1987), The Shy Child. *ARC Professional Services Group* (ERIC Processing and Reference Facility). ED: 295741
- Jackson, T, Fritch, A. & Gunderson, J. (2002), Toward explaining the associating between shyness and loneliness: A Path analysis with American college students. *Social Behavior and Personality*. 30 (3). 263-270.
- Jackson, T., Flaherty, S.R & Kosuth, R. (2000), Culture and Self Presentation as Predictors of Shyness Among Japanese and American female College Students. *Perceptual and Motor Skills*, 90 (2), 475-482.
- Johnson, J.M. & Petzel, T.P. (1991,) Attributions of Shy Persons in Affiliation and Achievement Situations. *Journal of Psychology Interdisciplinary & Applied* 125 (1), 51-59, 3 chart.
- Jones, W.H., Briggs, S.R & Smith, T.G. (1986), *Shyness: Conceptualization and Measurement*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51 (3), 629-639.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1998), Kültürel Psikoloji: Kültür Bağlamında İnsan ve Aile. İstanbul: YKY.
- Kamath, M. & Kanekar, S. (1993), Loneliness, Shyness, Self-esteem and extraversion. *Journal of Social Psychology*, 133 (6), 855-858.
- Kemple, M. K. (1995). Shyness and Self-Esteem in Early Childhood. *Journal of Humanistic Counseling, Education & Development*, 33 (4) 173-183.
- Laam, H. & Stephan, E. (1987), Loneliness Among German University: Some Correlates. *Social Behavior and Personality*, 15 (2), 161-164.
- Page, M. R. (1989), Shyness as a Risk Factor for Adolescent Substance Use. *Journal of School Health*, 59, 432-435.
- Paulhus, D. L., Duncan, J. H, & Yik, MSM. (2002), Patterns of shyness in the East Asian and European-heritage. *Journal of Research in Personality*. 36 (5) 442-462.
- Peplau, L.A & Perlman, D. (1982), Perspectives on Loneliness. (Ed: L.A. Peplau & D. Perlman) *A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy*. New York: Wiley..
- Pişkin, M. (1997). Türk ve İngiliz Lise Öğrencilerinin Benlik saygısı Yönünden Karşılaştırılması (21-35). 3. *Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi Kitabı*. Adana: Çukurova Üniversitesi yayını.

- Stevens, J.A. (1997), *Utangaçlığınızı Yenin* (Çeviren: Gülder Tümer) Ankara: HYB Yayıncılık.
- Yüksel, G. (2002), Üniversite Öğrencilerinin Utangaçlık Düzeylerini Etkileyen Faktörler Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi. Cilt 22.(3), 37-57. Ankara: GEF yayını
- Zimbardo, G.P. (1977), Shyness: What is it and what to do about it. *Reading*, MA: Addison-Wesley Publishing Company.

The Factor That Affect The Shyness Levels of University Students Coming From Turkic Republics

Assist Prof. Dr. Galip YÜKSEL*

Abstract: The purpose of this study is to determine the important indicators of shyness of university students. The study is an experimental type and it consists 135 students who continue to Gazi University. The data in this study was collected by using in this study; the shyness levels of high school students were examined with, mother education level, father education level, perceived academic success, self-esteem and loneliness variables. "Shyness Scale", self-esteem levels "Coopersmith Self-Esteem Inventory", and loneliness levels "UCLA Loneliness Scale" and Individual information Form that was developed by the researcher. In analyzing data related to students' shyness, multi-regression was used. Finding has indicated that self-esteem and perceived academic achievement are important indicators of shyness.

Key words: University students, shyness, and variables of shyness such as self-esteem.

*Gazi University, Faculty of Education / ANKARA
gyuksel@gazi.edu.tr

Факторы влияющие на уровень стеснительности студентов Тюркоязычных государств: Пример университет Гази

Помощник Доцента Доктор Галип Юксель*

Резюме: Цель этого исследования определить важные причины стеснительности студентов тюркоязычных Государств обучающихся в Университетах Турции. Это исследование являющееся работой колерационного типа включает 135 студентов обучающихся в Университете гази. Данные были взяты из Формы Развитого Личностного Знания, мерки Стеснительности, Мерки Одиночества и Инвентаря Кооперсмит Личностного Уважения. В раскрытии стеснительности студентов использовался анализ множественной реграции. Открытие исследования, положение восприятия академического успеха и самоуважения для студентов университетов, показало важную причину стеснительности.

Ключевые слова: Студенты Университета, Стеснительность, Изменения, связанные со стеснительностью, Самоуважение

* Университет Гази, Факультет Педагогических знаний, Педагогическое отделение/Анкара
gyuksel@gazi.edu.tr

KOBİ'lerde Bilgi Yönetimi Süreci ve Araçları: Literatür Değerlendirmesi ve Bir Araştırma

Araş. Gör. Veli Denizhan KALKAN*
Yard. Doç. Dr. Halit KESKİN**

Özet: Çağdaş işletmeler hayatta kalabilmek ve rekabet avantajlarını sürdürebilmek için bilgilerini etkin bir şekilde yönetmek zorundadırlar. Bilgi yönetimi büyük işletmeler için olduğu gibi KOBİ'ler için de önem taşımaktadır. Stratejik yönetim sürecini destekleyici bir fonksiyona sahip olan bilgi yönetimi süreci örgütteki bilgi eksikliğinin belirlenmesi, bilgi geliştirme ve satın alma, bilgi paylaşımı ve bilginin değerlendirilmesi aşamalarını içermektedir. Her bir aşamada çeşitli araçlar kullanılmaktadır. Bilgi yönetimi araçlarının yaygın ve etkin kullanımı, sürecin etkin bir biçimde yürütülmesi anlamına gelmektedir. Bu çalışmanın uygulama kısmı KOBİ'lerde bilgi yönetimi araçlarının kullanım yaygınlığı üzerinde yoğunlaşmıştır. Araştırma Gebze ve çevresindeki 218 KOBİ'den elde edilen verilere dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Bulgular KOBİ'lerde bilgi yönetimi araçlarının düşük oranlarda kullanıldıklarını, dolayısıyla bu işletmelerde etkin bir bilgi yönetimi sürecinin yürütülmediğini ortaya koymaktadır. KOBİ'lerin bilgi yönetimi konusundaki zayıflıkları bilgi paylaşımı ve bilgiyi değerlendirme aşamalarında daha da belirginleşmektedir. Türkiye ekonomisi açısından büyük önem arz eden KOBİ'ler, iç düzenlemeler gerçekleştirerek ve dış destek imkanlarından yararlanarak bilgi yönetimi araçlarının daha yaygın ve etkin bir biçimde kullanılmasını sağlamalıdır.

Anahtar Kelimeler: KOBİ'ler, bilgi, bilgi yönetimi süreci, bilgi yönetimi araçları, stratejik yönetim süreci.

*Yüksek Teknoloji Enstitüsü, İşletme Fak., Strateji Bilimi Bölümü / KOCAELİ
vdkalkan@gyte.edu.tr

** keskin@gyte.edu.tr

Giriş

Gerek dünya ekonomisi gerekse bölgesel ve ulusal ekonomiler son yıllarda giderek bilgi temelli ekonomilere dönüşme eğilimi içine girmişlerdir. Bu süreçte, bilgi şirketlerin temel kaynaklarından biri olarak algılanmaya ve değerlendirilmeye başlamıştır. Geleneksel ekonomilerde arazi, işgücü ve sermaye temel üretim faktörleri olarak ele alınmaktadır. Bilgi temelli ekonomilerde ise, bilgi belirtilen üretim faktörlerine erişimi mümkün kılan temel bir faktör olarak belirlenmiştir. Örneğin, 1975-1990 yılları arasında Japonya'da üretim üç misli arttığı halde hammadde kullanımında ciddi bir artış olmamıştır. Bu durum bilginin önemini, hammadde ve emeğin elde edilmesi ve kullanılması süreçlerindeki yaşamsal rolünü ortaya koymaktadır (Bozkurt 2000: 83-84). Günümüzde bilginin rekabet avantajını belirleyen başlıca unsur olduğu ve giderek temel üretim faktörü olma niteliğini kazanma yönünde ilerlediği öne sürülmektedir (Beijerse 1999: 94; Kakiyara ve Sorensen 2002: 48).

Yeni ekonominin ortaya çıkardığı yeni toplumda, bireylerin ve firmaların sosyo-ekonomik durumlarını bilgiye erişme kapasitesi, bilgi süreçlerine katılma fırsatı ve yeterliliği ile bilgiden yararlanmadaki etkinlik düzeyleri belirlenmektedir (Clarke 2001: 189). Bilginin merkezi bir önem kazandığı böyle bir ekonomik ve toplumsal yapı içerisinde faaliyet gösteren işletmeler; ancak bilgi kaynaklarını belirleme ve değerlendirme, yeni örgütsel bilgi üretme, bilgi edinme ve geliştirme, bilgiyi paylaşma ve kullanma noktalarında başarılı oldukları takdirde yaşamlarını sürdürebileceklerdir (Rowley 1999: 416). Dolayısıyla, işletmeler bilgilerini etkin bir şekilde yönetmek zorundadırlar. Bilgi yönetimi, organizasyonun bilgi ihtiyacının belirlenmesinden bilginin organizasyonun amaçları doğrultusunda kullanılmasına kadar geçen zamanı ve bilginin işletme içindeki dolaşımına ilişkin bütün aşamaları içeren kapsamlı bir işletme sürecidir. Bu sürecin tüm aşamalarında bilgi yönetimi araçları kullanılmakta, bilgi yönetimi fonksiyonları bu araçlar vasıtasıyla hayata geçirilmektedir. Literatüre göre, bilgi yönetimi araçları bilgi yönetimi sürecinin temelini oluşturmaktadır (Beijerse 1999: 104, Lee ve Hong 2002: 18). Süreci anlayanın temeli araçların nasıl kullanıldığını anlamaktır.

Bilgi yönetimi kapsamındaki araştırma ve uygulamalar başlangıçta büyük çaplı özel sektör kuruluşlarına ilişkin olarak tasarlanmış ve yürütülmüştür (Drew 1999: 131, Bhatt 2001: 69; Mason ve Pauleen 2003: 38). Erken dönemde, küçük ve orta büyüklükteki işletmelere (KOBİ'lere) yönelik bilgi yönetimi çalışmaları görece az sayıdaydı. Ancak bilgi yönetimine duyulan ihtiyacın belirlenmesi ve işletmelerin bilgi yönetimi çalışmalarına yönelik duyarlılıklarının artmasıyla birlikte küçük ve orta büyüklükteki işletmeler de bilgi yönetimi araştırma ve uygulamalarının ilgi alanına girmeye başlamıştır. Bununla birlikte KOBİ'lerde bilgi yönetimi süreci ve bilgi yönetimi araçlarına

ilişkin çalışmalar halen yeterli düzeyde değildir (Lim ve Klobas 2000: 423; Beijerse 2000: 162; McAdam ve Reid 2001: 231).

Bu çalışmanın temel amacı KOBİ'lerdeki bilgi yönetimi sürecini ve bilgi yönetimi araçlarını değerlendirmektir. Bunun için, konuya ilişkin kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Öncelikle bilgi ve bilgiyle ilgili kavramlar, işletmelerdeki bilgi yönetimi süreci ve bu sürecin stratejik yönetim süreci açısından taşıdığı önem ele alınmış; bilgi yönetiminin temelini oluşturan bilgi yönetimi araçları incelenmiş, sürecin ve araçların KOBİ'ler açısından ifade ettikleri anlam ve KOBİ'lerin bilgi yönetimi açısından önem taşıyan nitelikleri üzerinde durulmuştur. Ardından, KOBİ'lere yönelik olarak tasarlanan bir araştırmanın yürütülmesi ile bilgi yönetimi uygulamalarının halihazırdaki durumuna ilişkin bulgular elde edilmiştir. Daha sonra ise, literatür incelemesi ve araştırma bulgularının tartışılması yoluyla, Türkiye'deki KOBİ'lerde bilgi yönetimi uygulamalarının bugününe ve geleceğine ilişkin çıkarımlar ve ileri araştırmalar için yararlı olabilecek öneriler geliştirilmiştir.

TEMEL KAVRAMLAR

Bilgi: Felsefi ve Tarihsel Arka Plan

Batı geleneğinde, bilginin tanımlanması sorunu Eski Yunan döneminden bu yana felsefi tartışmalarda önemli yer işgal eden bir sorun olmuştur (Pemberton, 1998: 59; Kakabadse vd. 2001: 138). Batı epistemolojik geleneğindeki öğretiler “akılcılık” ve “deneycilik” olarak ifade edilen iki ana akım altında sınıflandırılmaktadır. Akılcılık (rasyonalizm); us (akıl) bilgisine dayanan, doğruluğun ölçütünü duyularda değil düşünmede ve tümdengelimli çıkarımlarda gören öğretilerin genel adıdır (Audi, 1998: 105; Akarsu 1998: 184). Başlıca temsilcileri R. Descartes, B. Spinoza, G. W. Leibniz ve G. W. F. Hegel'dir. (Arslan 1998: 45-47). Deneycilik (ampirizm) ise bilginin biricik kaynağının deney olduğunu savunan bilgi öğretisidir. Bu öğretiye göre bilginin bütün kaynağı deneyde, gözlemlerde, duyuların kullanımı sonucunda zihne gelen verilerdedir (Audi 1998: 105; Akarsu 1998: 52; Arslan 1998: 45). Deneyciliğin başlıca temsilcileri F. Bacon, J. Locke, D. Hume ve J. S. Mill'dir (Arslan 1998: 45-47). Her iki akımda da bilgi konusunda -genel olarak- bilimsel ve nesnel bir yaklaşım benimseme kaygısı güdülmüş, bilginin gözlemlenmesi görece güç olan boyutlarına karşı ise mesafeli bir duruş sergilenmiştir. Bu tutumun nedeni, Batı epistemolojik geleneğinin Sanayi Devrimi'nden ve bu devrimle oluşan sanayi toplumunun niteliklerinden etkilenerek gelişmiş olmasıdır. Söz konusu dönem boyunca bilgi teknik rasyonelliğe ve düzene dayalı bir olgu olarak kurgulanmıştır (Bhatt 2000: 17).

Tarım toplumunun yerini sanayi toplumunun alması gibi, sanayi toplumunun yerini de enformasyon toplumu veya bir başka ifade ile sanayi ötesi toplum almaktadır (Toffler 1981: 1-2; Kumar 1999: 26). Sanayi toplumu

döneminde ekonomide sanayi belirleyiciydi. Sanayi ötesi toplumda ise, ekonomide hizmetler önemli bir ağırlık kazanmıştır (Bell 1973: 14). Bu toplumda bilginin önemi ve önceliği artmıştır (Bell 1973: 20). Aynı zamanda bilginin içeriği ve kapsamı genişlemiş, bilgiye bakış açısı değişmiştir. Bilginin kolayca gözlemlenemeyen, örtülü nitelikteki boyutları geçmişe kıyasla daha fazla önem kazanmıştır. Bu dönemde bilgi; çeşitli etkileşimleri içeren karmaşık süreçlerin ürünü olan bir olgu (Earl 1997: 3), içinde bulunduğu bağlama özgü anlam kazanan ve dolayısıyla her an yeniden oluşturulan sosyal bir gerçeklik olarak değerlendirilmektedir (McDermott 1999: 116; Brailsford 2001: 18).

Bilgi statik bir varlığı değil dinamik bir süreci ifade etmektedir. Bireylerin içinde yaşadıkları dünyaya ve gerçekliğe ilişkin algılarını anlamlandırmalarını sağlamaktadır (Blackler 1995: 1028-1029). Bu, Batı epistemolojik geleneğinin bilgi konusunda ulaştığı noktayı ifade etmektedir. Çağdaş dünyadaki bilgi yönetimi çalışmalarının önemli bir kısmı ise bu gelenekten değil, Japon entelektüel geleneğinden beslenmektedir. Japon entelektüel geleneği, Batı epistemolojik geleneğinden farklı bir tarihsel seyir izlemiştir. Bu gelenekte zihin ve beden, insan ve doğa bütünlük halinde değerlendirilir. Bilgi de bilen kişiden, onun algı ve değerlendirmelerinden ayrıştınlamayacak bir olgudur. Dolayısıyla, Japon entelektüel geleneğinde bilginin örtülü boyutlarına yönelme eğilimi daha yüksektir (Nonaka ve Takeuchi 1995: 20). Batı epistemolojik geleneğinin günümüzde sahip olduğu anlayışa ulaşmasında, küreselleşme olgusunun tesirlerinin yanı sıra Japon entelektüel geleneğinden etkilanmesinin rolü de söz konusudur.

Bilgiye yönelik farklı yaklaşımların günümüzdeki yansımaları iki başlık altında kategorize edilebilir. Bu iki bakış açısı nesnel perspektif ve süreç perspektifi olarak ifade edilmiştir (Brailsford 2001: 19). Nesnel perspektif Batı epistemolojik geleneğinin akılcı ve deneyci okullarından beslenen klasik yaklaşımı ifade etmektedir. Süreç perspektifi ise Batı epistemolojik geleneğinin gelişim süreci, Japon entelektüel geleneğinin etkileri ve yeni ekonominin tesirleri sonucu ortaya çıkan ve giderek yaygınlık kazanan yeni egemen perspektifi ifade etmektedir.

Tablo 1: Bilgiye Yönelik İki Perspektif

<i>Özellikler / Perspektif</i>	<i>Nesnel Perspektif</i>	<i>Süreç Perspektifi</i>
<i>Baskın nitelik kazandığı dönem</i>	Sanayi dönemi	Sanayi sonrası dönem
<i>Bilginin özelliği</i>	Somut bir olgu	Diyalog sürecinde sosyal olarak inşa edilen bir olgu
<i>Bilgiye uygulanan işlemler</i>	Elde etme, depolama, erişim vb işlemler	Etkileşim ve işbirliği ile dinamik bir biçimde yaratma ve paylaşma
<i>Bilginin kaynak ve varlık olarak değerlendirilmesinin nedeni</i>	Entellektüel mülk olması	Problem çözümünde yardımcı olması
<i>Öğrenmenin ve bilgi üretiminin yolu</i>	İnsanların bilgiye erişmelerini kolaylaştırmak	Diyalog ve oluşturulan ağlardan yararlanmak
<i>Bilgi yönetiminin odak noktası</i>	Teknoloji	Kültür

Kaynak: Brailsford (2001: 19)' dan uyarlanmıştır.

Tablo 1'den de anlaşıldığı gibi, nesnel perspektif klasik görüşü ifade etmektedir. Süreç perspektifi ise bilgiyi sosyal bir inşa sürecinde oluşturulan bir gerçeklik olarak değerlendiren yaklaşımı temsil etmektedir. Bununla birlikte, iki bakış açısı arasındaki farklılıklar uzlaştırılması mümkün olmayan çelişkileri değil, toplumsal koşulların evrimi dolayısıyla değişen ve gelişen bakış açılarının taşıdığı doğal ayrılıkları yansıtmaktadır. Bilginin yönetilmesi açısından ağırlıklı önem taşıyan konular döneme ve şartlara göre değişmektedir. Son dönemlerde, süreç perspektifi giderek daha yaygın bir şekilde kabul görmektedir. Dünyanın çeşitli ülkelerinde yer alan ve oldukça farklı niteliklere sahip çok sayıda organizasyon, bir kaynak olarak bilginin ve bir süreç olarak bilgi yönetiminin önemini fark etmiş durumdadır.

Küreselleşme olgusu, yönetimde farklı geleneklere ait yaklaşımların oldukça kısa sürelerde içselleştirilmelerini mümkün kılmaktadır. Bu durumun bir yanısıması olarak, örgütsel bilgi yönetimi egemen yönetim felsefesi olarak giderek yaygınlaşmakta ve kendini kabul ettirmektedir (Moffett vd. 2002: 237; Malone 2002: 111-112). Örgütlerde bilginin nasıl yönetileceğini ele alan çalışmalar bilgi yönetimi disiplini çerçevesinde yer almaktadır. Sürekli bir gelişim süreci içinde olan bilgi yönetimi disiplini oldukça farklı ve zengin kaynaklardan beslenmektedir. Bilgi yönetimi bilginin felsefi ve tarihsel serüveniyle olduğu gibi; ekonomi, sosyoloji ve psikoloji gibi farklı disiplinlerin gelişim seyirleriyle de etkileşim içinde sistemleşmesini sürdürmektedir (Prusak 2001: 1004; Glisby ve Holden 2003: 35-36).

Veri, Enformasyon ve Bilgi

Bilgi yönetimi sürecini tanımlayabilmek için öncelikle bilgi kavramını ve bu kavramla ilintili diğer bazı kavramları tanımlamak gerekmektedir. Veri [İng. data], enformasyon [İng. information] ve bilgi [İng. knowledge] kavramları, birbirine yakın olguları ifade eden kavramlardır. Veri kavramı üzerindeki tartışmalar görece azdır. Ancak bilgi ve enformasyon kavramları çoğunlukla birbirleri ile karıştırılmaktadır. Veri olaylar hakkındaki birbirinden ayrı, nesnel gerçekleri ifade eder (Davenport ve Prusak 2001: 22). Çeşitli olguların her türlü gösterimini içerir. Genellikle ham bilgi, analiz edilmesi ve daha ileri süreçlerde kullanılabilir hale getirilmesi gereken bir ön malzeme olarak değerlendirilir. Enformasyon ise düzenlenmiş bir veri kümesini (Bhatt 2001: 69), genellikle belge şeklinde veya görsel ya da işitsel olan bir mesajı ifade eder (Davenport ve Prusak 2001: 24). Bilgi, -en kısa olarak ifade edilebilecek biçimiyle-anımlı enformasyon (Bhatt 2001: 69) şeklinde nitelendirilebilir:

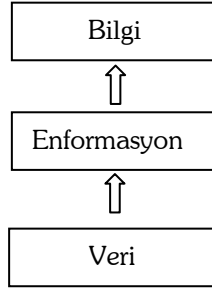
“Bilgi belli bir düzen içindeki deneyimlerin, değerlerin, amaca yönelik enformasyonun ve uzmanlık görüşünün yeni deneyimlerin ve enformasyonun bir araya getirilip değerlendirilmesi için bir çerçeve oluşturan esnek bir bileşimidir. Bilgi, bilenlerin beyinlerinde ortaya çıkar ve orada uygulamaya geçirilir. Kuruluşlarda genellikle yalnızca belgelerde ya da dolaplarda değil rutin çalışmalarda, süreçlerde, uygulamalarda ve normlarda kendisini gösterir” (Davenport ve Prusak 2001: 27).

Bilginin iş dünyasındaki kuruluşlar göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmiş olan bu kapsamlı işlevsel tanımında ve diğer pek çok işlevsel bilgi tanımında, enformasyondan farklı bir olgu ile karşı karşıya olduğumuz açıkça görülmektedir. Sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılan bu iki kavram arasında gerçekte belirgin bir anlam farklılığı bulunmaktadır (Nonaka ve Takeuchi 1995: 58). Bilgi yönetimi literatürünün özellikle 1990'lı yıllardan itibaren sürekli geliştirilmiş olması, bu iki kavramın benzer ve farklı yönlerinin ve

birbirleri ile olan ilişkilerinin açıklığa kavuşturulması noktasında önemli bir mesafe kaydedilmesini sağlamıştır. Bhatt'ın (2001) “doktor-hasta örneği” kavramlar arasındaki farklılıkların açıklığa kavuşturulması açısından yararlıdır. Bu örnek bir hastanın doktor muayenehanesindeki ziyareti sürecinde gerçekleşmesi olası durumlar göz önünde bulundurularak kurgulanmıştır (Bhatt 2001: 69). Doktor hastanın yaşantı ve şikayetlerine ilişkin anlatımları sayesinde hastalığa ilişkin pek çok enformasyon elde etmektedir. Bu enformasyon toplamının tıbbi teşhis için faydalı olabileceğini düşündüğü kısmını bilgi tabanına yerleştirmek üzere ayrıştırmakta, ilgisiz ve dolayısıyla yararsız olarak değerlendirdiği kısmını ise “veri” konumunda algılamaktadır. Diğer bir doktor ise, ilk doktorun veri olarak konumlandığı malumatı başka şekilde yorumlayabilir. Bu malumata büyük önem atfedebilir. Bilginin temelini oluşturan enformasyonun önemli bir unsuru olacak şekilde edinime tabi tutabilir. Zira ikinci uzman bu hammaddeyi kendi tıbbi teşhisine (bilgisine) yardımcı olacağını düşünmektedir (Bhatt 2001: 70). Görülmektedir ki, neyin bilgi unsuru olarak algılandığı özneye göre değişmektedir.

Bhatt'ın örneği veri, enformasyon ve bilginin göreceli kavramlar olduğunu; eldeki malumatı sınıflandırmanın malumata yüklenen anlama bağlı ve anlamı yükleyen özneye ilintili olduğunu ortaya koymaktadır. Bhatt üç kavram (veri, enformasyon ve bilgi) arasındaki ilişkilerin dönüşümlü-yinelenmeli ilişkiler olduğunu öne sürmektedir (Bhatt 2001: 69). Görecelik durumu ve dönüşüm ilişkisi literatürde genel olarak kabul görmektedir. Bilginin -potansiyel olarak- enformasyondan daha karmaşık bir fenomen olduğu da ifade edilmektedir (Earl, 1997: 3). Bilgi ve enformasyon içinde bulundukları bağlama özgü olarak anlam kazanma ve insanlar arasındaki sosyal etkileşim süreçlerinde dinamik olarak yaratılma bakımlarından ortak niteliklere sahiptirler. Ancak bilgi insan eylemi ve bireylerin değer sistemleri ile daha derinden ilişkilidir (Nonaka ve Takeuchi 1995: 58-59). Daha niteliklidir, özneye bağlı olarak değer kazanma özelliği daha belirgindir. Daha yoğun değer taşır. Dolayısıyla stratejik kararların belirlenmesinde yardımcı olabilme gücü daha fazladır. Enformasyon kaybedildiğinde genellikle fiziksel olarak sahip olunan, somut bir şey kaybedilmiş olmaktadır. Bilginin kaybedilmesi ise bir şeyi yapabilme yeterliliğinin kaybedilmesi anlamına gelmektedir (Blair, 2002: 1020).

Şekil 1: Veri, Enformasyon ve Bilgi

Üç kavram arasından bilgi, değer bakımından en yoğun niteliğe sahip olma açısından piramidin en üst noktasını temsil etmektedir. Bir bilgisayar veri, bir rapor enformasyon içerebilir. Ancak yalnızca bir insan bilgiye sahip olabilir ve onu uygulayabilir (Blair 2002: 1019). İşletmelerde, çalışanların bilgisi en değerli kaynağı oluşturmaktadır. Bu bilgi geliştirilerek ve paylaşılarak organizasyon tarafından içselleştirilmekte ve örgütsel bilgi olarak işlev görmektedir.

Örgütsel Bilginin Oluşumu: Bilgi Türleri, Bilgi Dönüşümleri ve Bilgi Üretimi

Bilgi yönetimini anlayabilmek için örgütsel bilginin nasıl üretildiğini kavramak gerekmektedir. Örgütsel bilgi, bir bilgi türünün diğerine dönüştürülmesi veya bilgi türlerinin kendi içlerindeki dönüşümler neticesinde oluşmaktadır. Örgütteki çalışanların bilgisi nitelik yönünden açık bilgi [İng. explicit knowledge] ve örtülü bilgi [İng. tacit knowledge] olarak ikiye ayrılır. Bu sınıflandırmanın temeli ünlü Macar düşünür Michael Polanyi'nin sistemleştirdiği ayırmda bulunmaktadır. İnsan bilgisini ele almaya “*Anlatabileceğimizden daha fazlasını bilebiliriz*” şeklinde ifade ettiği olguyu temel alarak başlayan Polanyi, çalışmasında örtülü bilginin önemini vurgulamıştır (Polanyi 1997: 136). Örtülü bilgi kişisel, bağlama özgü, biçimlendirilmesi, ifade edilmesi ve iletilmesi oldukça güç bir bilgi türüdür. Açık bilgi ise resmi-biçimsel ve sistematik dilde ifade edilebilir olan bilgidir (Nonaka ve Takeuchi 1995: 59). Örtülü ve açık bilgi birbirini tamamlamaktadır. İnsanların yaratıcı eylemlilik süreçlerinde birbirleriyle etkileşim içindedirler. Bilgi oluşumu açık ve örtülü bilgi arasındaki etkileşimlerle gerçekleşmektedir. Bu etkileşimler bilgi dönüşümleri olarak ifade edilmektedir (Beijerse 1999: 100). Bilgi dönüşümleri yeni örgütsel bilgi üretiminin temel anahtarıdır.

Tabo 2: Örtülü ve Açık Bilgi Arasındaki Dört Tür Etkileşim

	Örtülü Bilgiye	Açık Bilgiye
Örtülü Bilgiden	Sosyalleştirme	Dışsallaştırma
Açık Bilgiden	İçselleştirme	Birleştirme

Kaynak: Nonaka 1994: 19; Nonaka ve Takeuchi 1995: 62

Sosyalleştirmede örtülü bilgi yeni örtülü bilgiye dönüştürülmektedir. Usta-çırarak ilişkilerindeki bilgi dönüşümleri ile deneme-yanılma ve taklit yoluyla öğrenme süreçlerinde gerçekleşen dönüşümler sosyalleşmeye örnek olarak gösterilebilirler. Dışsallaştırmada örtülü bilgiden açık bilgi elde edilmektedir. Bu dönüşüm biçiminde örtülü bilgi; mecazlar, benzetmeler, hipotezler ve modeller gibi formlarda açık ifadelerle kavuşturulmaktadır. Birleştirme açık bilgiden açık bilgiye dönüşümü, diğer bir ifadeyle farklı formlardaki açık bilginin bir senteze ulaştırılmasını ifade eder. Eğitim faaliyetlerinde genellikle birleştirme türündeki dönüşümler rol oynamaktadır. İçselleştirme, açık bilgiden örtülü bilgiye dönüşümünü ifade etmektedir. “Yaparak öğrenme” ve benzeri faaliyetler sonucunda gerçekleşmektedir (Nonaka ve Takeuchi 1995: 62-70; Beijerse 1999: 101; Clarke ve Rollo 2001: 208).

Bilgi dönüşümleri sonucunda yeni örgütsel bilgi üretilmektedir. Örgütsel bilgi bütün işletmeler açısından bir varlık ve kaynak olarak değerlendirilmelidir. Bununla birlikte, her işletme kendi açısından anlamlı ve operasyonel olarak geçerli olan spesifik bir bilgi tanımlaması geliştirmek ve bu tanımlamanın ışığında bilgi değerlendirme ölçütlerini oluşturmak durumundadır. (Fahey ve Prusak 1998: 266). Bu, organizasyondaki bilgi yönetimi sürecinin sağlıklı yürütülebilmesi açısından zorunludur. Çünkü her işletmenin bilgi ihtiyacı niceliksel ve niteliksel olarak diğerlerinden farklıdır. Aynı zamanda, örgütsel bilgi üretimi her işletmede özgün nitelikler taşımaktadır.

Yeni örgütsel bilgi üretimi, bilgi yönetim sürecinin her bir aşaması ve bütünü üzerinde doğrudan ve dolaylı etkilere sahiptir. Bilgi üretimi daha ziyade örtülü bilgi ile ilgilidir. Bundan dolayı bilgi üretim süreci formüle edilebilmesi oldukça zor bir süreçtir. Bilgi yönetimi ise örgütün sahip olduğu bilginin örgütün amaçları doğrultusunda en etkin biçimde kullanılmasını hedefleyen bir perspektife sahiptir ve bu perspektif doğrultusundaki çabaları içerir. İçeriği daha somut olduğundan tanımlanması ve kavramsallaştırılması da daha kolaydır.

İŞLETMELERDE BİLGİ YÖNETİMİ SÜRECİ VE ARAÇLARI

Bilgi Yönetimi

1990'lı yılların sonunda yapılan çalışmalarda bilgi yönetimi yeni gelişen bir organizasyon uygulaması-süreci ve bilgi disiplini olarak nitelendirilmişti (Ives vd. 1998: 273; McAdam ve McCreedy 1999: 101). Bilginin yönetimi şüphe-siz ki, yeni bir olgu değildir. İnsanlar tarihin her döneminde, gerek bireyler gerekse insan toplulukları düzeyinde, amaçlarına ulaşabilmenin temel aracı olan bilgiyi etkin bir şekilde yönetme arayışında olmuşlardır. Ancak bilgi yönetiminin bir disiplin olarak ortaya çıkışı ve organizasyonlar açısından örgütsel bir süreç olarak tanımlanabilmesi, enformasyon teknolojilerinin gelişimiyle etkileşimli olarak, içinde bulunduğumuz dönemde gerçekleşebilmektedir.

Bilgi yönetimine ilişkin pek çok tanımlama yapılmıştır. Beijerse bilgi yönetimini *“bilgi faktörünü üretken kılarak örgütün amaçlarını gerçekleştirmek”* olarak tanımlamıştır (Beijerse 2000: 165). Diğer bir tanımda, bilgi yönetimi için *“örgütteki ortak beceri ve zekanın kullanılarak örgütsel öğrenmenin sürekli kılınması ve böylelikle yeniliğin teşvik edilmesi süreci”* ifadesi kullanılmıştır. Bu tanıma göre bilgi yönetiminin asıl işlevi örgütsel yeniliği geliştirmektir (Meso ve Smith 2000: 225). İşlevselliği esas alan bu tanımlamalar -her biri gerçeklik payı taşıyan- çeşitli ifadelerle bilgi yönetimi kavramını aydınlatmaya çalışmaktadır. Genel olarak bilgi yönetimi, örgütün sahip olduğu bilginin örgütün amaçları doğrultusunda en etkin biçimde kullanılmasını hedefleyen bir perspektife sahip olan ve bu perspektif doğrultusundaki çabaları içeren örgütsel süreci ifade etmektedir. Bilgi yönetimi süreci sosyal bir süreçtir. Dolayısıyla hem enformasyon teknolojileriyle hem de örgüt kültürüyle desteklenmesi gerekmektedir.

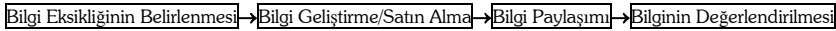
Bilgi yönetimi -araçsal açıdan- gelişmesini önemli ölçüde enformasyon teknolojilerine borçludur. Ancak enformasyon yönetiminden farklı bir içeriğe ve ilgi alanına sahiptir. Uygulamada, çok sayıda organizasyon bilgi yönetiminin zorunluluğunu fark etmiştir. Bunlar, bilgi işleme yeterliliklerini arttıracak çeşitli projeleri ve diğer benzer aktiviteleri yürütme amacındadırlar. Ancak çok azı bilgi yönetimini kapsamlı bir yönetim felsefesi olarak ele almaktadır. Dolayısıyla bilgi yönetimiyle enformasyon yönetimini teoride ve uygulamada birbirleri ile karıştırmaktadırlar (McDermott 1999: 104). Bilgi yönetimi olarak adlandırdıkları faaliyetler aslında çoğunlukla enformasyon yönetimine ilişkin faaliyetlerdir. Halbuki enformasyon yönetimi temel olarak bilginin fiziksel -diğer bir ifade ile “gerçek”-formları ile ilgilenmektedir. Bilgi yönetimi ise ağırlıklı olarak daha yoğun değer taşıyan unsurlarla, bireylerin sözsüz yahut kayıtsız bilgileriyle; gözlemlenebilir, sözlü veya açık olmakla birlikte sistematik

olarak organize edilmemiş durumdaki bilgiyle ilgilenmektedir (Lim ve Klobas 2000: 421).

Bilgi Yönetimi Süreci

Bilgi yönetiminin bir işletme süreci olarak ele alınması 1990'lardan bu yana geniş kabul gören bir yaklaşımdır. Bu, şirketlerin kendi kurumsal ve kolektif bilgilerini yaratma ve kullanma süreci olarak da ifade edilebilir (Çivi 2000: 168). Günümüzün başarılı organizasyonları bilgi yönetimini bu şekilde değerlendirmektedirler. Bilgi yönetiminin özel sektörden kamu sektörüne, üniversitelerden askeri kuruluşlara kadar çok çeşitli faaliyet sahalarındaki organizasyonlar için uygulanabilir nitelikte ve kapsamlı bir süreç olduğu yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır (McC Campbell vd. 1999: 172-173; Keskin ve Kalkan 2002: 1-2). Bilgi yönetimi uygulamalarının farklı alanlarda faaliyet gösteren kuruluşlar açısından tıpatıp aynı olması beklenemez. Bununla birlikte bilginin edinilmesi (tedarik edilmesi ve geliştirilmesi), içselleştirilmesi (depolanması ve korunması), paylaşılması (transferi ve yaygınlaştırılması) ve kullanılması (uygulanması ve değerlendirilmesi) gibi temel faaliyetlerin bütün organizasyonların bilgi yönetimi süreçlerinde ismen olmasa dahi fiilen var oldukları görülmektedir (Filius vd. 2000: 287). Bilgi yönetimi sürecindeki bütün bu temel faaliyetleri içeren aşamalar; bilgi eksikliğinin belirlenmesi, bilgi geliştirme ve satın alma, bilgi paylaşımı ve bilgiyi değerlendirme aşamalarıdır (Beijerse 1999: 102).

Şekil 2: Bilgi Yönetimi Sürecinin Aşamaları

Kaynak: Beijerse 1999: 102

Bilgi yönetimi sürecinde öncelikle organizasyonun bilgi ihtiyacının belirlenmesi gerekmektedir. Daha sonra ise, belirlenen bilgi ihtiyacı ile örgütün sahip olduğu bilgi karşılaştırılarak örgütün bilgi eksikliği belirlenir. Bilgi eksikliği ihtiyaç duyulan bilgi ile örgütte var olan bilgi arasındaki niceliksel ve niteliksel farkı ifade etmektedir (Beijerse 1999: 101). İkinci aşamada bilgi geliştirme ve/veya satın alma yoluyla bilgi eksikliği giderilmeye çalışılmaktadır. Bu aşamada bilgi edinimine yönelik faaliyetler ön plandadır. Güncelliğini yitirmiş ve artık organizasyonun amaçlarının gerçekleştirilmesi için katkı sağlamayacak durumda olan bilginin örgüt dışına çıkarılması da bilgi eksikliğinin giderilmesine dolaylı olarak katkı sağlamaktadır (Huber 1991: 104-105). Bilgi eksikliğinin giderilmesi aşamasında örgüt hem kendi kaynaklarından hem de dış kaynaklardan yararlanır.

Bilgi eksikliğinin giderilmesi, edinilen bilgi örgüt içinde içselleştirilmediği müddetçe, fazlaca anlamlı ve yararlı değildir. İçselleştirme için ise bilgi paylaşımı zorunludur. Üçüncü aşamada bilgi paylaşarak örgüt içinde yaygınlaştırılmakta ve böylece bilginin özümzenmesi sağlanmaktadır. Bilgi paylaşımında hem resmi hem de gayri resmi kanallar kullanılmaktadır (Dixon 1992: 36-39). Son aşamada ise bilgi örgütün amaçları doğrultusunda kullanılmakta ve bu kullanımın sonuçları değerlendirilmektedir. Bilgi yönetimi sürecinin verimliliğinin ölçülmesi ve örgüte katkısının belirlenmesi açısından bu aşama oldukça önemlidir. Zira bilgi süreçlerinin sonucunda elde edilmesi beklenen şey soyut yeni bilgi üretimi değil, örgütün amaçlarına ulaşması konusunda yardımcı olacak etkin eylemler silsilesidir (Blair 2002: 1028).

Bilgi Yönetiminin İşletme Yönetimi Açısından Önemi

İşletme yönetimi açısından bilgi yönetiminin önemini vurgulayan yaklaşım stratejik yönetim literatüründen doğmuştur (Reinmoeller ve Chong 2002: 166). Günümüzde genel kabul gören bu yaklaşıma göre, bilgi yönetimi işletmenin stratejik yönetim süreci açısından büyük önem taşımaktadır. Zira günümüzde iş yaşamında değişimin hızı giderek artmakta, bu ise öğrenme ve bilgiyi gerekli kılmaktadır. Bilgi potansiyel olarak işletme performansını güçlendirici bir etkiye sahiptir (Garvin 1993: 79; Vaidya ve Nasif 2001: 78). Bir bütün olarak stratejik yönetim sürecinin başarılı bir şekilde yürütülebilmesi stratejik karar verme süreçlerinde etkinliği sağlamakla mümkündür. Bunun için ise yeterli düzeyde bilgiye ihtiyaç vardır. Yeterli bilgiyle beslenmeyen karar verme süreci kadük olmaya mahkumdur. Karar verme sürecinde yararlı olabilecek bilgi yalnızca niceliksel olarak değil niteliksel olarak da yeterli olmak durumundadır. Bu bilgi oldukça geniş kapsamlı olmalı; analitik-rasyonel, politik-davranışsal ve duygusal unsurları içermelidir (Jauch ve Glueck 1988: 23).

Çevre analizi, strateji belirleme, stratejinin uygulanması ve sürecin değerlendirilmesi aşamaları stratejik yönetim sürecinin başlıca aşamalarını oluşturmaktadır (Hitt vd. 1999: 6). Bilgi, stratejik yönetim sürecinin bütün bu aşamalarında önemli bir girdi olarak işlev görmektedir. Bilgi yönetimi süreci stratejik yönetim sürecinin çevre analizi aşaması başta olmak üzere her bir aşamasında yardımcı olmaktadır. Genel, iç ve dış çevre analizlerinin sağlıklı bir biçimde gerçekleştirilmesi ve uygulanabilir strateji alternatiflerinin doğru bir şekilde belirlenmesi sağlıklı bilgi edinimine ve bu bilgiden etkin bir biçimde yararlanabilmeye bağlıdır. Stratejiyi uygulama sürecinde başarı sağlayabilmek için de faaliyet birimleri ve uygulayıcılar-yöneticiler sürekli bir biçimde bilgi ile beslenmek durumundadır. Bütün bunlara ek olarak; etkin bilgi yönetimi stratejik yönetim süreci döngüsünün son aşamasında sağlıklı bir geri besleme gerçekleştirmeyi sağlamakta, ve dolayısıyla gelecekte isabetli

çıkarımlara dayalı stratejik adımlar atmaya da mümkün kılmaktadır. Bilgi yönetimi süreci stratejik yönetim süreci ile etkileşimi göz ardı edilmeksizin ele alınmalı; sürecin sistematik bir biçimde tanımlanması, planlanması, yürütülmesi ve değerlendirilmesine ilişkin çalışmalar-stratejik yönetim sürecinde olduğu gibi- işletme tepe yönetiminin desteği ve yönlendiriciliği altında gerçekleştirilmelidir.

Bilgi Yönetimi Araçları

Bilgi yönetimi sürecinin her bir aşamasında çeşitli araçlar kullanılmaktadır. Bilgi yönetimi süreci içinde yer alan fonksiyonlar bu araçlar vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Bilgi eksikliğinin belirlenmesi aşamasında toplantılar, beyin fırtınası seansları, personel envanterleri, “en iyi uygulama” araştırmaları, araştırmacı ve danışmanlardan yararlanma, müşterilerden ve tedarikçilerden bilgi alma, ilgili personelle periyodik görüşmeler gerçekleştirme gibi araçlar kullanılmaktadır (Beijerse 1999: 108-109; Beijerse 2000: 175). Bilgi geliştirme ve satın alma aşamasında iç ve dış kaynaklar vasıtasıyla bilgi edinmeye ve organizasyonun içindeki bilgiyi işleyerek geliştirmeye yarayan araçlar kullanılmaktadır. Bunların başlıcaları stratejik teknoloji çalışmaları, elektronik ortamdan yararlanma, dış eğitim, işletme istihbaratı, yardım masası, çeşitli öğrenme deneyimleri, pazar araştırmaları ve işbaşındaki eğitim programlarıdır (Huber 1991: 91-100; Beijerse 2000: 176).

Bilgi paylaşımı aşamasında bilgi yönetim sistemleri, iş rotasyonu, intranet desteği, gayri resmi toplantılar, tartışma kültürü, bilgi paylaşımı için oluşturulmuş iş grupları, eski çalışanların yenileri yetiştirmeleri gibi araçlardan yararlanılmaktadır (Beijerse 2000: 177; McAdam ve Reid, 2001: 238). Bu araçlar bilginin etkin bir şekilde transfer edilmesini ve örgüt içinde yaygınlık kazanmasını amaçlayan araçlardır. Bilgiyi değerlendirme aşamasında ise dış denetimler, gayri resmi proje değerlendirmeleri, stratejik çalışmalar, ayrılan personelden bilgi alma, diğer firmalarla karşılaştırmalardan yararlanma, dokümantasyon sistemini geliştirme, açık iletişim kültürünü destekleme gibi araçlar söz konusudur (Beijerse 1999: 109; Lim ve Klobas 2000: 428; Bhatt 2001: 72). Bilgiyi değerlendirme aşamasındaki araçlar bilginin uygulanmasında ulaşılan etkinlik derecesini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bilgi yönetimi araçları yalnızca yukarıda belirtilenlerle sınırlı değildir. Çalışmalar çok sayıda aracın işletmeler tarafından etkin bir biçimde kullanıldığını ortaya koymaktadır (Beijerse 2000: 175-177). İşletmeler bu geniş yelpaze içinden seçimlerde bulunmaktadır. Her işletmenin bilgiye yaklaşımı ve dolayısıyla bilgi yönetimi süreci farklıdır. Kullanılan bilgi yönetimi araçlarının ve bu araçları kullanma biçimlerinin farklı ve çeşitli olması da doğaldır. Genel olarak, farklı araçların yaygın biçimde kullanılması bilgi yönetimi süreci açısından bir olumluluğu ifade etmektedir. Bunun sebebi işletmelerin bilgi

yönetimi süreçlerinde niceliksel ve niteliksel yönden zengin bilgiye ihtiyaç duymalarıdır. Zengin bilgi zengin araçlarla sağlanabilir. Her bir araç bilgi yönetimi açısından faydalı olabilecek potansiyel niteliklere sahiptir. Potansiyel niteliklerden mümkün olan en üst düzeyde istifade edebilmek için işletmede çeşitli araçların kullanılmasına imkan sağlamak gerekmektedir. Bu yaklaşım kısa vadede bir takım maliyetlerin yükselmesine neden olmakla birlikte, orta ve uzun vadede çalışanların bilgi yönetimi tecrübelerinin artmasını sağlayacak ve işletme açısından kritik önem taşıyan önemli bilgi yönetimi araçlarının belirlenleştirilmesini kolaylaştıracaktır.

Bilgi yönetimi süreci ve bu süreçte kullanılan araçlar bütün işletmelerde -genel özellikler itibarı ile- benzerlikler taşımaktadır. Ancak bilgi yönetiminin özgün yönleri de söz konusudur. Bilgi yönetimi uygulamaları büyük ve küçük işletmelerde, özel sektör işletmelerinde ve kamu kuruluşlarında, hatta aynı işletme içindeki çeşitli departmanlar arasında farklılaşabilmektedir. Boyut, sektör, departman vb unsurlar bilgi yönetimi sürecini ve araçlarını etkilemektedir. Süreci ve araçları etkileyen olguların tanınması ve değerlendirilmesi bilgi yönetimi çalışmaları açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmada ise spesifik olarak KOBİ'lerdeki bilgi yönetimi süreci ve araçları ele alınmaktadır. Bundan dolayı, araştırma öncesinde KOBİ'lerin nitelikleri, bilgi yönetimi süreci ve araçlarıyla ilgili olabilecek önemli hususiyetleri üzerinde durulacaktır.

KOBİ'LERDE BİLGİ YÖNETİMİ SÜRECİ VE ARAÇLARI

KOBİ'lerin Ayırt Edici Nitelikleri

Sanayi toplumunun ekonomisinde sanayi belirleyici idi, sanayi ötesi toplumda ise hizmetlerin önemi belirgin biçimde artmıştır (Bell 1973: 14). Endüstri devrimiyle ortaya çıkan sanayi toplumunda büyük işletmeler, enformasyon devrimiyle ortaya çıkan sanayi ötesi toplumda ise KOBİ'ler büyük önem kazanmıştır (Bozkurt 2000: 212). Klasik üretimin ve bu üretimi gerçekleştirmek için önemli avantajlara sahip olan büyük işletmelerin önemi azalmamış, ancak önemi giderek artan hizmet sektörü başta olmak üzere pek çok alanda küçük ve orta ölçekli işletmeler belirgin bir ağırlık kazanmıştır. Enformasyon teknolojilerindeki gelişmeler küçük ve orta ölçekli işletmeler için önemli avantajlar sağlamıştır. Böylelikle bu işletmelerin pazarda daha güçlü bir varlık göstererek çıktılarını artırmaları mümkün olabilmektedir (Hodgetts ve Kuratko 1998: 48). Diğer yandan, hangi işletmelerin KOBİ'ler kapsamında değerlendirilebileceği meselesi önemli bir konudur. İşlevsel olmayan KOBİ tanımları yapıldığında, pek çok büyük işletme de bu tanımlar içinde yer alabilmektedir. Bu nedenle bağımsız olarak sahip olunma ve işletilme ile alanında dominant olmama özellikleri KOBİ tanımlarında ön gereklilik olarak ortaya çıkmıştır (Steinhoff ve Burgess 1993: 14-16).

KOBİ tanımlamasında çeşitli nitel ve nicel ölçütler kullanılmaktadır (Çetin 1996: 35-37; Çakıcı 2002: 6-8). İşçi sayısı, sermaye, aktifler toplamı, kar, ciro gibi ölçütler nicel ölçütler arasında; iş bölümü ve uzmanlaşma derecesi, yönetim tekniklerinin uygulanmasındaki yeterlilik düzeyi, finansal yeterlilik düzeyi, girişimcinin fiilen işletmede çalışması gibi ölçütler ise nitel ölçütler arasında yer almaktadır (Çakıcı 2002: 6-8). Türkiye'deki KOBİ tanımlarında ise genellikle çalışan sayısı temel ölçüt olarak kullanılmakta ve işletmeler çok küçük, küçük, orta boy ve büyük olarak sınıflandırılmaktadır (Çakıcı, 2002: 8). KOBİ terimi genellikle belirli bir sayıya kadar işçi çalıştıran ya da belirli düzeyde bir yıllık kazanca sahip olan şirketleri ifade etmek için kullanılmaktadır (Şimşek, 2002: 5). KOBİ tanımlamasını KOSGEB, Halkbank, Eximbank, Hazine Müsteşarlığı, Dış Ticaret Müsteşarlığı, DİE ve DPT gibi kuruluşların her biri farklı biçimde gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte, hem Avrupa Birliği ülkelerinde hem de Türkiye'de, KOBİ'lerin 250'den az sayıda işçi çalıştıran kuruluşlar olarak değerlendirilmeleri yaygındır (McAdam ve Reid 2001: 231; Akçemici 2001: 5-12; KOBİ Rehberi 2002 2002: 3-8).

KOBİ'lerde Bilgi Yönetimi

Literatürdeki bilgi yönetimi çalışmaları daha ziyade büyük işletmeler eksen alınarak yürütülmüş çalışmalardır. Bu çalışmaların çıkarımları da aynı doğrultuda, büyük işletmelere yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Bilgi yönetimindeki prensipler ve süreç gibi temel konulara ilişkin belirlemeler söz konusu çalışmalardan doğmuştur. Halbuki organizasyonlar dünyasında sayısal çoğunluğu oluşturan ve ekonominin işleyişinde önemli bir etkiye sahip olan küçük ve orta ölçekli işletmeler açısından da bilgi yönetimi önem arz etmektedir. Öte yandan, bilgi yönetimi sürecinin ve araçlarının pratikteki uygulanış biçimleri ve sonuçlarının bu işletmelerde bir miktar farklılık arz etmesi de normaldir. Zira bu işletmeler farklı özelliklere sahiptirler. Çalışan personel sayısı görece düşüktür. Genellikle, bölgesel ve yerel odaklılık söz konusudur. Yönetim firmanın temel işi üzerinde odaklanmayı tercih etmekte, farklı konulara yönelik ilgisi ve zaman ayırma düzeyi düşük olmaktadır. Büyük firmaların, bilgi yönetimi süreçlerine destek almak için kullandıkları enformasyon teknolojisi danışmanlığı gibi hizmetlere erişim, maliyet engelleri nedeniyle KOBİ'ler için oldukça zordur (Lim ve Klobas 2000: 423-424). Bilgi yönetimine ilişkin destekleyici çözümler sunan firmalar da bu işletmeleri ihmal etmektedirler. Ürün ve hizmetlerini genellikle büyük işletmelere göre tasarlamaktadırlar. Dolayısıyla, KOBİ'lerin bilgi yönetimi süreçlerinde kullanılacak araçların, özellikle de teknik araçların kapsamı ister istemez daralmaktadır.

Bütün bu olumsuzluklara karşın, bilgi yönetimi uygulamaları KOBİ'ler için önemli olanaklar da sunmaktadır. Bilgi yönetimi çalışmalarında geliştirilmiş olan kavram, ilke ve uygulamalar kıt kaynakların sınırlayıcılığının ve artan

pazar baskısının altında bunalan KOBİ'ler için yararlı olabilir (McAdam ve Reid 2001: 232). Etkin uyarılama çabaları gerçekleştirildiğinde, büyük işletmelerde yararlılığı gözlemlenmiş olan daha önceki başarılı uygulamalar KOBİ'ler için de ufuk açıcı olabilir. Örnek alınan bilgi yönetimi uygulamaları, örgütsel yeniliğe katkı yapacak kapasitede oldukları ve dikkatli yürütüldükleri takdirde, olumsuz faktörleri dengeleyici ve KOBİ'ler için yeni rekabet avantajları yaratıcı bir rol oynayabilirler (Sparrow 2001: 4).

Bilgi yönetimi literatüründeki teorik çalışmalar örtülü bilginin ve dolayısıyla örgüt kültürünün önemini vurgulamıştır. Ancak büyük işletmelerdeki bilgi yönetimi çalışmaları genellikle enformasyon teknolojileri eksenli olarak gelişmiştir. Enformasyon teknolojilerinden yararlanmak KOBİ'ler için de bir gerekliliktir. Bununla birlikte, küçük ve orta ölçekli işletmelerdeki bilgi yönetimi çalışmaları teknolojiye ziyade kültür, açık bilgiden ziyade örtülü bilgi ile ilgilenmek durumundadırlar. Zira kapsamlı enformasyon teknolojisi projeleri oldukça külfetlidir. Öte yandan, çalışanların bilgisi KOBİ'ler için oldukça değerlidir. Çalışanların, daha iyi imkanlar sunan büyük işletmelere yönelmeleri sonucu oluşan bilgi açığı KOBİ'leri olumsuz etkilemektedir (Lim ve Klobas 2000: 424). Bu durum, bilgi yönetimini KOBİ'ler açısından kritik bir öneme sahip kullmaktadır. Çalışanlara ait bilginin örgüt içindeki sürekliliği -ya da bir başka ifade ile örgüt tarafından içselleştirilmesi- sağlanmalıdır ki her kuşak kendi bilgi tabanını yeniden yaratmak zorunda kalmasın (Markus 2001: 58). Bu ise etkin bir bilgi yönetimi süreci ile mümkündür.

KOBİ'lerde etkin bir bilgi yönetimi sürecinin yürütülebilmesi bilgi yönetimi araçlarının etkin kullanımıyla mümkündür. Kullanımın etkinliği konusunda gösterge oluşturabilecek öncelikli faktörler de kullanılan araçların çeşitliliği ve önem dereceleridir. Kritik önem taşıyan araçların kullanılıp kullanılmaması, firmaların bilgi yönetimi konusundaki durumları hakkında fikir sağlamaktadır. Bilgi yönetimi sürecinin her bir aşaması için kritik önem taşıyan araçların KOBİ'ler tarafından kullanılma oranlarının yüksekliği, bu işletmelerin bilgi yönetimi gelişmelerine karşı duyarlılıklarının ve kendilerini bu gelişmelere adapte etme niyetlerinin göstergesidir. Bundan dolayı, KOBİ'lerdeki bilgi yönetimi sürecini değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışmada; bilgi eksikliğinin belirlenmesi, bilgi geliştirme ve satın alma, bilgi paylaşımı ve bilginin değerlendirilmesi için kullanılan araçlar ele alınmıştır. Araştırma bu araçların kullanım yaygınlığını inceleyecektir.

Araştırma Tasarımı

Bu araştırma KOBİ'lerdeki bilgi yönetiminin halihazırdaki durumunu değerlendirmeyi amaçlamaktadır. İşletmelerdeki bilgi yönetimi sürecinin etkinlik derecesi, bilgi yönetimi araçlarının kullanılma düzeyindeki yüksekliğe dayalı olarak değerlendirilmiştir. Kullanım yaygınlığı, diğer bir ifadeyle kullanım

oranı, kullanım düzeyinin göstergesi olarak ele alınmıştır. KOBİ'lerde bilgi yönetimi araçlarının kullanım yaygınlığı ve dolayısıyla bilgi yönetimi sürecinin genel etkinlik düzeyi hakkında ön değerlendirme yapmayı mümkün kılacak bir veri toplamı elde edilmiştir.

Gerçekleştirilen literatür taraması uygulama çalışması için yol gösterici olmuştur. Uygulama çalışması Gebze civarındaki küçük ve orta ölçekli işletmelerde çalışan yöneticilerden elde edilen verilere dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Verilerin toplanmasında anket yönteminden yararlanılmıştır. Uygulanan ankette -süreçteki aşamaların her biri için farklı olmak üzere- bilgi yönetimi sürecinde kullanılabilecek araçlar (bilgi eksikliğini belirleme, bilgi geliştirme ve satın alma, bilgi paylaşımı, bilgiyi değerlendirme başlıklarındaki araçlar) listelenmekte ve yöneticilerden kendi işletmelerinde bunlardan hangilerinin kullanıldığını belirtmeleri istenmektedir. Sürecin her bir aşamasına ait beş araç listelenmiştir. Anketteki sorular, Beijerse (1999)'ün çalışmasındaki kapsamlı araçlar listesi içinden, Türk KOBİ'lerinin genel durumu ve bilgi yönetiminin Türkiye'deki gelişim aşaması göz önünde bulundurularak seçilmiştir. Üç kişiden oluşan bir uzman komisyonu toplantısı yapıldıktan ve KOBİ yöneticileriyle bir ön görüşme gerçekleştirildikten sonra, araştırma anketinde yer almak üzere seçilen araçlar belirlenmiştir. Soruların tercümesinin sağlıklı bir biçimde gerçekleştirilmesi ve anlaşılabilirliğin sağlanması için de komisyon çalışmasından ve KOBİ yöneticileriyle gerçekleştirilen ön görüşmeden yararlanılmıştır.

Araştırmada örneklem olarak Gebze ve civarındaki KOBİ'ler ele alınmıştır. Gebze ve çevresindeki KOBİ'ler metal eşya, kimya, gıda, içki, orman ürünleri ve mobilya, dokuma, giyim eşyası, deri sanayi vb çeşitli alanlarda istihdam yaratmaktadırlar. Bu bölgedeki KOBİ'ler, içinde yer aldıkları sektörler bakımından Türkiye dağılımıyla uygun, heterojen bir yapıyı temsil etmektedirler (Kocaeli 2001 2001: 65). Gebze aynı zamanda gelişime açık bir alanı temsil etmektedir. TÜBİTAK Marmara Araştırma Merkezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, TSE Merkez Laboratuvarları, KOSGEB Teknoloji Geliştirme Merkezi gibi kuruluşlar bölgede yer almakta ve çalışmalarını sanayiye desteklemektedirler. Bölgedeki sanayi atılımı ticaret sıçramasına da neden olmuştur. Bilgi yönetimi gibi yeni gelişmelerle irtibatlı bir alana ait ön çalışmaların gelişime açık bölgelerde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, Gebze araştırma konumuz açısından kısıtlayıcı değil uygun bir seçimi ifade etmektedir.

Temasa geçilen 389 firmadan 218'inden geri dönüş alınmıştır. Anketlerin geri dönüş oranı %56'dır. Değerlendirme çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli işletmelerde görev yapan 218 yöneticinin cevaplandığı anketler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Her bir anket farklı bir işletme yöneticisi tarafından cevaplanmıştır. Dolayısıyla, 218 ayrı firmaya ait bir veri

toplamı söz konusudur. Araştırma kapsamında gıda, içki, kimya, orman ürünleri ve mobilya, metal eşya, dokuma, giyim eşyası, deri sanayi gibi oldukça farklı endüstrilerden örnek veri toplanmıştır.

Bulgular

Tablo 3: Bilgi Eksikliğini Belirleme Aşamasındaki Bilgi Yönetimi Araçları

Bilgi Eksikliğini Belirleme Aşamasında Kullanılan Bilgi Yönetimi Araçları	Kullanan İşletme Sayısı	Kullanmayan İşletme Sayısı	Kullanım Oranı (%)
1. Bilgi eksikliğine dair bilgi paylaşımı için toplantılar organize etmek	198	20	90,8
2. Beyin fırtınası seansları düzenlemek	100	118	45,9
3. Personelin ve onların niteliklerinin envanterini düzenlemek	148	70	67,9
4. En iyi uygulamaları araştırmak	187	31	85,8
5. Araştırmacı ve danışmanlar görevlendirmek	143	75	65,6
Bilgi Eksikliğini Belirleme Aşamasındaki Araçların Ortalama Kullanım Oranı (%)	71,2		

Bilgi eksikliğini belirlemeye yönelik araçların kullanımına ilişkin sorulara verilen cevaplara bakıldığında, gelişkin ve yaratıcı çözümleri içeren araçların (2., 3. ve 5. araçların) görece düşük düzeyde kullanıldıkları görülmektedir. Beyin fırtınası tekniğinin en düşük düzeyde kullanılan araç olarak ifade edilmesi dikkat çekicidir. Oldukça yaratıcı bir teknik olan beyin fırtınasına karşı düşük bir ilginin gösterilmesi, bilgi eksikliğinin sağlıklı olarak belirlenebilmesini zorlaştıracak ve yansımaları bilgi paylaşımı aşamasında da bulabilecek kültürel sorunlara işaret etmektedir. Bununla birlikte pek çok işletmede bilgi eksikliğine dair bilgi paylaşımı için toplantılar gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Beyin

fırtınasına düşük bir ilgi gösterildiği hatırlandığında, bu toplantıların daha ziyade genel nitelikte toplantılar oldukları anlaşılmaktadır. Halbuki, organizasyon açısından önem taşıyan belirli özel konulardaki bilgi toplantıları da işletme için bir ihtiyaçtır.

Araştırmaya dahil olan işletmelerin üçte biri civarındaki bir niceliği temsil eden önemli sayıda KOBİ'de, personel ve personelin niteliklerine ilişkin envanter düzenlenmemektedir. Bu da önemli bir eksikliktir. Zira envanter çalışmaları hem pratik ve düşük maliyetlidir, hem de bu çalışmaların yararı oldukça fazladır. En iyi uygulama araştırmalarına yönelik ilginin görece yüksek düzeyde olduğu gözlenmektedir. Önemli sayıda işletme, bilgi eksikliğini belirleme işlevli olarak, araştırmacı ve danışmanlar görevlendirmede ifade etmektedir. Bu durum şaşırtıcı değildir. Zira KOBİ'lerin büyük çoğunluğunun finansal kaynakları sınırlıdır. Var olan kaynaklar da yoğunlukla kısa vadede gözlemlenebilir getirilere sahip çalışmalara yönlendirilmektedir.

Tablo 4: Bilgi Geliştirme ve Satın Alma Aşamasındaki Bilgi Yönetimi Araçları

Bilgi Geliştirme ve Satın Alma Aşamasında Kullanılan Bilgi Yönetimi Araçları	Kullanan İşletme Sayısı	Kullanmayan İşletme Sayısı	Kullanım Oranı (%)
6. Stratejik teknoloji çalışması yürütmek	149	69	68,3
7. Elektronik ortamdan yararlanmak	205	13	94,0
8. Dış eğitimden faydalanmak	154	64	70,6
9. İşletme istihbaratından faydalanmak	178	40	81,7
10. Yardım masası oluşturmak	68	150	31,2
Bilgi Geliştirme ve Satın Alma Aşamasındaki Araçların Ortalama Kullanım Oranı (%)	69,2		

Bilgi geliştirme ve satın alma araçları arasında elektronik ortam ve işletme istihbaratından yararlanma seçeneklerinin yüksek düzeyde tercih edildiği görülmektedir. Elektronik ortam, maliyet avantajları ve çeşitli seçenekler sunan yapısıyla KOBİ'lerin bilgi edinimini ciddi ölçüde desteklemektedir. İşletme istihbaratı ise, doğrudan rekabet avantajı yaratabilecek yapıya ve oldukça kullanışlı niteliğe sahip stratejik bilginin edinimini sağladığı için tercih edilmektedir. Araçlar arasındaki somut ve pratik çözümü içeren seçenek olarak ifade edilebilecek olan yardım masası oluşturma ise oldukça düşük bir oranda kullanıldığı görülmektedir. Yardım masası müşterilerden oldukça kısa sürede ve güvenilirliği yüksek düzeyde geri besleme almayı sağlamaktadır. Dolayısıyla yalnızca bilgi edinimi açısından fonksiyonel değil, edinilecek bilginin doğru ve güvenilir biçimde seçilmesi bakımından da oldukça yararlıdır. Ancak bu araç, hem bu aşamadaki araçlar hem de bilgi yönetimi sürecinin bütün araçları arasında, en düşük düzeyde tercih edilen araç olarak belirmiştir. Böylelikle bilgi edinimi için oldukça önemli olan bir imkandan yararlanılamamış olunmaktadır.

Dış eğitimden faydalanma oranı çok yüksek değildir. Bu durum, KOBİ'lerin sınırlı maddi kaynakları göz önüne alındığında, fazlaca şaşırtıcı değildir. Stratejik teknoloji çalışması aracı da yüksek bir düzeyde kullanılmamaktadır. Bu aracın düşük kullanımı için de benzer nedenlerin geçerli olması muhtemeldir. Bununla birlikte, KOBİ'lerin stratejik yönetim perspektifi ve uzun vadeli bakış açısı konularındaki eksikliklerinin de, stratejik teknoloji çalışmasının ve dış eğitim imkanlarının düşük kullanım oranlarının belirleyicilerinden biri olduğu düşünülmelidir.

Tablo 5: Bilgi Paylaşımı Aşamasındaki Bilgi Yönetimi Araçları

Bilgi Paylaşımı Aşamasında Kullanılan Bilgi Yönetimi Araçları	Kullanan İşletme Sayısı	Kullanılmayan İşletme Sayısı	Kullanım Oranı (%)
11. Bilgi yönetimi sistemini kurmak	142	76	65,1
12. sış rotasyonunu kolaylaştırmak	149	69	68,3
13. İtranet oluşturmak	119	99	54,6
14. Gayri resmi toplantıları kolaylaştırmak	134	84	61,5
15. Tartışma kültürünü geliştirmek	117	101	53,7
Bilgi Paylaşımı Aşamasındaki Araçların Ortalama Kullanım Oranı (%)	60,6		

Bir bütün olarak bilgi paylaşımı aşamasındaki araçların kullanım oranı, ilk iki aşamadaki araçların kullanım oranından daha düşüktür. Aynı zamanda sürecin en düşük ortalama kullanım oranı da bu aşamada gözlemlenmektedir. Tartışma kültürünü geliştirmeye ilişkin olan son araç, bilgi paylaşımı aşamasının en az kullanılan aracıdır. İşletmelerde bilgi yönetimi sürecinde, organizasyona zarar verme olasılığı taşıyan yahut bu yönde bir potansiyele sahip olduğu düşünülen araçların kullanımına ilişkin çekinceler söz konusudur. Tartışma kültürünün gelişmesi de, bu çerçevede değerlendirildiğinden, yeterince desteklenmemektedir. Bu, araştırma kapsamındaki işletmelerde örgüt kültürünün bilgi paylaşımını ve dolayısıyla bilgi yönetimini yeterli ölçüde desteklemediği anlamına gelmektedir. 14. araca ilişkin verilen cevaplar, çok sayıda işletmede gayri resmi toplantıların kolaylaştırılmadığını ortaya koy-

maktadır. Bu da, örgüt kültürünün bilgi paylaşımına ve yönetimine ilişkin tutumu konusundaki tespitimizi doğrulayıcı nitelikte bir bulgudur.

İntranet'ten yararlanma oranı fazlaca yüksek değildir. Bilgi yönetim sistemi kurma seçeneği ise görece yüksek düzeyde tercih edilmektedir. Bu durum, araştırma kapsamındaki KOBİ'lerde bilgi paylaşımına ilişkin sistemli ve bütünsel çabalara doğru bir yöneliş olduğunu; ancak teknik araçların, özellikle de spesifik amaçlara yönelik teknik araçların yeterli düzeyde kullanılmadıklarını göstermektedir. İş rotasyonunun bu aşamada en yüksek oranda kullanılan aracı ifade ettiği görülmektedir. Ancak gerek bilgi paylaşımı gerekse de çalışanların gelişimi için önemli fırsatlar sunan bu aracın kullanım oranı da yeterlilikten uzaktır.

Tablo 6: Bilgiyi Değerlendirme Aşamasındaki Bilgi Yönetimi Araçları

Bilgiyi Değerlendirme Aşamasında Kullanılan Bilgi Yönetimi Araçları	Kullanan İşletme Sayısı	Kullanmayan İşletme Sayısı	Kullanım Oranı (%)
16. Dış denetimler gerçekleştirmek	155	63	71,1
17. Gayri resmi proje değerlendirme-leri yürütmek	127	91	58,3
18. Stratejik çalışmalar yürütmek	160	58	73,4
19. Ayrılan personelden bilgi almak	84	134	38,5
20. Diğer firmalarla karşılaştırmalar-dan yararlanmak	170	48	77,9
Bilgiyi Değerlendirme Aşamasındaki Araçların Ortalama Kullanım Oranı (%)	63,8		

Bilgiyi değerlendirme aşamasındaki araçların kullanım oranı da, bilgi paylaşımı aşamasında yer alan araçların kullanım oranında söz konusu olduğu gibi, ilk iki aşamadaki araçların kullanım oranından belirgin biçimde daha

düşüktür. “Ayrılan personelden bilgi almak” bu aşamada en düşük, sürecin bütününde ise 10. araç olan “yardım masası oluşturma” aracının ardından en düşük kullanım oranına sahip olan araç olarak belirlenmiştir. Bu, işletme içindekilerin bakış açılarından farklı, görece objektif ve geliştirici olma potansiyeli taşıyan görüşlerden yararlanılamadığı anlamına gelmektedir. Araştırma kapsamındaki işletmelerin çoğunluğu bu önemli bilgi kaynağını değerlendirme imkanını kullanmamaktadırlar. Gayri resmi proje değerlendirmeleri de olması gerekenden daha düşük oranda kullanılan bir aracı ifade etmektedir. Bu düşük oran, içe dönük bilgi değerlendirme faaliyetlerinin zayıflığına işaret etmektedir. 17. ve 19. araçlar diğer araçlara kıyasla daha objektif bilgi sunma imkanına sahip araçlar olduğundan, bu araçların etkin kullanımı kuruluşlar açısından önem arz etmektedir. Bilgiyi değerlendirmede ayrılan personelden ve gayri resmi proje değerlendirmelerinden yeterince yararlanmamaları, işletmelerdeki örgüt kültürünün bilgi yönetimine kapalılığına işaret etmektedir. “Dış denetimler”, “stratejik çalışmalar” ve “diğer firmalarla karşılaştırmalar” görece yüksek oranlarda kullanılan araçları ifade etmektedirler. Ortak nitelikleri teknik ve dışa dönük yönlerinin baskın olmasıdır. Dolayısıyla, bilgiyi değerlendirmeye yönelik araçların kullanım oranındaki genel yetersizliğe ilaveten; içe dönük ve kültürel yönleri belirgin araçların, dışa dönük ve teknik yönleri belirgin araçlara kıyasla daha düşük oranlarda kullanıldıkları da ortaya çıkmaktadır.

Araştırmanın yürütüldüğü işletmelerde bilgi eksikliğini belirlemeye ve bilgi geliştirme/satın almaya yönelik araçların bilgi paylaşımı ve bilgiyi değerlendirmeye yönelik araçlara kıyasla daha yaygın olarak kullanıldıkları görülmektedir. Somut uygulamalarda yansımaları bulan ve bilgi yönetiminde oldukça etkili olabilecek araçlar (2., 10., 17. ve 19. araçlar) düşük oranlarda kullanılmaktadır. Örgüt kültürünün bilgiye ve iletişime kapalı olması, bilgi yönetimi sürecinin her bir aşamasını olumsuz etkilemektedir. Bütünsel düzeyde bilgi yönetimi çabalarına yönelik bir arayış söz konusudur, ancak bu arayış etkisizdir. Zira belirli amaçlara yönelik ve oldukça pratik niteliğe sahip bilgi yönetimi araçları etkin bir biçimde kullanılmamaktadır. Bu durum bütünsel çabaların etkililiğini de sınırlandırmaktadır. Genel olarak; araştırma sonuçları KOBİ'lerde bilgidan etkin bir şekilde yararlanmaya yönelik bazı faaliyetlerin yürütüldüğüne ve bu bağlamda enformasyon teknolojilerinin kullanıldığına işaret etmekte, ancak sistemli ve bilinçli bir bilgi yönetimi sürecinin varlığından söz edilebilmesine imkan vermemektedir.

Tartışma

Araştırma bulguları KOBİ'lerin bilginin organizasyon açısından taşıdığı önemin farkına vardıklarını ve bilgi edinimine (bilgi satın almaya ve geliştirmeye) yöneldiklerini göstermektedir. Ancak aynı işletmeler bilgiyi paylaşma ve de-

ğerlendirme konularında oldukça zayıf kalmaktadırlar. Paylaşma ve değerlendirme aşamalarında etkinliği sağlanamadığı bir bilgi yönetimi süreci, bilgi edinimini de anlamsızlaştırmaktadır. Edinilen bilginin paylaşılması ve değerlendirilmesine yönelik arayışlar zenginleştirilmelidir. Teknik araçlardan, organizasyonun imkanlarının elverdiği ölçüde, yararlanılmalıdır. Ancak teknik araçlardan yararlanmak yeni ürünleri edinmek ve kullanmakla sınırlı bir şekilde anlaşılmamalıdır. Önemli olan gereken araçları, gereken zaman ve biçimlerde kullanmaktır. Bu bağlamda, spesifik alt amaçlar ve bunları gerçekleştirmeye yönelik araçlar önemsenmelidir. Böylelikle hem bilgi paylaşımı ve bilginin değerlendirilmesi kolaylaşacak, hem de bu aşamalardaki etkinliklerin verimlilik düzeylerinin ölçülebilmesi imkanı doğacaktır.

İşletmelerde bilgi eksikliğini belirleme ve bilgi geliştirme/satın alma aşamalarındaki araçlar daha yüksek oranlarda kullanılmaktadırlar. Bununla birlikte, bu araçların bir kısmının kullanım oranları daha düşüktür. Bilgi eksikliğini belirleme aşamasında araştırmacı ve danışmanlar görevlendirme, bilgi geliştirme ve satın alma aşamasında ise stratejik teknoloji çalışması yürütme ve dış eğitimden yararlanma bunlar arasındadır. Maliyet engelleri, düşük kullanım oranının başlıca nedenini oluşturmaktadır. Ancak KOBİ'ler alternatif çözümler üreterek bu önemli araçların sağlayacağı avantajlara ulaşabilirler. Araştırmacı ve danışmanlar görevlendirme, örgüt içi kaynaklarla da halledilebilir. Bunun için KOBİ'lere destek sağlayan kuruluşların gerçekleştirdiği eğitim programlarından yararlanılabilir. Bu konuda yetiştirilmesi düşünülen personelin bu programlara katılımı sağlanabilir. Ayrıca söz konusu çalışanlar örgüt içi eğitim ve yetiştirme programlarıyla da desteklenebilirler. Bilgi geliştirme ve satın alma aşamasındaki stratejik teknoloji çalışması ve dış eğitim ise KOBİ'lere yönelik destek programları uygulayan kuruluşların desteğiyle gerçekleştirilebilir. KOBİ'lerin bu kuruluşlarla sürekli irtibat içinde olmaları, destek programlarını takip etmeleri; dahası destek -özellikle kendileri açısından önem taşıyan belirli başlıklarda destek- konusunda talep eden bir konumda olmaları gerekmektedir. İşletme içinde yenilikçilik teşvik edilmeli ve böylece destek alma olanakları artırılmalıdır.

KOBİ'lerde bilgi yönetimi açısından önem taşıyan bir konu da spesifik araçlardır. Bilgi yönetimi sistemi bir defa kurulduktan sonra değişmeyen bir yapı değildir. Dinamik, etkileşimlere açık bir yapıdır. Dolayısıyla bilgi yönetimi formüllerle ya da soyut bir sistem kurarak gerçekleştirilemez. Bilgi yönetimi araçlarının önemi burada ortaya çıkmaktadır. Her bir aracın kullanımı bilgi yönetiminin belirli bir yönünün sağlıklı işleyişi açısından önemlidir. Araçları etkin kullanamayan bir işletmenin etkin bir bilgi yönetimi sürecine sahip olduğu söylenemez. Dolayısıyla çalışmaların bilgi yönetimi araçları üzerinde yoğunlaşması, bu araştırma için olduğu gibi ileri araştırmalar için de doğru bir seçimi ifade edecektir. Bu çalışma büyük ölçüde araçların kullanım oran-

ları, bir diğer ifade ile araçların kullanımındaki yaygınlık derecesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Çalışmanın bir ön alan araştırması niteliği taşıması bunu büyük ölçüde zorunlu kılmıştır. Ancak belirtilmelidir ki, araçların kullanım oranı araçların kullanımındaki etkinlik derecesi hakkında bir gösterge olmakla birlikte, yeterli açıklayıcılığa sahip bir gösterge değildir. Dolayısıyla ilerideki araştırmalar belirli araçların kullanımındaki etkinlik dereceleri üzerinde durmalı, etkinlik derecelerini ölçmeyi ve değerlendirmeyi sağlayıcı çalışmalar ortaya koymayı amaçlamalıdır. Böylelikle daha sağlıklı ve açıklayıcı verilere, bilgi yönetimi sürecinin etkinliğine dair daha gelişkin göstergelere ulaşılabilecektir.

Yönetimde etkinliğin temel ölçütü amaçlara erişim düzeyidir. Yapılan işlerin etkinlik derecesi de genel örgütsel amaçların ve işle ilişkili alt amaçların gerçekleştirilmesine sağladıkları katkı derecesi ile açığa çıkmaktadır. Çalışanlar işlerini amaçlara hizmet eder bir tarzda gerçekleştirebilmek için bilgiye ihtiyaç duyarlar. Dolayısıyla, çalışana işini yapması için gereken bilgi verilmelidir. İşin yapılışındaki etkinlik derecesini ölçebilmenin ve çalışanı değerlendirebilmenin ön koşulu budur (Drucker 1996: 331). Bilgi yönetiminin gelişimi çalışanları motive etmek açısından da önemlidir. Örgütte bilgi edinmeyi ve paylaşmayı ödüllendiren bir kültürü ve sistemi yerleştirmek gerekmektedir. Zira organizasyonlardaki insanlar takdir edilme ve ödüllendirilme karşılığında hareket etme eğilimindedirler (Drucker 1994: 223). Özellikle bilgi edinimi ve paylaşımını teşvik eden ve ödüllendiren bir örgütsel atmosferin varlığı, çalışanların bilgi yönetimi sistemini içselleştirmelerine yardımcı olacaktır.

Son yıllarda yönetime katılma kavramı büyük önem kazanmıştır. Otoriter, buyurgan, tek yanlı egemenliğe dayanan tahakküm ilişkileri her alanda geçerliliğini yitirmeye yüz tutmuştur. Şeffaflık, paylaşım ve empati ön plana çıkmaktadır. Çalışanlar demokrasi kavramının endüstriyel ilişkiler alanına taşınmasını ve işyeri yönetiminde söz sahibi olmayı istemektedirler (Ünsal 2002: 158). Yönetime katılma açısından bilgi alışverişi önemlidir (Ünsal 2002: 31). İnsanların, hakkında yeterli bilgi sahibi olmadıkları konularda yeterli düzeyde katılım göstermeleri beklenemez. Yönetime katılmanın gerçekleşmesi için örgütteki bilgi yönetimi sürecinin sağlıklı işlemesi gerekmektedir. Çalışanların bilgilendirilmesi yalnızca yaptıkları işle sınırlı olarak düşünülmemelidir. İşletme ve işletme yönetimi, hatta içinde yer aldıkları çevre koşulları ile ilgili yeterli düzeyde bilgi sahibi olmaları gerekmektedir. Bilgilendirme için iç kaynaklarla ve eğitimle yetinilmemelidir. Dış kuruluşların seminer, eğitim ve destek programları vb çeşitli faaliyetlerinden de yararlanılmalıdır.

Çalışma teorik yönden bazı kısıtlara sahiptir. Çalışmada ele alınan bilgi yönetimi süreci aslında çok daha karmaşık etkileşimlerle gerçekleşen sosyal bir süreçtir. Bu, gerçek hayatın her zaman daha karmaşık olmasından kaynaklan-

maktadır. Modeller gerçek hayatın ancak bazı yönlerini yansıtabilirler. Diğer bazı yönleri ise ihmal etmek durumunda kalırlar. Bu çalışmadaki bilgi yönetimi modeli, bilgi eksikliğini belirleme, bilgi geliştirme/satın alma, bilgi paylaşımı ve bilgiyi değerlendirme aşamalarını içermektedir. Gerçekte örgütler açısından bilgiyi depolama sorunu da söz konusudur. Her ne kadar bu çalışmada benimsenen bilgi yönetimi süreci modelindeki araçlar bilgi depolama fonksiyonuna da sahip araçlar ise de, depolama süreci aslında araçları aşan bir yapıya sahip ve oldukça karmaşık bir süreçtir. Bilgi yönetiminin sağlıklı bir süreç olarak işlemesi için, örgütsel hafızanın etkin kullanımı ve bilginin sağlıklı bir şekilde uygulanması gerekmektedir (Walsh ve Ungson 1991: 79-80; Alavi ve Leidner 2001: 122). Depolama olmadan ise hafıza ya da uygulamadan bahsedilemez (Pentland 1995: 3). Depolama yalnızca veri tabanları vb teknik araçlarla ilgili bir sorun değildir. Sosyal anlamda da bilginin korunmasını sağlayacak sistemlerin kurulması ve örgüt kültürüne, yapısına ve stratejisine bu amaca yardımcı olacak doğrultuda müdahalelerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bilgi depolama meselesi, ilerideki bilgi yönetimi araştırmaları için önem taşıyan bir konu olarak belirlenmektedir.

Araştırma kapsamında yer alan işletmeler Gebze ve civarında konumlanmış durumdadırlar. Araştırma sonuçlarını genelleştirirken bu durum göz önünde bulundurulmak zorundadır. Ancak, paradoksal olarak, araştırma bulgularının fazlaca genelleştirilemeyeceğini düşünmek de yanıltıcı olabilir. Gebze, daha önce de üzerinde durulduğu gibi, Türkiye ortalamasıyla uyumlu, heterojen bir yapı sergilemektedir. Araştırmaya dahil işletmeler arasında belirli bir sektör ön plana çıkmamıştır. Bununla birlikte, bu bölgedeki işletmelerin yönetim alanındaki yeni gelişmelerden ve dolayısıyla bilgi yönetiminden erken haberdar olma ve bu doğrultuda değişiklikler gerçekleştirme olasılığının, diğer bölgelere kıyasla yüksek olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü bu bölgede alanında lider büyük kuruluşlar, araştırma merkezleri ve üniversiteler yer almaktadır. Bu organizasyonlar yeni teori ve uygulamaların ilk olarak boy gösterdikleri yerlerdir. Bu bölgedeki KOBİ'lerin de yeniliklerden haberdar ve dolayısıyla bunlara karşı duyarlı olma olasılığı diğer pek çok bölgeye kıyasla yüksektir.

Sonuç

Yaşadığımız dünyada değişimin artan hızı, kritik bir faktör olan bilginin yönetimi üzerinde odaklanmayı zorunlu kılmıştır. Bilgi veri ve enformasyondan farklı ve oldukça karmaşık bir olguyu ifade etmektedir. Karmaşık etkileşimlerden oluşan sosyal bir inşa süreci sonucunda üretilmektedir. Zengin bir anlam ve içeriğe sahiptir. Örtülü bilgi ve açık bilgi olarak nitelendirilen iki ayrı türden oluşmaktadır. Bu iki ayrı tür birbirini tamamlamakta ve etkileşimleri yeni örgütsel bilgi üretimine neden olmaktadır. Artık çağdaş işletmelerde;

bilgi rekabet avantajı sağlayan bir işletme varlığı, bilgi yönetimi ise işletmelerin kendi kurumsal ve kolektif bilgilerini yarattıkları bir işletme süreci olarak değerlendirilmektedir. Bilgiyi yönetme gerekliliği akademik alanda bilgi yönetimi disiplininin gelişimine zemin hazırlamış, organizasyonlarda ise bilgi yönetimi sürecini tasarlama, uygulama ve geliştirme çabalarını hızlandırmıştır. Bilgi yönetimi süreci; bilgi eksikliğinin belirlenmesi, bilgi geliştirme/satın alma, bilgi paylaşımı ve bilginin değerlendirilmesi aşamalarından oluşmaktadır. Her bir aşamada çeşitli araçlar kullanılmaktadır. Bilgi yönetimi sürecinin etkinliği bilgi yönetimi araçlarının yaygın ve etkin bir biçimde kullanılması ile mümkündür.

Bilgi yönetimi büyük işletmeler açısından olduğu gibi KOBİ'ler açısından da önem arz etmektedir. Bu işletmeler özellikle finansal ve yönetsel alandaki eksikliklerinden dolayı kırılgan bir yapıya sahiptirler. Bilgi yönetimi, küçük ve orta ölçekli işletmelerin bilgi tabanlarını korumalarını sağlayarak, kırılgan yapılarından kaynaklanan dezavantajların bir kısmını bertaraf edici bir imkan sunabilir. Bununla birlikte, uygulama çalışmasında elde ettiğimiz bulgular, ülkemizdeki küçük ve orta ölçekli işletmelerde sistematik bilgi yönetimi faaliyetlerinin yürütüldüğüne dair yeterli kanıt içeren veriler sunmaktan uzaktır. Araçların genel kullanım oranı oldukça düşüktür. Spesifik amaçlara yönelik pratik ve oldukça yararlı araçların kullanım oranı ortalama kullanım oranından daha da düşüktür. Bu durumda planlı bilgi yönetimi süreçlerinden ve buna yön veren kapsamlı bilgi yönetimi anlayışından söz edilememektedir. KOBİ'lerin bilgi yönetimi alanındaki zayıflıkları bilgiyi paylaşma ve değerlendirme aşamalarında daha da belirginleşmektedir. Dolayısıyla bu yönler tahkim edilmek durumundadır. KOBİ'lerde bilgi yönetimi araçlarının tümünün daha etkin bir şekilde kullanılmaları gerekmektedir. Özellikle spesifik amaçlara yönelik araçlar önemsenmelidir. KOBİ'lerde bilgi yönetim sistemleri kurulurken yalnızca açık bilgiye ve teknolojiye odaklanılmamalı, örtülü bilgi ve örgüt kültürü de göz önünde bulundurulmalıdır. Örgüt kültürüne bilgi edinimini ve paylaşımını kolaylaştırıcı müdahalelerde bulunulmalıdır. Bilgi yönetim sistemlerinin, işletmelerin içinde yer aldıkları yakın ve genel çevrenin koşullarını göz önünde bulunduran bir yapıda tasarlanmasına dikkat edilmelidir. Bilgi yönetimi sürecine doğrudan veya dolaylı biçimde destek olabilecek dış kuruluşlardan yararlanılmalı, bunların sağlayabilecekleri imkanlara erişmek için istekli olunmalı ve çaba gösterilmelidir.

Bilgi yönetiminin farklı bağlamlara özgü tanımlama ve kavramsallaştırmalarının yapılabilmesi bu alandaki araştırmaların ana amacı olmalıdır. Bunun sağlıklı olarak gerçekleştirilebilmesi için anlamlı olabilecek miktar ve niteliklerde ampirik veriye ihtiyaç duyulmaktadır. İlerideki bütün bilgi yönetimi çalışmaları uygulama ile iç içe yürütülecek özgün araştırmalar olmak durumundadırlar. KOBİ'lerdeki bilgi yönetimine ilişkin çalışmalar da, KOBİ'lerin

spesifik niteliklerinin bilgi yönetimi sürecinin aşamaları ve bilgi yönetimi araçları ile ilişkileri üzerinde daha fazla durmalı, araştırmalar bu yönlerde yoğunlaştırılmalıdır. Böylelikle bilgi yönetiminin KOBİ'ler için ne ifade ettiği ve KOBİ'lerde bilgi yönetimi sürecinin nasıl etkinleştirilebileceği sorularının daha açıklayıcı cevaplara kavuşturulması sağlanabilir.

Kaynakça

- AKARSU, Bedia (1998), *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap Yayınları.
- AKGEMİCİ, Tahir (2001), *KOBİ'lerin Temel Sorunları ve Sağlanan Destekler*, Ankara: KOSGEB Yayınları.
- ALAVİ, Maryam; Dorothy E. LEIDNER (2001), "Knowledge Management and Knowledge Management Systems: Conceptual Foundations and Research Issues", *MIS Quarterly*, XXV(1): 107-136.
- ARSLAN, Ahmet (1998), *Felsefeye Giriş*, Ankara: Vadi Yayınları.
- AUDİ, Robert (1998), *Epistemology: A Contemporary Introduction to the Theory of Knowledge*, London: Routledge.
- BEIJERSE, Roelof P. uit (1999), "Questions in Knowledge Management: Defining and Conceptualising a Phenomenon", *Journal of Knowledge Management*, III(2) : 94-109.
- BEIJERSE, Roelof P. uit (2000), "Knowledge Management in Small and Medium-Sized Companies: Knowledge Management for Entrepreneurs", *Journal of Knowledge Management*, IV(2): 162-179.
- BELL, Daniel (1973), *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, New York: Basic Books.
- BHATT, Ganesh D. (2000), "Organizing Knowledge in the Knowledge Development Cycle", *Journal of Knowledge Management*, IV(1) : 15-26.
- BHATT, Ganesh D. (2001), "Knowledge Management in Organizations: Examining the Interaction Between Technologies, Techniques and People", *Journal of Knowledge Management*, V(1) : 68-75.
- BLACKLER, Frank (1995), "Knowledge, Knowledge Work and Organizations: An Overview and Interpretation", *Organization Studies*, XVI(6): 1021-1046.
- BLAIR, David C. (2002), "Knowledge Management: Hype, Hope or Help?", *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, LIII(12) : 1019-1028.
- BOZKURT, Veyssel (2000), *Enformasyon Toplumu ve Türkiye*, 3. Basım, İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- BRAILSFORD, Thomas W. (2001), "Building a Knowledge Community at Hallmark Cards", *Research-Technology Management*, VIII (Eylül-Ekim) : 18-25.

- CLARKE, Thomas (2001), "The Knowledge Economy", *Education+Training*, XLIII(4-5): 189-196.
- CLARKE, Thomas; Christine ROLLO (2001), "Corporate Initiatives in Knowledge Management", *Education+Training*, XLIII(4-5): 206-214.
- ÇAKICI, Ayşehan (2002), *Mersin'de Faaliyet Gösteren Küçük ve Orta Boy İşletmelerin Sorunları ve Beklentileri*, Mersin: T.C. Mersin Üniversitesi Yayınları.
- ÇETİN, Canan (1996), *Yeniden Yapılanma, Girişimcilik, Küçük ve Orta Boy İşletmeler ve Bunların Özendirilmesi*, İstanbul: Der Yayınları.
- ÇİVİ, Emin (2000), "Knowledge Management as a Competitive Asset: A Review", *Marketing Intelligence & Planning*, XVIII(4): 166-174.
- DAVENPORT, Thomas H; Laurence PRUSAK (2001), *İş Dünyasında Bilg Yönetimi*, İstanbul: Rota Yayınları.
- DIXON, Nancy .M. (1992), "Organizational Learning: A Review of the Literature with Implications for HRD Professionals", *Human Resource Development Quarterly*, III(1) : 29-48.
- DREW, Stephen (1999), "Building Knowledge Management Into Strategy: Making Sense of a New Perspective", *Long Range Planning*, XXXII(1): 130-136.
- DRUCKER, Peter (1994), *Managing the Non-Profit Organization: Principles and Practices*, Oxford: Butterworth-Heinemann.
- DRUCKER, Peter (1996), *Yönetim Uygulaması*, (çev.: E. Sabri Yarmalı), İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- EARL, Michael J. (1997), "Knowledge as Strategy: Reflections on Skandia International and Shorko Films", *Knowledge in Organizations* içinde, Editör: Laurence Prusak, Boston: Butterworth-Heinemann, s. 1-16.
- FAHEY, Liam; Laurence PRUSAK (1998), "The Eleven Deadliest Sins of Knowledge Management", *California Management Review*, XL(3) : 265-276.
- FILIUS, Renée; Jan A. de JONG; Erik C. ROELOFS (2000), "Knowledge Management in the HRD Office: A Comparison of Three Cases", *Journal of Workplace Learning*, XII(7) : 286-295.
- GARVIN, David A. (1993), "Building a Learning Organization", *Harvard Business Review*, LXXI(4): 78-92.
- GLISBY, Martin; Nigel HOLDEN (2003), "Contextual Constraints in Knowledge Management Theory: The Cultural Embeddedness of Nonaka's Knowledge-Creating Company", *Knowledge and Process Management*, X(1): 29-36.

- HITT, Michael A.; R. Duane IRELAND; Robert E. HOSKISSON (1999), *Strategic Management: Competitiveness and Globalization*, 3rd Edition, Singapore: South-Western College Publishing.
- HODGETTS, Richard M.; Donald F. KURATKO (1998), *Effective Small Business Management*, 6th Edition, Fort Worth, TX: The Dryden Press.
- HUBER, George P. (1991), "Organizational Learning: The Contributing Processes and the Literatures", *Organization Science*, II(1) : 88-115.
- IVES, William; Ben TORREY; Cindy GORDON (1998), "Knowledge Management: An Emerging Discipline with a Long History", *Journal of Knowledge Management*, I(4) : 269-274.
- JAUCH, Lawrence R.; William F. GLUECK (1988), *Business Policy and Strategic Management*, International Edition, Singapore: McGraw-Hill Book Company.
- KAKABADSE, Nada K.; Alexander KOUZMIN; Andrew KAKABADSE (2001), "From Tacit Knowledge to Knowledge Management: Leveraging Invisible Assets", *Knowledge and Process Management*, VIII(3) : 137-154.
- KAKIHARA, Masao; Carsten SORENSEN (2002), "Exploring Knowledge Emergence: From Chaos to Organizational Knowledge", *Journal of Global Information Technology Management*, V(3) : 48-66.
- KESKİN, Halit; Veli Denizhan KALKAN (2002), "A New Theoretical Quest for Public Administration and a Preliminary Research: Conceptualising Knowledge Management as an Organisational Process for Public Institutions, A Comparison of Turkish Public and Private Sector Perceptions and Use of Knowledge Management", *Proceedings Of The IASIA 2002 Annual Conference*, İstanbul: 17-20 Haziran 2002.
- KOBİ Rehberi 2002 (2002), (Haz. Mustafa H. Çolakoğlu), Ankara: TOBB-KOSGEB Ortak Yayını.
- Kocaeli 2001 (2001), Kocaeli: Kocaeli Valiliği ve Kocaeli İl Özel İdaresi Yayını.
- KUMAR, Krishan (1999), *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma*, (çev. M. Küçük), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- LEE, Sang M.; Soongoo HONG (2002), "An Enterprise Wide Knowledge Management System Infrastructure", *Industrial Management & Data Systems*, CII(1) : 17-25.
- LIM, David; Jane KLOBAS (2000), "Knowledge Management in Small Enterprises", *The Electronic Library*, XVIII(6) : 420-432.
- MALONE, David (2002), "Knowledge Management: A Model for Organizational Learning", *International Journal of Accounting Information Systems*, III(2): 111-123.

- MARKUS, M. Lynne (2001), "Toward a Theory of Knowledge Reuse: Types of Knowledge Reuse Situations and Factors in Reuse Success", *Journal of Management Information Systems*, XVIII (1): 57-93.
- MASON, David; David J. PAULEEN (2003), "Perceptions of Knowledge Management: A Qualitative Analysis", *Journal of Knowledge Management*, VII(4): 38-48.
- MCADAM, Rodney; Sandra MCCREEDY (1999), "The Process of Knowledge Management within Organizations: A Critical Assessment of Both Theory and Practice", *Knowledge and Process Management*, VI(2): 101-113.
- MCADAM, Rodney; Renee REID (2001), "SME and Large Organisation Perceptions of Knowledge Management: Comparisons and Contrasts", *Journal of Knowledge Management*, V (3): 231-241.
- MCCAMPBELL, Atefeh Sadri; Linda Moorhead CLARE; Scott Howard GITTERS (1999), "Knowledge Management: The New Challenge for The 21st Century", *Journal of Knowledge Management*, III (3) : 172-179.
- MCDERMOTT, Richard (1999), "Why Information Technology Inspired But Cannot Deliver Knowledge Management", *California Management Review*, XLI(4) : 103-117.
- MESO, Peter; Robert SMITH (2000), "A Resource-Based View of Organizational Knowledge Management Systems", *Journal of Knowledge Management*, IV(3) : 224-234.
- MOFFETT, Sandra; Rodney MCADAM; Stephen PARKINSON (2002), "Developing a Model for Technology and Cultural Factors in Knowledge Management: A Factor Analysis", *Knowledge and Process Management*, IX(4) : 237-255.
- NONAKA, Ikujiro (1994), "A Dynamic Theory of Organizational Knowledge Creation", *Organization Science*, V (1): 14-37.
- NONAKA, Ikujiro; Hirotaka TAKEUCHI (1995), *The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create The Dynamics of Innovation*, New York: Oxford University Press.
- PEMBERTON, J. Michael (1998), "Knowledge Management and the Epistemic Tradition", *Records Management Quarterly*, XXXII (3) : 58-61.
- PENTLAND, Brian T. (1995), "Information Systems and Organizational Learning: The Social Epistemology of Organizational Knowledge Systems", *Accounting, Management & Information Technology*, V (1): 1-21.
- POLANYI, Michael (1997), "Tacit Knowledge", *Knowledge in Organizations* içinde, Editör: Laurence Prusak, Boston: Butterworth-Heinemann, s. 135-146.

- PRUSAK, Laurence (2001), "Where Did Knowledge Management Come From?", *IBM Systems Journal*, XL(4) : 1002-1009.
- REINMOELLER, Patrick; Li-Choy CHONG (2002), "Managing the Knowledge-Creating Context: A Strategic Time Approach", *Creativity and Innovation Management*, XI (3): 165-174.
- ROWLEY, Jennifer (1999), "What Is Knowledge Management?", *Library Management*, XX (8): 416-420.
- SPARROW, John (2001), "Knowledge Management in Small Firms", *Knowledge and Process Management*, VIII (1): 3-16.
- STEINHOFF, Dan; John F. BURGESS (1993), *Small Business Management Fundamentals*, 6th Edition, New York: McGraw Hill.
- ŞİMŞEK, Muhittin (2002), *Ekonominin Lokomotif KOBİ'lerin Olmazsa Olmazları*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- TOFFLER, Alvin (1981), *Üçüncü Dalga*, (çev. Ali Seden), İstanbul: Altın Kitaplar.
- ÜNSAL, Engin (2002), *Endüstriyel Demokrasi*, İstanbul: Maltepe Üniversitesi Yayınları.
- VAIDYA, Sameer; Ercan G. NASIF (2001), "Learning Effectiveness in International Joint Ventures (IJVs): A Conceptual Framework", *Journal of Transnational Management Development*, VII (1): 75-92.
- WALSH, James P.; Gerardo Rivera UNGSON (1991), "Organizational Memory", *Academy of Management Review*, XVI(1) : 57-91.

Knowledge Management Process and Tools in SMEs: Literature Review and A Survey

Research Assist.Veli Denizhan KALKAN*
Assist. Prof. Dr. Halit KESKİN*

Abstract: Contemporary organizations need to manage their knowledge effectively in order to survive and sustain their competitive advantages. Knowledge management is crucial for small and medium-sized enterprises (SMEs) as well as large organizations. Knowledge management process, having a function as supporting the strategic management process, involves the phases of determining the knowledge gap, developing and buying knowledge, knowledge sharing and evaluating knowledge. Many tools are used in each phase. Widespread and effective application of knowledge management tools means the effective execution of the process. The survey focuses on the prevalence of the usage of knowledge management tools in SMEs. The research evaluates data obtained from 218 SMEs in or nearby Gebze. Findings indicate that knowledge management tools are not used widespread in SMEs, thus effective knowledge management processes are not executed in these organizations. The weaknesses of SMEs regarding knowledge management is more evident for the phases of knowledge sharing and evaluating knowledge. SMEs, as organizations having great importance for Turkish economy, need to improve the prevalence and effectiveness of the usage of knowledge management tools by the help of both internal arrangements and external support.

Key Words: SMEs, knowledge, knowledge management process, knowledge management tools, strategic management process.

* Gebze Institute of Technology, Faculty of Business Administration, Department of Strategy Science /KOCAELİ vdalkan@gyte.edu.tr

** keskin@gyte.edu.tr

Средства и процесс Управления Информации в Малых и средних Предприятиях. Обзор Литературы и одно Исследование.

Вели Денизхан Калкан*
Помощник доцента, Доктор Халит Кескин**

Резюме: Современные предприятия для того чтобы удержаться на плаву и продолжать процесс соперничества вынуждены действительно управлять информацией. Управление информацией носит большое значение как для больших предприятий, так и для МСП (Малое и Среднее Предприятие). Процесс управления информацией, который обладает функцией поддержки стратегического процесса управления, включает в себя такие этапы как определение недостаточности информации на предприятии, развитие и покупка информации, обмен информацией и оценка информации. На каждом этапе используются различные средства. действенное и распространённое использование средств управления информацией означает активное течение процесса. процесс претворения в жизнь этой работы сосредоточено на распространении использования средств управления информацией в МСП. Исследование осуществлено на основе данных из Гебзе (пигород Измита) и окрестных 218ти МСП. Данные показывают, что по причине низкого использования средств управления информацией в МСП протекает недействительно. Слабости в управлении информацией в МСП становятся очевидными на этапе объёма и оценки информации. МСП играя важную роль, осуществляя внутреннее регулирование и используя возможности внешней поддержки должны обеспечивать действенное использование средств управления информацией.

Ключевые слова: МСП, Информация, Процесс управления информацией, средства управления информацией, Стратегический процесс управления информацией.

* Институт Высших технологий Гебзе, факультет Производства, Отделение Стратегических Знаний, Коджаели
vdkalkan@gyte.edu.tr

** keskin@gyte.edu.tr

Locke On Liberty And Necessity

Dr. Aysel DOĞAN*

Abstract. For John Locke, free will is nonsensical. He contends that mere voluntariness is insufficient for freedom of action. In addition, he points out, all actions, covering “free” actions are causally determined. On the ground of these characteristics of Locke’s account of free will and action, some philosophers conclude that Locke is a compatibilist. Nonetheless, there are good reasons to think that Locke is a libertarian rather than a compatibilist in the Humean sense. Locke denies that a person is born with a predetermined destiny. Moreover, he holds that there is indifference even after an agent decides to do something. And although he rejects the notion of freedom of will, he thoroughly espouses the notion of freedom of man.

Key Words: Compatibilism, free will, responsibility, liberty, Locke, necessity.

Locke was a libertarian¹ though his conception of liberty is different from that of many libertarian philosophers such as Peter van Inwagen (1983) and Charles Taylor (1964) who identify freedom with an uncaused action. For Locke, all actions, covering free actions, are necessitated in this or that way. Unlike some libertarians who hold that an action is free if it proceeds from a free will, Locke believes that free will is nonsensical. Besides, he denies that mere voluntariness is sufficient for freedom of action. Based on these features of his account of free will and action, some scholars claim that Locke was a compatibilist² rather than a libertarian. Vere Chappell, for instance, argues that Locke’s notion of “necessary” differs from that of some compatibilists such as Hobbes and Hume: “For the latter, ‘necessary’ means ‘causally determined’; and in this sense, they maintain, an action can be necessary and free: this is what makes them compatibilists. For Locke, on the contrary, since ‘necessary’ means ‘not free,’ the same action cannot be both free and necessary” (Chappell 1994: 104). As Chappell points out, for Locke

* Bowling Green State University, Department of Philosophy, Ohio /ABD
phildept@bgsu.edu

freedom is lack of necessity; if we are under necessity, we are not free. Locke also argues that we are free so long as we have ability to do or forbear an action in accordance with the preference of our minds (1975: 236-38). More precisely, with respect to the mind's determination of a preference we are free, according to him (1975: 283). Yet, from this statement, notes Chappell, it does not follow that Locke is an incompatibilist, who holds that free will and action are incompatible with their causal determination, because Locke maintains that all actions are determined in advance. Our freedom is constrained by the determination of the will by the pursuit of happiness for him. As we all aim at happiness, our actions are determined by a desire for an absent good whose absence causes pain in us, i.e. our actions are determined by a present uneasiness. Locke asserts that the present uneasiness alone operates on the will which, in turn, determines voluntary actions (1975: 254-58). As it is under the necessity of this or that uneasiness, the will is not free for him. On the ground of Locke's idea of uneasiness, Chappell seems to conclude that Locke is a compatibilist.

It should be noted, however, that for Locke, there is no absolute determination of an agent's will before the agent's birth. He refuses the idea of the eternal determination of the will by the events occurred in the past. Locke alleges that a person has full moral responsibility for his or her immoral actions, and he explains the moral responsibility of the person in a consistent manner with his account of freedom and necessity. He also admits that there is "indifferency"³ even after a person decides to do something. Lastly, although he rejects the notion of freedom of will, he thoroughly accepts freedom of man. Together with his "doctrine of suspension,"⁴ all these theses suggest that Locke is a libertarian rather than a compatibilist in the Humean sense.⁵ To interpret Locke's account of free will from a libertarian viewpoint will not only reveal the true nature of Locke's views but also sharpen the distinctions made between compatibilism and incompatibilism and highlight much confusion about the notions of free will, volition, liberty, and determinism. In what follows, I shall focus on various concepts of freedom and necessity Locke has in mind in describing freedom of man. Then, I will dwell upon his conception of freedom in relation with his notion of the determination of the will by uneasiness. Finally, I shall deal with Locke's view of moral responsibility and argue that his notion of responsibility requires full-fledged free agents.

Volition and Necessity

Locke explains the possibility of having ideas and changing ideas the mind already has by the notion of *power*. He points out that there are two sorts of power: *active* and *passive*. He calls the possibility of any one of the mind's

simple ideas being changed “passive power” and the possibility of making that change “active power.” Fire, for instance, has an active power to melt gold, and gold has a passive power to be melted (1975: 233-34). Locke sees a close connection between power and action, and he lays stress on two sorts of action: *thinking* and *motion*. He then defines “motion” in terms of *passion*. The motion of a ball stroked by a billiard ball is nothing but bare passion, according to him (1975: 235).⁶ An object’s movement is mere passion when it receives the motion from an external power.

Locke explicates the notion of *will* in terms of power, as well: It is the power that the mind has in order to let or forbear the consideration of any idea or the motion of the body. He calls the actual exercise of the power that directs or forbears any particular action “volition” or “willing.” Volition is an act of the mind (1975: 248). That is, volition is an *active power* of the mind by means of which one can make modifications on things. Objects lacking minds do not have volitions. Unless a mental act is accompanied by some sort of self-conscious awareness, it does not count as volition. A deliberate choice, for example, requires such awareness; to choose to do something possible to realize requires careful deliberation or some sort of calculation (1975: 240-41). An action consequent upon the command of the mind is called “voluntary.” An action performed without such a command or thought of the mind is called “involuntary” (1975: 236). All actions one performs without reasoning or thinking are involuntary, and all involuntary actions are necessary for him.

Locke defines the notion of *liberty* by appealing once more to the idea of power. It is a power in any agent to do something or to put an end to a particular action in accordance with the determination of the mind. A man is free if he is able to direct his actions according to the preference of his own mind.⁷ He maintains that freedom is lack of necessity; if an agent is under necessity, the agent is not free:

... the *Idea of Liberty*, is the *Idea* of a Power in any Agent to do or forbear any particular Action, according to the determination or thought of the mind, whereby either of them is preferr’d to the other; where either of them is not in the Power of the Agent to be produced by him according to his *Volition*, there he is not at *Liberty*, that Agent is under *Necessity*. So that *Liberty* cannot be, where there is no Thought, no Volition, no Will; but there may be Thought, there may be Will, there may be Volition, where there is no *Liberty*. (1975: 237-38)⁸

Accordingly, thought, will, and volition are necessary but not sufficient for liberty. An action performed in accordance with the will and volition of an agent might still be under necessity.⁹ To make clear his notion of necessity, Locke provides a tennis-ball in comparison with a man falling from a bridge as an example. A tennis ball stroked by a racket is not free because it neither thinks nor has any volition. A man, falling from a bridge—because of the breaking of the bridge—however, has volition despite the fact that he is unable to prevent his falling—not falling is not in his power—and thus he is not free, either (1975: 238). Things that lack freedom are necessary.

In connection with his notions of compulsion and restraint,¹⁰ Locke introduces another concept of necessity, which is distinct from causal necessity that characterizes the movements of a tennis ball and a man falling from a bridge. It is this conception of necessity that plays a crucial role in his account of free will and action:

Where-ever Thought is wholly wanting, or the power to act or forbear according to the direction of Thought, there *Necessity* takes place. This in an agent capable of Volition, when the beginning or continuation of any Action is contrary to that preference of his Mind, is called *Compulsion*; when the hind'ring or stopping any Action is contrary to his Volition, it is called *Restraint*. Agents that have no Thought, no Volition at all, are in every thing *necessary* Agents. (1975: 240)

The sense of necessity that is coincident with freedom rather than with lack of freedom entails acting in accord with the commands of the mind; this necessity is different from the necessity under which agents have no thought and/or volition. That is, the sense of necessity, which arises from following the commands of the mind, is separate from the sense in which “necessity” refers to causal necessity or causal determination of action by external forces in that the former belongs to reason or logical relations among the thoughts of the mind.¹¹ Having freedom to do or forbear an action amounts to acting in accord with the determination of the mind, which is necessary. A decision following the calculation and deliberation of reason necessarily follows it. Freedom belongs to the agent who has the ability to choose and power to do or forbear an action: “... as far as this Power reaches, of acting, or not acting, by the determination of his own Thought preferring either, so far is a Man free” (1975: 244). An action followed from the thought constituted freely is not free once it is determined; rather, it is necessary:

The reason whereof is very manifest: For it being unavoidable that the Action depending on his *Will*, should exist, or not exist; and its existence, or not existence, following perfectly the

determination, and preference of his Will, he cannot avoid willing the existence, or not existence, of that Action; it is absolutely necessary that he *will* the one, or the other, i.e. *prefer* the one to the other: since one of them must necessarily follow; and that which does follow, follows by the choice and determination of his Mind, that is, by his *willing it*: for if he did not *will* it, it would not be. (1975: 245)

An agent necessarily follows the determination of the mind once to act or not to act is proposed to the mind, and the mind prefers one to the other. Before a decision, the mind is free to prefer this action to that action. But once the mind decides to act in a certain way, there will no longer be freedom of action. In this sense, liberty and necessity coincide, according to Locke. Necessity comes from the determination of the mind; the agent is not free to will or not to will after the will is determined to act in a certain way. But this determination of action or necessity is not opposed to freedom of the agent; rather, it is a condition for actualizing the agent's freedom. Liberty means controlling, deliberating and acting according to the determination of the mind for Locke:

The result of our judgment upon that Examination is what ultimately determines the Man, who could not be *free* if his *will* were determin'd by any thing, but his own *desire* guided by his own *Judgment* ... and to place Liberty in an *indifferency*, antecedent to the Thought and Judgment of the Understanding, seems to me to place Liberty in a state of darkness, wherein we can neither see nor say any thing of it.... (1975: 283)

So liberty, which is an active power of the mind to choose and not to choose a particular course of action, does not mean pure indeterminacy. Liberty coincides with necessity or the determination of the volition in accordance with the mind's choice for Locke. It is the necessity of reason that guides and determines the action of the will. It is not necessity from without, such as an inadvertent movement of one's hand. In other words, it is the necessity arising from the determination of the mind or reason that is coincident with liberty rather than the necessity arising from a cause.

Uneasiness and the Determination of the Will

The motive that determines the will to continue in the same state or action is, Locke propounds, the present satisfaction whereas the motive to change an action is some uneasiness (1975: 249). Gideon Yaffe points to the two sorts of determination of an agent on Locke's account. The first is the determination of an action—the existence or non-existence of an action is

determined by the agent's will. The second is the determination of the agent's will by uneasiness (2000: 38). The doctrine of suspension suggests, however, that Locke has another notion of determination of the will: it is the determination of the will by the mind. This determination, though it involves some uneasiness, is different from the determination of the will directly by a feeling in that it has a thought accompanying the feeling that determines the will. Accordingly, Locke comes to offer a chain of determinations or a hierarchy of the determination of an action (A motive—a desire for the good—determines the thought of the mind, which, in turn, determines the will, and the will leads the agent into action.). There might be discontinuities in this chain, however. A motive might directly determine the will without any direction or control of the mind or thought. And the agent might think and will to act in a certain way but still he or she might not be able to act in that way because of a disease, for instance. Locke seems to be aware of these possibilities. A command of the mind and a motive to act, he says, may conflict with one another. One may will to act in a certain way while desiring to perform another action (1975: 250). This implies that for Locke, there is no uniform mechanism such as one's past and character conjoined with the laws of nature that constantly determines the volition to act or not to act in a certain manner.

Locke defines "desire" in terms of uneasiness. The mind is uneasy for want of some absent good: "For *desire* being nothing but an *uneasiness* in the want of an absent good ..." (1975: 251). Since the desire of an absent good causes pain, all uneasinesses cause pain. Although the judgment of the mind and the uneasiness of the will may conflict, it is uneasiness or the desire for an absent good that determines the will to perform voluntary actions (1975: 252). Until one feels uneasy in the want of an absent good, one's will is not determined by that good even if the good in question is greater than the good one presently feels (1975: 253). One might sacrifice one's health, for instance, which is a greater good, to the present satisfaction of drinking a glass of wine. Thus, causal determination of the will is necessary to move one into action for Locke. It is not pure reason or thought that determines the will; rather the present uneasiness that directs the will to act in a certain way:

If we enquire into the reason of what Experience makes so evident in fact, and examine ... why 'tis *uneasiness* alone operates on the *will*, and determines it in its choice, we shall find, that we being capable but of one determination of the will to one action at once, the present *uneasiness*, that we are under, does naturally determine the will, in order to that happiness which we all aim at in all our actions.... (1975: 254)

The present uneasiness rather than a remote desire determines the will because a distant future good cannot counter-balance the present good. The distant good, even if it is the greatest good, is unable to affect the mind if the will is determined by a strong present uneasiness. The power of logic or the necessity of reasoning about a choice by itself is inadequate to move the will into action. There is need for a cause, which is the feeling of the current uneasiness, in order for the will to exercise its power to perform or forbear a particular action. Yaffe's interpretation of Locke's notion of uneasiness fits quite well to this causal picture:

In the second and later editions, Locke claims that our volitions are caused by "uneasinesses." Uneasinesses are a species of pain, a feeling of dissatisfaction with one's current state. Uneasinesses take objects; an agent feels uneasy because she recognizes that she is lacking something, but this "recognition" needn't be a belief of some sort; uneasinesses are often inarticulate pains crying to be relieved by attainment of some object. (2000: 44)

Unless the mind raises a desire or uneasiness, which is able to counter-balance the present uneasiness, it has no influence on the will to change its action, according to Locke. The agent is under the necessity of the present uneasiness; there seems to be no freedom to do otherwise for the agent:

... any vehement pain of the Body; the ungovernable passion of a Man violently in love; or the impatient desire of revenge, keeps the *will* steady and intent; and the *will* thus determined never lets the Understanding lay by the object, but all the thoughts of the Mind, and powers of the Body are uninterruptedly employ'd that way, by the determinations of the *will*, influenced by that topping *uneasiness*, as long as it lasts.... (1975: 256)

Plainly for Locke, every act of a person is singled out by a current emotion or desire for an absent good. The present uneasiness becomes ineffective only if there is an alternative, stronger uneasiness that directs the will to action.¹² Accordingly, one's actions are always determined by this or that desire, and one is not free but to act in accordance with the strongest desire that governs the will. The most urgent uneasiness moves the will and determines one's voluntary actions. He notes: "... the most important and urgent *uneasiness*, we at that time feel, is that, which ordinarily determines the *will* successively, in that train of voluntary actions, which make up our lives" (1975: 258). Briefly, in every case, volition to act seems to be determined by some psychological mechanism for Locke.

It is difficult to see how Locke can maintain the idea of a person's liberty along with this psychological determinism. As Mabbott points out: "But if every act a man does is necessitated by the strength of his uneasiness at the time and if even his 'suspension' and 'examinations' in the search for the true good are necessitated by the desire for true happiness, then he could never have helped doing what he did" (1973: 69). If a person's actions are already determined in this way, are they voluntary? Locke's account is faced with the threat of falling into inconsistency.

It might be urged that Locke's emphasis on the determination of the will by the current uneasiness shows his commitment to compatibilism, which involves determinism. Locke states that: "... Pleasure and Pain are produced in us, by the operation of certain Objects, either on our Minds or our Bodies, and in different degrees: therefore what has an aptness to produce Pleasure in us, is that we call *Good*, and what is apt to produce Pain in us, we call *Evil*..." (1975: 258-59). This amounts to placing the mind and the body on the passive side of power. An agent is thus determined by external objects of pain and pleasure. This implies, however, that the agent has no freedom or active power. If the mind and the body are determined and shaped by pain and pleasure coming from external objects, the mind and the body have no effect to change the will's actions. Locke's libertarianism comes to collapse into determinism, as the power of liberty becomes an empty power, which has no effective force on volition to act.

Nonetheless, such a conclusion would be too hasty to characterize Locke's view of the determination of the will and action. This is because the mind has an active power to raise desires in us for him. After one deliberates and decides about which of one's alternative actions brings the greatest good, one translates one's beliefs about the greatest good into feelings or uneasinesses, which cause certain actions:

... by a due consideration and examining any good proposed, it is in our power, to raise our desires, in a due proportion to the value of that good, whereby in its turn, and place, it may come to work upon the *will*, and be pursued. For good, though appearing, and allowed never so great, yet till it has raised desires in our Minds, and thereby made us *uneasie* in its want, it reaches not our *wills*; we are not within the Sphere of its activity; our *wills* being under the determination only of those *uneasinesses*, which are present to us, which, ... are always solliciting, and ready at hand to give the *will* its next determination. (1975: 262)

The mind has a power to choose a good and make it uneasy for the will. What is unclear in this picture is where the mind's power to produce uneasiness in us stems from. If the mind is purely passive with regard to pain and pleasure, it is obscure how such passive power can create desires in us, which have equal or greater strength than the present uneasiness that determines the will.¹³ To the question of how the mind produces pleasures in equal strength to the present uneasiness, Locke's answer is habitual practice: "... 'tis a mistake to think, that Men cannot change the displeasingness, or indifferency, that is in actions, into pleasure and desire, if they will do but what is in their power. A due consideration will do it in some cases; and practice, application, and custom in most" (1975: 280). Through repetition and trials rather than through an already existent causal power beyond the agent's power, a remote good becomes a present good and overcomes the present uneasiness. One can give up smoking for one's health, for instance, by practice and trial. Here lies liberty, which is "a power to act or not to act according as the Mind directs" (1975: 282).¹⁴

In order to create more space for freedom, Locke has to presume a weaker determination of the will by the present uneasiness than it looks to be. The power of the mind must be greater than the present uneasiness if the mind is to determine the volition to act despite the current uneasiness. It seems that Locke assumes such a power:

... the greatest, and most pressing should determine the *will* to next action; and so it does for the most part, but not always. For the mind having in most cases, as is evident in Experience, a power to *suspend* the execution and satisfaction of any of its desires, and so all, one after another, is at liberty to consider the objects of them; examine them on all sides, and weigh them with others.... This seems to me the source of all liberty; in this seems to consist that, which is (as I think improperly) call'd *Free will*. (1975: 263)

Freedom or the essence of liberty for Locke is embedded in the ability of the mind to suspend any desire and act of the will (True liberty consists not only of acting in accordance with the deliberation or thought of the mind; but also of suspending any present uneasiness. This connotes that the uneasiness that determines the will is not stronger than the power of the mind, which can postpone even the most pressing uneasiness. The will is under a weaker necessity of the current uneasiness than a determinist requires.).

If the mind has a power to suspend any present uneasiness, and in this lies a man's liberty, then Locke turns out to be a libertarian rather than a determinist. A libertarian would say the same thing as Locke does: the mind has a

power to control and direct the will to act in the way it sees appropriate whatever desire the will has. Locke's attribution of active power to the mind in determining the actions of the will suggests that he anticipates the notion of agent-causation.¹⁵ Even if an agent's judgment or reasoning is guided by a desire or a remote good, it is not a causal power determining action until the mind generates a present uneasiness for the relevant desire through habitual practice. The determination of the will by the mind and necessity understood as such fits a libertarian picture rather than a determinist one.

The picture Locke has in mind, nevertheless, seems to be that though sometimes an agent's actions are determined by the agent's own mind, the agent is sometimes under the necessity of internal or external causal forces. That is to say, the mind has a power to suspend even those most urgent uneasinesses, and yet internal or external causal forces often determine the actions of the will. To interpret Locke's compatibilism in this way comes to be congruent with his account of free will and action. As Locke himself points out: "... in most cases a Man is not at Liberty to forbear the act of volition; he must exert an act of his *will*, whereby the action proposed, is made to exist, or not to exist" (1975: 270). Through diligent effort and rational deliberation, an agent controls his or her desires and actions but this is not always possible (Even though the mind can in general control the actions of the will, it is possible that sometimes the will is motivated by forces other than those of the mind.). The power of the mind in determining the will secures the liberty of the agent but it is compatible with the determination of the agent's actions by internal or external causal forces. The question that immediately arises is that if the mind has sometimes a power to suspend even the most pressing uneasiness, why doesn't it enjoy that power always? And if there is no logical-physical barrier for the mind to do so, then there is no place for determinism (Uneasiness determines the will only if the mind allows, and this is just what a libertarian—not a compatibilist—would say.).

A compatibilist interpreter of Locke's account of free will might insist that even if the choice of any particular action is determined by the thought of the mind and the will, we are all determined by the necessity of pursuit of happiness and getting rid of any uneasiness we have. Locke himself states that:

But though this general *Desire* of Happiness operates constantly and invariably, yet the satisfaction of any particular *desire* can be suspended from determining the *will* to any subservient action, till we have maturely examin'd, whether the particular apparent good, which we then desire, makes a part of our real Happiness, or be consistent or inconsistent with it. (1975: 283)

In the sense of the mind's determination of action, we are free; but this freedom is always restricted by the determination of the will to pursue happiness. As a compatibilist, Locke consistently claims, one wants to say, the compatibility of liberty and necessity in this respect.

On Locke's view, the general desire for happiness is not a kind of causal force operating on the acts of the will, however; it is, rather, an aim, which guides practical reason. More specifically, the notion of pursuit of happiness Locke has in mind is some sort of a general goal rather than a causal force that determines the will. His distinction between the greatest good that is unable to determine the volition and the present uneasiness that determines an agent's actions implies that the pursuit of happiness is not a causal power governing the agent's actions out of the agent's control,¹⁶ according to him. The pursuit of happiness is an abstract aim until the mind turns it by its free choice into the present uneasiness of the will. In short, Locke's separation of a future distant good that mind seeks after as the pursuit of happiness from the present uneasiness that determines acts of the will recommends that the two are different notions, and that one should not be conflated with the other. Avoiding pain or satisfying a present desire as a pursuit of happiness must not be regarded as a substitute of the general aim of happiness. Locke's idea of suspension supports this interpretation of his notion of happiness. Depending on its free choice and decision, the mind may or may not turn the distant abstract good into the present uneasiness of the will. Recall that for Locke an agent is free to choose a remote good and make it the present uneasiness of the will despite the causal determination of the will by the current uneasiness. As Colman points out:

Even when the agent ignores the long-term goal of happiness and immediately follows the prompting of uneasiness he is still free; for he might have exerted the power to check the determination of uneasiness and have acted in accord with his judgment of the long-term good and evil of the alternatives before him. (1983: 221)

Freedom and Moral Responsibility

According to Locke, an agent is morally responsible and deserves punishment for his or her wrongdoings because he or she has a power to postpone the determination of the will by some uneasiness. The agent's volition may be determined by internal or external causes but the agent's will has a power to forbear or let an act of volition thus determined for Locke. Accordingly, the agent is responsible for his or her immoral actions because he or she is capable of preventing them. Moreover, the agent's will is free in deciding on this or that course of action for the sake of a remote good: "...

there is a case wherein a Man is at Liberty in respect of *willing*, and that is the chusing of a remote Good as an end to be pursued” (1975: 270). A man’s volition might be indeterminate with respect to some remote good now, but he is at liberty to make that good an act of his volition. In other words, a man might spontaneously deliberate about a distant good and make it a present uneasiness for himself. In either way, he is responsible for his actions. In the first case, his will has a power to influence and suspend volition to do evil. In the second case, he is at liberty—unlike the former there is no necessity of the present uneasiness here—to deliberate diligently and then to choose a remote good and make it the present uneasiness of the will. Locke emphasizes the indeterminacy of the will prior to a decision explicitly:

... since the *will* supposes knowledge to guide its choice, all that we can do, is to hold our *wills* undetermined, till we have *examin’d* the good and evil of what we desire ... whether it shall be upon an hasty and precipitate view, or upon a due and mature *Examination*, is in our power; Experience shewing us, that in most cases we are able to suspend the present satisfaction of any desire. (1975: 267)

As a man is free, he is completely responsible for his misconduct arising from neglect or abuse of the liberty he has and from his miscalculations: “... by a too hasty choice of his own making, he has imposed on himself wrong measures of good and evil.... He has vitiated his own Palate, and must be answerable to himself for the sickness and death that follows from it” (1975: 271).

Even if we prefer the worse to the better because of a cause not within our control, such as the pains of the body from want, disease or injuries, we are still responsible for our actions, according to Locke. The inability to raise in our selves desires strong enough to counter-balance the present uneasiness is no excuse because we are unable to do so due either to not striving at all or to misusing our powers (1975: 272). We often mistakenly opt for the present enjoyment without considering the consequences of our actions in the long run. Also, because of the weakness of the will or narrow insight, we choose to act in accordance with the determination of the present uneasiness. Locke further propounds that: “Add to this, that absent good, or which is the same thing, future pleasure, especially if of a sort which we are unacquainted with, seldom is able to counter-balance any uneasiness, either of pain or desire, which is present” (1975: 277) (We fail to notice where our true happiness lies because the present uneasiness renders us blind in a way that we are not able to see anything else.). We are too hasty to act in accordance with our

present uneasiness and to judge mistakenly what our actual enduring benefit is. Succinctly, due either to ignorance or to precipitancy in judgment, we make mistakes, and we are thoroughly responsible for those mistakes. This is because we have reason or understanding to prevent such mistakes: “To check this Precipitancy, our Understanding and Reason was given us, if we will make a right use of it, to search, and see, and then judge thereupon” (1975: 278). Even if the present uneasiness or passion blurred our clear thinking, we have a power to suspend it and calmly ponder on alternative courses of action: “The being acted by a blind impulse from without, or from within, is little odds. The first therefore and great use of Liberty, is to hinder blind Precipitancy; the principal exercise of Freedom is to stand still, open the eyes, look about, and take a view of the consequence of what we are going to do, as much as the weight of the matter requires” (1975: 279).

Accordingly, for Locke we ought to be held responsible for our actions not only because we have power to postpone the present uneasiness and control our actions, but also because we are able to consider spontaneously and then decide to actualize one of alternative courses of action. But this amounts to calling back a libertarian position rather than a determinist one. To interpret Locke’s account of moral responsibility from a libertarian perspective finds support also from Molyneux challenge to Locke: “[Y]ou seem to make all Sins to proceed from our Understandings, or to be against Conscience; and not at all from the Depravity of our Wills. Now it seems harsh to say, that a Man shall be Damn’d, because he understands no better than he does” (Yaffe 2000: 39). Locke pretends that an agent is responsible for his or her actions because he or she is capable of doing otherwise¹⁷ (Locke’s recognition of the agent’s power as the ultimate source of responsibility implies that he adopts a libertarian approach to free will and action because the agent can overcome any causal power that determines his or her actions, according to Locke. On his view, the agent not only has ability to think indeterminately on the things contrary to his or her natural inclinations but also has power to determine his or her actions in the way his or her mind deems appropriate. If so, it is difficult to say that Locke is a sort of determinist.).

Conclusion

Locke precedes Kant by claiming that an agent is free only if the agent can control his or her passions or present uneasinesses. Without reason or understanding, he says, “Liberty ... would signify nothing” (1975: 278). Freedom is possible with deliberation and the power of the mind to determine the will. Voluntary actions are constituted by an “act of self-conscious awareness,” which Locke regards as the constitutive of agency or

personal identity. If instead of reason, the agent were slave of his or her passions, then it would be difficult to talk about full-fledged agency. Leibniz's interpretation of Locke's notions of power and freedom by resorting to Stoics is striking: "... the Stoics said that only the wise man is free; and one's mind is indeed not free when it is possessed by a great passion, for then one cannot will as one should, i.e. with proper deliberation" (1996: 175). Passions or passive powers are dispositions of a person, which are actualized by external powers. The muscle spasms caused by electricity given to one's body is an actualized disposition or passive power of the body like melting wax, which has a passion to be melted when contacted with sun-light. Agency associates with active rather than passive power for Locke. An autonomous agent¹⁸ is the one who has an active power to change acts of his or her volition. But having active power is not sufficient for agency; otherwise all things having some sort of active power and animals would count as agents, which is unacceptable. In addition to active power, the agent is able to control his or her volition by the thought of the mind or understanding. As Yaffe emphasizes: "... for Locke, a full-fledged free agent is endowed with two sets of capacities: the capacity to adjust her conduct in accordance with her choices—freedom of action—and the capacity to adjust her choices in accordance with the good—freedom of will, improperly so called" (2000: 118). The mind is able to suspend the present uneasiness not because the mind itself is determined by another uneasiness but because the mind has a power in itself to judge what is good or bad. By reasoning and careful deliberation the mind arrives at a decision as to what the good is and whether to make it the present uneasiness for the will. The mind, in other words, has a power to produce uneasiness in accordance with its sober deliberation and thought. What is determined by uneasiness is the will rather than the mind, to which the power of liberty to do or not to do something belongs. In sum, his conception of liberty and his account of responsibility along with his doctrine of suspension imply that Locke is a libertarian rather than a soft determinist.¹⁹

Notes

- 1 By the term "libertarian" I mean someone who holds that we are free and that freedom is incompatible with determinism. A typical libertarian claim is that in all cases of free choice and action, the agent "might choose either way, all past circumstances remaining the same up to the moment of choice." See Robert Kane, *The Significance of Free Will* (New York: Oxford University Press, 1996), p. 127.
- 2 A compatibilist is someone who believes that determinism is compatible with freedom and moral responsibility. Typically a compatibilist holds that an agent could have done otherwise if he or she wanted otherwise despite the

fact that his or her desires and wants are determined by past events and laws of nature. See Daniel C. Dennett, *Elbow Room* (Cambridge, Mass: The MIT Press, 1984), pp. 131-52.

- 3 Locke explains the notion of indifference through the operative powers of the man: "I am not nice about Phrases, and therefore consent to say with those that love to speak so, that Liberty is plac'd in indifference; but 'tis is an indifference that remains after the Judgment of the Understanding; yea, even after the determination of the Will: And that is an indifference not of the Man, (for after he has once judg'd which is best, viz. To do, or forbear, he is no longer (indifferent,) but an indifference of the operative Powers of the Man, which remaining equally able to operate, or to forbear operating after, as before the decree of the Will, are in a state, which, if one pleases, may be called indifference; and as far as this indifference reaches, a Man is free, and no farther. v. g. I have the Ability to move my Hand, or to let it rest, that operative Power is indifferent to move, or not to move my Hand: I am then in that respect perfectly free. My Will determines that operative Power to rest, I am yet free because the indifference of that my operative Power to act, or not to act, still remains...." See John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2nd ed. Peter H. Nidditch (ed.), (Oxford: Oxford University Press, 1975), pp. 283-84.
- 4 According to Locke's doctrine of suspension, the mind has a power to suspend the "execution and satisfaction of any of its desires," and man's liberty is rooted in this ability of the mind to suspend any present uneasiness. See Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, p. 263.
- 5 As Chappell emphasizes, for Hume "necessary" means "causally determined" and the same sort of causal necessity inferred from constant conjunction of physical events can be found in human conduct: "... in judging of the actions of men we must proceed upon the same maxims, as when we reason concerning external objects.... The mind ballances the contrary experiments, and deducting the inferior from the superior.... Even when these contrary experiments are entirely equal, we remove not the notion of causes and necessity; but supposing the usual contrariety proceeds from the operation of contrary and conceal'd causes, we conclude, that the chance or indifference lies only in our judgment on account of our imperfect knowledge, not in the things themselves, which are in every case equally necessary, tho' to appearance not equally constant or certain." In *A Treatise of Human Nature*, 2nd ed. (Oxford: The Clarendon Press, 1978), pp. 403-04. According to Hume, even though we feel at liberty ourselves, "a spectator can infer our actions from our motives and character." This is because certain motives and actions are constantly conjoined or united like regular conjunction of physical events from which we infer that one event is the cause and the other is the effect. Unlike Hume, for whom "we can never

free ourselves from the bonds of necessity”, Locke holds that the mind can suspend the present uneasiness and make the will free from the bond of the necessity of the present uneasiness. In addition, the mind freely judges what is good or bad and has a power to turn a distant future good into a cause of the act of the will for him. Since Locke believes that the mind is free from the bond of necessity that Hume thinks we are all bounded, Locke is a libertarian.

- 6 Unlike some modern compatibilists such as Harry Frankfurt, for Locke passion and love make us slave rather than a full-fledged autonomous person. See Locke, *An Essay Concerning Human Understanding.*, p. 268.
- 7 The question as to whether the will is free is, Locke points out, an improper question. The question must be whether a man is free. As liberty is a power, it cannot be an attribute of the will, which is also a power. *Ibid.*, p. 240.
- 8 Locke deploys and dismisses as absurd the infinite regress argument for freedom of will, which relies on the assumption that if one’s willing an action is to be free, it must follow an act of willing to will. The regress is infinite and vicious as the second act can only be free if it follows another act of the will. The determinist claims that one’s willing is causally conditioned, and thus he prevents the regress. The libertarian, on the other hand, argues that the acts of will are free in that they do not follow any previous event but the will is the first cause. Locke’s position is closer to that of the libertarian’s. As John Colman points out: “... properly free actions are those which are grounded in rational decisions” for Locke. See John Colman, *John Locke’s Moral Philosophy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1983), p. 215.
- 9 Locke’s separation of the freedom of action from the freedom of a man, or improperly will, gives rise to the question as to how an action can be voluntary and yet not to be free. An action might be voluntary but not free if doing it or not doing it does not follow upon the preference of the mind for him. But this leads us into confusion. If voluntariness depends on performing an action in accordance with a command of the mind, then it seems implausible that an action is voluntary, and yet unfree. He seems to hold that actions not caused by volitions are involuntary while claiming that such actions are voluntary. Since Locke defines volition as the exercise of the mind’s power to direct or forbear an action, his idea that there might be necessary volitions seems to be inconsistent with his definition. Locke is aware of this inconsistency, however. The inconsistency is viewed merely as an appearance when Locke’s example of a man who, while sleeping, finds himself in a locked room, with the company of a lovely friend and stays in the room willingly, is recalled. Because not to stay in the room is not within the man’s power, he has no freedom of action. Likewise, a paralytic who wants to lie in his bed lies voluntarily but at the same time necessarily because he cannot move his body if he wants to do so. He is under necessity

as much as the tennis-ball moving by a stroke of a rocket. “Voluntary then is not opposed to Necessary; but to Involuntary,” according to Locke. The paralytic might prefer or not to prefer to move his body though he cannot move. Hence, his action—lying in the bed—might be voluntary or involuntary. But in either way his action is not free; it is necessary. See Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, p. 239.

- 10 When one is forced to do something contrary to one’s preference, one is under compulsion. When one is prevented from doing something, one is under restraint for Locke.
- 11 Locke’s distinction between causal necessity and logical necessity precedes in a sense the distinction Norman Malcolm has made between contingent lawful connections between events and necessary connections between intentions and actions. According to Malcolm, instances of necessary relations between intentions and actions can barely be accounted for by the instances of contingent lawful relations between events in nature, which are ontologically more basic. He concludes that teleological explanations of human action are not spurious and mechanistic explanations of action are inadequate for the understanding of agency. See Norman Malcolm, “The Conceivability of Mechanism,” *Philosophical Review* 77(1968): 45-72. Reprinted in Gary Watson (ed.), *Free will*, (Oxford: Oxford University Press, 1982): 127-49.
- 12 In the first edition, Locke appears to hold that “the greater Good is that alone which determines the Will.” II.XXI.29.
- 13 Mere desire or feeling is not enough to direct volition to act; a strong feeling or passion moves volition to act for Locke. As Jonathan Bennett puts forward: If there were desires (or beliefs about what would be good) that somehow failed to generate uneasiness, those desires would have no effect on action.” In “Locke’s Philosophy of Mind,” in Vere Chappell (ed.) *The Cambridge Companion to Locke* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), p. 97.
- 14 Locke does not clearly state how the mind starts a practice or leads one to do something in the absence of a present desire or uneasiness. A plausible explanation lies in his conception of mind. Since he holds that the mind has an active power to determine action, it is possible for him to regard this active power as a causal power. Through this causal power, mind could initiate or cease an action in accordance with calculations of reason in the direction of a future good. The question then is why does an agent need practice if the mind has an active causal force to determine an action? An answer might be to increase the strength of the reason of one’s action—whether it is desire-based or not—through habit so that one can resist to the power of a counter reason, e.g., present uneasiness, in performing an action.

- 15 Locke notes that "Freedom consists in the dependence of the Existence, or not Existence of any Action, upon our Volition of it, and not in the dependence of any Action, or its contrary, on our preference." See Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, p. 247. That is, what is decisive for an action is one's volition of it, which is an act of the mind, rather than a definite choice or desire. It follows that an action might be determined independently of one's preferences. If so, in accordance with one's knowledge and understanding, one might decide to do or not to do something whatever one's preferences or desires are.
- 16 In line with Locke's distinction between avoiding uneasiness as a motivational state and pursuit of happiness as a general abstract aim of a free agent, some agent causation theorists like C. A. Campbell, Randolph Clarke and Timothy O'Connor believe that explicating human action as simply causal consequences of relevant motivational states of the agent is insufficient for accounting freely chosen activity that we impute to human agency, a sort of activity that grounds praising or blaming an action. See C. A. Campbell, *In Defense of Free Will*, (London: Allen & Unwin, 1967); Randolph Clarke, "Towards a Credible Agent-Causal Account of Free Will," *Nous* 27 (1993): 191-203; Reprinted in Timothy O'Connor, *Persons and Causes: The Metaphysics of Free Will*, (New York: Oxford University Press, 2000): 201-15; and Timothy O'Connor, "Indeterminism and Free Agency: Three Recent Views," *Philosophy and Phenomenological Research* 53 (1993): 499-526.
- 17 For contemporary compatibilists such as Harry Frankfurt, the power to do otherwise as expressed in the principle of alternative possibilities or "could have done otherwise" condition of free will and moral responsibility constitutes a serious obstacle to claiming the compatibility of moral responsibility with causal determination. Frankfurt-style counterexamples purport to show that one is morally responsible for an action even if one could do no other. See Frankfurt, "Alternative Possibilities and Moral Responsibility," *The Journal of Philosophy*, 66 (1969), p. 835. Against Frankfurt's contention, it is argued that there still remains a flicker of freedom in the counterexamples to the principle of alternative possibilities. See John Martin Fisher, *The Metaphysics of Free Will*, (Oxford: Blackwell, 1994), pp. 140-154.
- 18 The political implications of Locke's conception of man as a free, autonomous agent have been interpreted by various scholars in political philosophy from the viewpoint of his libertarianism, which also supports the main thesis of this paper, i.e. Locke is a libertarian. In "Two Concepts of Liberty" Isaiah Berlin, for instance, notes: "... it is assumed, especially by such libertarians as Locke and Mill in England, and Constant and Tacqueville in France, that there ought to exist a certain minimum area of personal freedom which must on no account be violated; for if it is overstepped, the

individual will find himself in an area two narrow for even that minimum development of his natural faculties which alone makes it possible to pursue, and even to conceive, the various ends which men hold good or right or sacred." See Isaiah Berlin, "Two Concepts of Liberty" in George Sher and Baruch A. Brody (eds.) *Social and Political Philosophy* (Orlando: Harcourt Brace & Company, 1999), pp. 625-26.

19 I thank Lon Becker and anonymous referees of *Bilig* for their valuable comments and suggestions on the earlier versions of the paper.

References

- BENNETT, Jonathan (1994), "Locke's Philosophy of Mind," in Vere Chappell (ed.) *The Cambridge Companion to Locke*, Cambridge: Cambridge University Press.
- BERLIN, Isaiah (1999), "Two Concepts of Liberty" in George Sher and Baruch A. Brody (eds.) *Social and Political Philosophy*, Orlando: Harcourt Brace & Company.
- CAMPBELL, C. A. (1967), *In Defense of Free Will*, London: Allen & Unwin.
- CHAPPELL, Vere (1994), "Locke on the Freedom of the Will" in G. A. J. Rogers (ed.) *Locke's Philosophy*, Oxford: Clarendon Press.
- CLARKE, Randolph (1993), "Towards a Credible Agent-Causal Account of Free Will," *Nous* 27: 191-203; Reprinted in Timothy O' Connor (2000), *Persons and Causes: The Metaphysics of Free Will*, pp. 201-15, New York: Oxford University Press.
- COLMAN, John (1983), *John Locke's Moral Philosophy*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- DENNETT, Daniel C. (1984), *Elbow Room*, Cambridge, Mass: The MIT Press.
- FISHER, John Martin (1994), *The Metaphysics of Free Will*, Oxford: Blackwell.
- FRANKFURT, Harry (1969) "Alternative Possibilities and Moral Responsibility," *The Journal of Philosophy*, 66: 828-839.
- HUME, David (1978), *A Treatise of Human Nature*, 2nd ed. Oxford: The Clarendon Press.
- KANE, Robert (1996), *The Significance of Free Will*, New York: Oxford University Press.
- LEIBNIZ, G. W. (1996), *New Essays on Human Understanding*. Peter Remnant and Jonathan Bennett (trans. & eds.), Cambridge: Cambridge University Press.

- LOCKE, John (1975), *An Essay Concerning Human Understanding*, 2nd ed. Peter H. Nidditch (ed.), Oxford: Oxford University Press.
- MABBOTT, J. D. (1973), *John Locke*, London: Macmillan.
- MALCOLM, Norman (1968), "The Conceivability of Mechanism," *Philosophical Review* 77: 45-72. Reprinted in Gary Watson (ed.), *Free will*, pp. 127-49, Oxford: Oxford University Press.
- O' CONNOR, Timothy (1993), "Indeterminism and Free Agency: Three Recent Views," *Philosophy and Phenomenological Research* 53: 499-526.
- TAYLOR, Charles (1964), *The Explanation of Behavior*, London: Routledge.
- van INWAGEN, Peter (1983), *An Essay on Free Will*, Oxford: Clarendon Press.
- YAFFE, Gideon (2000), *Liberty Worth the Name: Locke on Free Agency*, Princeton: Princeton University Press.

Locke'in Özgürlük ve Zorunluluk Anlayışı Üzerine

Dr. Aysel DOĞAN*

Özet: John Locke'a göre özgür irade anlamsızdır. O gönüllü olmanın tek başına bir eylemin özgür olmasını garanti etmeye yetmediğini iddia etmektedir. Buna ek olarak, Locke demektedir ki; bütün eylemler, "özgür" eylemler de dahil, nedensel olarak belirlenmektedir. Locke'ın özgür irade ve eylem kuramının bu özelliklerine dayanarak, bazı filozoflar Locke'ın bir bağdaştırıcı olduğu sonucuna varmaktadır. Ne var ki, Locke'ın Humecu anlamda bir bağdaştırıcı olmaktan çok bir özgürlükçü olduğunu düşünmek için iyi nedenleri vardır. Locke, bir insanın önceden belirlenmiş bir kaderle doğduğunu reddetmektedir. Ayrıca, o bir bireyin bir şey yapmaya karar verdikten sonra bile o şeyi yapıp yapmamak konusunda tarafsız bir durum içerisinde olduğuna inanmaktadır. Ve özgür irade kavramını reddetmesine rağmen, o insanın özgür olduğu düşüncesini tamamen benimsemektedir.

Anahtar kelime: Bağdaşçılık, özgür irade , sorumluluk, özgürlük, Locke, zorunluluk.

*Bowling Gren State Üniversitesi, Felsefe Bölümü, Ohio /ABD
phildept@bgnet.bgsu.edu

Локк о свободе и потребностях

Доктор Айсель Доан*

Резюме: Для Джона Локка, добрая воля бессмысленна. Он утверждает, что простая добровольность недостаточна для свободы действия. Кроме того, он указывает, все действия, обеспечившие денежное покрытие "свободные" действия причинно определены. По причине этих особенностей счета Локк доброй воли и действия, некоторые философы заключают, что Локк- компатибилист. Тем не менее, есть серьезные основания, чтобы думать, что Локк - либертарианец, а не компатибилист в смысле Хумеан. Локк отрицает, что человек рождается с предопределенной судьбой. Кроме того, он считает, что есть безразличие даже после того, как агент решает сделать кое-что. И хотя он отклоняет понятие свободы желания, он полностью поддерживает понятие свободы человека.

Ключевые Слова: Компатибилизм, добрая воля, ответственность, свобода, Локк, потребность

*Государственный Университет Bowling, Отдел Philasaphy, штата Огайо/ США
phildept@bgnet.bgsu.edu

Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum

Yard. Doç. Dr. Yunus KOÇ*

Özet: Osmanlı toplumunda tabakalar arası geçişkenlikte XVI. yüzyılın ilk yarısı bir dönüm noktasıdır. XV. yüzyıldaki dinamik yapı, yerini yavaş yavaş statikliğe bırakmıştır. Bu dönüşümde, nüfus artışı ve fiyatların yükselmesi gibi genel nitelikli faktörlerin yanı sıra, devletin askeri-idari yapısındaki değişim de etkili olmuştur. Toplumsal statü değiştirmenin önemli alanlarından birisi olan askeri sınıfın kapıları halka kapanmıştır. Buna karşılık, genç nüfus da statü değiştirmenin diğer alanına, medrese önüne gelmiştir. Statü değiştirmenin tek meşru alanı haline gelen medreselerin kapasiteleri sınırlıdır. Bu da beraberinde tıkanmaya ve sonrasında da Celali İsyanlarının başlamasına sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Toplumı, Celali İsyanları, Sosyal Tabakalaşma, Sosyal Statü, XVI. Yüzyıl, Sosyal Değişim.

Giriş

XVI. yüzyılda Osmanlı toplumunun geçirmekte olduğu değişim ve bunun yansımaları olarak ortaya çıkan sorunlar, gerek Mustafa Akdağ'ın artık klasikleşmiş eserinde, gerekse daha yeni çalışmalarda etraflı bir şekilde ele alınarak, bu değişimin sebep, gelişim ve sonuçları hakkında detaylı bilgilere ulaşılmıştır. Toplumsal değişim ve ortaya “Celali İsyanları” olarak çıkan kargaşa ortamının sebepleri genel hatlarıyla, nüfus artışı, “genel ekonomik darlık”, devletin artan savaş ve diğer giderlerini karşılamak amacıyla avarız türündeki vergilerin sıkça toplanmaya başlaması ve mutad hale gelmesi, bunun neticesi olarak da “köylünün büyük bir yoksulluk içerisine düşmesi ve artan murabahacılık” ve ardından yaşanan, köylünün toprağını terk etmesi süreci, Amerika'dan gelen altın ve gümüşün Osmanlı ekonomisine etkileri vs. şeklinde sıralanmaktadır (Akdağ 1975: 65-70). Bu ve benzeri sebeplerle başlayan

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fak., Tarih Bölümü / ANKARA
yunuskoc@hacettepe.edu.tr

toplumsal ısınmada, ilk önce tezahür eden husus olarak “suhte, yani, medrese talebelerinin nasıl türediği” konusu, “köyde geçimlerini teminde zorluk çeken ailelerin çocuklarının hem iâşe hem de eğitim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla medreseye göndermeleri” şeklinde formüle edilir. Oysa medreselerin de bir kapasitesi vardır ve medreseler kısa sürede “tıklım tıklım” dolar (Akdağ 1975: 70). Kapasite üzerinde öğrenci alamayan medreselerin önü kalabalık öğrenci adayları tarafından doldurulur ve açıkta kalan bu kalabalık genç nüfus, “XVI. asrın ortalarından itibaren Anadolu’da ve kısmen Rumeli’de harekete geçerek halkın başına bela olan ve şiddetli takiplere, hatta “katliam” denecek ölçüde kanlı cezalara rağmen, bir türlü sükunları temin edilemez” (Akdağ 1975: 70) bir duruma gelir.

Sebepleri ve süreci konusunda bu kadar çok faktörün sıralanması dahi, adına “Celali İsyanlar” denen kargaşa ve yeniden yapılanma sürecinde, birbiriyle bağlı olsun olmasın çok yönlü değişkenlerin rol oynadığı bir hareketin varlığına delâlet eder. Bu çok yönlü değişkenlere genel bir çerçeve ile yaklaşarak sorunu başka bir açıdan değerlendirme girişimi, bu çalışmanın konusudur. Bu amaçla burada, biraz gerilere gidilerek XV. yüzyılın sonlarına doğru gözlemlenen toplumsal dinamizme bakılacak ve ardından bu dinamik yapı, XVI. yüzyılın ortalarındaki durumla karşılaştırılarak uzun soluklu bir tablo çizilmeye çalışılacaktır. Bu meyanda, çizilen tabloyu destekleyecek nitelikte olmak üzere şu soruları yinelemek gerekmektedir: “Topraklarından ayrılmak zorunda kalan binlerce köylünün yer değiştirmesi yalnızca Celali ordularının talanı ile dışa karşı savaşılan imparatorluğun bitkin düşmesinin sonucu mudur? Osmanlıların Anadolu’yu yönetme yeteneğinde zaafiyet mi başlamıştır? Bu sorulara verilen cevapların çoğu başka başka sorular ve açıklamaları da akla getirmektedir: Nüfus artışı, artan nüfusun tarım ürünleri ve fiyatlar üzerinde yarattığı baskı, genel iklim değişikliğinin tarımda verimliliği düşürmesi, delikanlılık çağındaki erkeklerin yığınlar halinde medreselere gitmek istemesi....” (Griswold 2000: 181). Diğer yandan nüfusun XV. yüzyılda da artma eğiliminde olduğu bilinmektedir. Artan nüfusun taleplerini karşılamak üzere tarımsal faaliyetlerin de artması söz konusuysa, bu paralel artış neden XVI. yüzyılda da devam etmemiştir? Diğer bir ifadeyle XVI. yüzyılda, artış oranı yüksek nüfusa yetecek kadar tarımsal alan kalmamış mıdır? Ya da ifade edildiği gibi ilk önceleri “çift bozma” işinin sanıldığı kadar yaygın olup olmadığını test etmek mümkün müdür? Tarım cazibesini mi yitirmiştir? Yitirmişse buna sebep olan faktörler nelerdir? Mesela, tarımsal faaliyetlerde kârlılık oranında bir düşme ve/veya tapu resmi, öküz fiyatları vb. gibi temel yatırım maliyetlerinde bir artış yaşanmış mıdır? Tüm bu sorulara cevap aranabilir ve değişik sonuçlar elde edilebilir.

Ancak meseleye, bilinen tüm faktörlere ilave olarak, XV. yüzyılın son çeyreğinden XVI. yüzyılın ortalarına kadar gelen süreç içerisinde, toplumsal statü

değişimi ve toplumsal hareketlilik açılarından da bakılabilir ve yapılacak bir değerlendirmeye de durum yeniden sorgulanabilir. Burada kilit nokta ise Celali isyanlarının sebepleri arasında ve başta olmak üzere sıklıkla ifade edilen “medrese önünde yığılan talebeler” tarafından çıkartılan kargaşalar, yani suhte olaylarıdır. Özeldde bizi ilgilendiren sorulara geçecek olursak, acaba neden bu genç insanlar baba ve dedelerinin yaptığı gibi çiftçilikle uğraşmayı bırakarak eğitim kurumları önünde yığılmaya mecbur kalmışlardır? XV. yüzyılın ikinci yarısında da çiftçi köylü ailelerin erkek çocukları arasından bazılarının çiftçilik dışındaki uğraşlara meyletmeleri söz konusu olmamış mıydı? Böyle bir temayül var idiyse, bunu hangi alanlara yönelerek karşılayabiliyorlardı? Ve ne olmuştu da, medrese önüne bu kadar insan yığılmak zorunda kalmıştı?

İki Belgenin Anlamı: “Gazadan, Cihaddan Safalu” Olurduk, Raiyyetlik Zor Zanaat

Çalışmada yukarıdaki sorulara cevap arama girişimi olarak iki belge üzerinden hareket edilecektir. Bunlardan ilki 1484 tarihli. Diğerinin tarihi ise 1559’dur ve her ikisi de yayımlanmıştır. Bu arada ifade etmek gerekir ki son yıllarda gerek Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ve Türk Tarih Kurumu gibi önemli kuruluşlar, gerekse Üniversiteler ve özel yayınevleri tarafından basılan arşiv belgeleri, bu çok değerli malzemelerin hem geniş okuyucu kitlelerine ulaşması, hem de farklı alanlarda çalışan araştırmacıların değerlendirmesine imkan vermesi bakımından son derece yararlı olmaktadır. Diğer yandan Üniversitelerin Tarih, Arşivcilik gibi bölümlerinde okuyan öğrencilerin tarihi belgelerle daha doğrudan tanışmaları ve bu belgeler üzerinde inceleme-araştırma yapmaları da, bu yayınlar sayesinde daha kolay olabilmektedir. Bilgi üretme ve üretilen bilgiyi dönemsel açılımlara göre yeniden yorumlama sürecinde yayımlanmış belgelerin katkısının nasıl ileri boyutlara ulaşabileceği hususu, Batı ülkelerindeki tarihçilerin çalışmalarında açıkça görülmektedir. Bu sebeple hem belge yayımına hem de yayımlanan belgelerin değerlendirilmesi sürecine hız verilmek gerekir.

Biz de bu kanaatten hareketle yayınlanmış iki belgeden yola çıkarak, fetihler dönemi Osmanlı toplumsal yapısının dinamikleri üzerine bazı tespitler yapıp, toplumsal dönüşümün siyasal ve idari yapıyla nasıl alakalı olduğunu, toplumun bir bütün olarak tüm diğer kurumlarıyla birlikte devletle nasıl içiçe bulunduğunu ve bunlardan birinde meydana gelebilecek kırılmanın diğer unsurlara nasıl yansıdığını izlemeye çalışırken Celali İsyanlarının sebepleri üzerinde de yeniden durmaya çalışacağız. İlk belge Prof. Dr. Halil İnalcık tarafından Türk Tarih Kurumu Belgeler dergisinin 14. sayısında yayımlanmıştır. Esasen Bursa şeriye sicillerinden seçilerek hazırlanan ve ilgili seride yayımlanan belgelerin her birisi Osmanlı idare, sosyal ve ekonomik tarihinin bir yö-

nüne ışık tutacak niteliktedir. Diğer belge ise Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan 3 Numaralı Mühimme Defteri'nde yer almaktadır. Belgelerin bugünkü harflere çevrilmiş şekli aşağıda verildikten sonra konumuz açısından değerlendirilmesine geçilecektir.

Belge I.

Mefâhîr'ü-l kuzât ve'l-hükkâm, mübeyyinü menâhicü'l-müslimîn ve'l-islâm, kuzât-ı memâlik'ü [-l mahrûse] zâdallahü fezâlihîm, tevkî'-i ref' vâsıl olıcak ma'lûm ola ki; şimdiki halde Cenab-ı Hakk-ı 'azze şânuhu dergahından isti'ânet ve hazret-i Resûlün -aleyhisselâtu vesselâmin- ruh-ı mürevveh-ı fütuhbahşından istimdâd idüb edâ-i gazâyâ tevvcüh itdüm, inşâllâhü'r-rahmân iftitâhı mübarek ve ihtitâmı fütûhâta makrûn ola; imdi gerekdir ki her biriniz taht-ı hükûmetinizde olan yerlerde çağırub i'lâm u ilân idesiz: Gazâdan ve cihaddan safalu olan kimesneler ve doyumluk taleb iden kimesneler ve yarar yoldaş olur, kılıcıyla etmek çıkaran kimesneler ve yoldaşlığı ile timar almak isteyenler âlât-ı harbleri ve esbâb-ı ceysleri ile gelüb bu mübarek gazâda benimle bile olub mesûbât-ı gazâ ve cihaddan mahzûz ve behremend olup doyumluklar bulalar ve mâl-i ganimet kazanalar ve yoldaşlık idenler her birisi yoldaşlığına göre benden himmetler ve 'inayetler göreler ve timara tâlib olanlara timardan ve dirlikden himmet ve 'inâyet idem; benüm avâtîf-ı hüsrevânemden mer'î ve mahzûz olalar ve bu yıl kimesnenin kazancından pencik alınmaz ana göre 'amel ideler.

Tahrîren fî evâil-i rebî'u'l-âhîr li-seneti tis'a ve semânîne ve semânimi'ete (11 Rebî'u'l-âhîr 889= 9 Mayıs 1484). Be yurd-ı Devletlû, Kabaagaç¹ (İnalcık 1981: belge no: 43, s. 16).

Belge II.

Mağnisa kadısına hüküm ki:

Mahmiyye-i Mağnisa'da vâlidem merhûme tâbe serâhû imâreti mütevellîsi, dergâh-ı mu'allâma mektûb gönderüp mahmiyye-i mezbûr(e)de vâkı' olan imâretine etrâfdan suhtelerin ve levendâtun kesreti olub fesâddan hâlî olmamağın sâ'ir imâret-i âmirelerün kefilsüz ve yaraklı olan suhteler imâret-i mezbûreye girmemek için hükm-i hümâyûn sadaka buyurıla diyü arz eylemeğün buyurdum ki: Varıcak, bu bâbda dâ'ima mukayyed olup arz olunduğı üzere imâret-i mezbûreye yaraklu ve kefilsüz suhte komayasın; gereği gibi tenbîh ü te'kid eylesin; memnû'

olmayanları arz eylesin (26 Safer 967/29 Kasım 1559), (3 Numaralı Mühimme Defteri, belge no: 554, s. 247)².

İlk belgenin tarihi, Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden (1481) sonra tahta çıkan II. Bayezid'in hükümdarlığının ilk yıllarına ait olup, 1484 yılının Mayıs ayı başlarına denk düşmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in ölümü esnasında hayatta kalan iki şehzadesinden büyüğü olan Bayezid Amasya'da, küçük olan Cem ise Konya'da bulunuyorlardı. Fatih'in son sadrazamı Karamanî Mehmet Paşa, Şehzade Cem'in tahta çıkmasını isterken çoğu devşirme kökenli diğer devlet erkani ise yumuşak tabiatlı Bayezid'in tahta geçmesini arzulamaktaydılar (Uzunçarşılı 162). Karamanî Mehmet Paşa, Cem'e gizlice haber göndererek bir an önce İstanbul'a gelmesini ister. Eski veziriazam devşirme İshak Paşa ve diğer devşirme kökenli ümera İstanbul'da bir ayaklanma çıkartırlar ve Karamanî Mehmet Paşa'nın konağı yağmalanır, kendisi öldürülür. Böylece 1481 yılının Mayıs ayı başlarında İshak Paşa İstanbul'da duruma hakim olarak Bayezid gelinceye kadar yönetimde söz sahibi olur. 20 Mayıs 1481 günü de Şehzade Bayezid İstanbul'a gelerek tahta çıkar (Uzunçarşılı 163). Cem Sultan ise Konya'dan hareket ederek Bursa önlerine gelir ve küçük bir merkez ordusunu mağlup eder. Ortaya çıkan bu durum devletin parçalanmasına kadar gidebilecek sonuçlar doğuracak mahiyettedir. Sonuçta 20 Haziran 1481 tarihinde iki kardeş Yenişehir'de karşı karşıya gelir ve, sayı ve teknikçe üstün Bayezid kuvvetleri Cem'e tabi birlikleri dağıtır. Cem önce Konya'ya gelir, ardından da maceralı bir yolculuğun ilk etabı olarak Kahire'ye doğru yola çıkar. II. Bayezid tahta çıktıktan sonra bir taraftan saltanatı hak iddia eden Sultan Cem'le uğraşırken, diğer taraftan da fetihlere devam edecektir³.

Yukarıdaki ilk belge fetihler döneminde yaşanan hızlı genişleme ve toplumun kaydettiği dinamik yapı içerisinde bu seferlerden biri için yapılan çağrıyı içermektedir. 1 Mayıs 1484'te II. Bayezid Boğdan seferi için İstanbul'dan hareket etmiştir. Ordusuyla birlikte Kabağağaç'ta iken, muhtemelen ordunun mevcudunu yetersiz görür ve halkına bir çağrı yapar. Belge tam olarak bu çağrı metnidir ve anlaşıldığı üzere Osmanlı ülkesindeki tüm kadılıklara gönderilmiş ve halka ilan edilmesi istenmiştir. Bayezid'in başlattığı bu sefer sonucunda, 15 Temmuz 1484'te Kili, 11 Ağustos'ta da Akkerman kaleleri Osmanlı topraklarına katılır (Uzunçarşılı 182). Kili ve Akkerman kaleleri Osmanlı literatüründe Boğdan olarak bilinen Moldava'nın iki önemli Karadeniz sahil şehridir. Halen Ukrayna topraklarında yer alan bu kalelerin zabtıyla Karadeniz üzerindeki hakimiyet tamamlanmış ve Karadeniz tamamen bir Türk denizi haline gelmiştir.

İkinci belge ise, Manisa'daki bir imaret bünyesinde yer alan medreseye kefil-siz ve silahlı öğrenci alınmamasıyla alakalıdır. Suhtelerin çıkardığı kargaşa ve

silahlı olaylar bilindiğinden ve medrese kapısındaki yığılmanın muhtemel sonuçları hesaba katılarak durum merkeze bildirilmiş ve içeriye kefilsiz öğrenci alınmaması gerektiğini teyid eden bir hüküm istenmiştir. Belge, suhtelerin çıkardığı kargaşa ve eşkıyalık hareketlerinin önlenmesi veya alınacak tedbirlerle ilgili olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısı boyunca benzerlerine sıkça tesadüf edilen belgelere tekaddüm eder nitelikte olup, konumuz itibarıyla durumu tam olarak yansıtmaması bakımından önemlidir. Belgede, imaret önündeki yığılmayı göstermek üzere içeriye kefilsiz öğrenci alınmaması tenbih edilmektedir. Burada adı geçen kurum, Sultaniye Külliyesi olarak bilinen ve Kanuni'nin annesi Hafsa Sultan tarafından 1522-1539 yıllarında, genişçe bir saha üzerinde inşa ettirilen cami, imaret, sıbyan mektebi, darülkurra, medrese, darüşşifa, hamam ve hankahtan mürekkep imarettir (Emecen 1989:195).

İlk belgenin halka yapılan bir çağrı metni olduğunu ifade etmiştik. Belgede Osmanlı Sultanı, kendisinin sefere çıktığını bu seferin başlangıcının mübarek, sonunun da fetihle bitmesini temenni ettiğini bildirdikten sonra, belgenin yollandığı tüm kadınlara, idareleri altındaki bölgelerde halka ilan edilmesini istediği hususları sıralamaktadır. Sultan, sefere katılacakların kazanımlarının neler olacağını teşvik anlamında olmak üzere bir bir sıralamaktadır. Metinde yer alan ifadeyle “gazâdan ve cihaddan safalu olan kimesneler ve doyumluk taleb iden kimesneler ve yarar yoldaş olur, kılıcıyla etmek çıkaran kimesneler ve yoldaşlığı ile timar almak isteyenler...” orduya katılmaya davet edilmektedir. Gazadan ve cihaddan safalu olmak ve doyumluk talep etmek ifadeleri, gaza ve cihadla elde edilebilecek kazanımların neler olabileceğini akla getirmektedir. Sefere gelebileceklerin sıradan kimseler olmaması gerektiği, kılıcıyla ekmek kazananların savaş alet ve elbiseleriyle gelmeleri hususu hatırlatıldıktan sonra, muharebede yer alanlara timarlar verileceği, padişahın himmetine mazhar olacakları ifade olunmaktadır. Savaş mekanizmasının topluma ne gibi getiriler sağladığı konusu ise “doyumluklar bulalar ve mâl-i ganimet kazanalar” ifadelerinde yerini bulmuş gözükmektedir. Bir diğer önemli hatırlatma da mutad olduğu üzere savaş kazançları üzerinden beşte bir oranında alınmakta olan pencik hissesinin bu seferde elde edilecek kazançlardan alınmayacağı hususudur. Bilindiği üzere seferlerde elde edilen esir ya da ganimetler üzerinden devlet beşte bir oranında vergi almaktadır (Beldiceanu-Steinherr 1969). Belgede, bu sefer esnasında böyle bir uygulamaya gidilmeyeceği vurgusu, yola çıkmış ordunun asker ihtiyacının önemli boyutlarda olduğu ve asker sayısını arttırmak amacıyla halktan eli kılıç tutan kimselerin sefere katılımını sağlamak için daha cazip teklifler sunulduğu anlamına gelmektedir. Osmanlı yönetiminin pencikten feragat etmesi ancak böyle bir zorunlulukla izah edilebilir.

Belgedeki bu ifadelerin arkasında olup bitenlere bakıldığında, şöyle bir manzara tespit etmek mümkündür: Bu ve benzeri türden olup, savaş öncesi ve

sırasında halka orduya katılmalarını temin için gönderilen çağrılar, XV. yüzyıl boyunca devam ettiğini kanıtlamaya imkan verecek belge sayısına ulaşmak belki mümkün olmayabilir. Ancak görülen manzara o ki, bu gibi çağrılar tüm XV. yüzyıl boyunca, ve hatta XVI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kısmen devam etmiş olmalıdır. Osmanlı genişleme sürecinde bu türden çağrılarının sıkça yapılması da anlaşılabilir niteliktedir. Tüm bu çağrılar ve katılımlar neticesinde timar sistemine dahilinde oluşturulan dirliklerin ve bunları tasarruf eden askeri zümrenin, diğer adıyla sipahi ordusunun sayıca arttığını da biliyoruz. Genişlemeye ve teşkilat yapısındaki değişimlere paralel olarak Kapıkulu sisteminde yer alan yeniçerilerin de sayıca artmasına rağmen, Kanuni'nin ölümü zamanında bile (1566) ordunun esas unsurunun timarlı sipahilerden oluştuğunu biliyoruz (Uzunçarşılı 1988: 561, 567). Sonunda devlet, coğrafi ve idari olarak yönetim aygıtının sınırlarına ulaşırken, ordu ve yönetimde de ciddi büyüme ve genişleme yaşanmıştır. Bu genişleme ve büyüme sürecinde askeri ve idari statü alanlarında yaratılan talep ve istihdam sayesinde toplumsal hareketlilikte hem yatay, hem de dikey yönde hızlı geçişkenlikler yaşanmış, daha da önemlisi, katmanlar arası geçişkenliği kolaylaştıracak şartlar var olmuştur. Bu bağlamda, yukarıdaki birinci belgenin de açıkça gösterdiği gibi, eğitim şansı bulamayan ya da başka işlerle uğraşmak istemeyen fakat eli kılıç tutan insanlara, savaş mekanizması sayesinde devlet sisteminde yer alma imkanı açık olduğundan, tabanı oluşturan geniş kesimlerden bir kısmının, toplumsal skalada yeni statüler elde etmelerine imkan verecek dikey hareketlilik koşulları XV. yüzyıl boyunca hep var olmuştur. Askeri-idari sistemin oturması ve statü değiştirmeyi mümkün kılan geçişkenliğe zemin hazırlayan ortamın sona ermesi ve dolayısıyla insan gücü talebinin belirli ölçülerde doyuma ulaşması XVI. yüzyılın ortalarına doğru gerçekleşmiştir. Diğer yandan İmparatorluğa katılan topraklarla beraber sınırlara dahil edilen nüfus faktörü de, insan gücü arzındaki artışa ivme kazandırmıştır. Şimdi toplumsal statü talepleri ve bu taleplerin hareketlilikle olan bağlantısında görülen dönüşüm konusuna ve belgelerin bu çerçevede neler söylediğine (ya da söylemediğine) geçebiliriz.

Toplumsal Dinamizmden Celali Kargaşasına Giden Yol, Medrese Önünden Geçer

Bilindiği üzere teşekkülünden itibaren Osmanlı devlet örgütlenmesinin iki ayağını askeri-idari bürokrasi ve adli/kazai sistem oluşturur. İlk dönemlerde askeri-idari bürokrasinin karakterinde yerel güçler de denebilecek Türk kökenli beyler ve onların maiyyetindekiler önemli bir yer tutar. Bu durum Fatih Sultan Mehmet tarafından merkezi devlet yapısında kul sisteminin üstünlüğe geçirilmesine kadar devam etmiştir O, böylece gerektiğinde devlet bünyesinde Osmanlı hanedanına rakip olabilecek diğer güçlü Türkmen şeflerinin tas-

fiyesi işlemini gerçekleştirmiştir (İnalcık 1988: 511). Bu Türkmen beylerinin yerine Fatih, devletin somut göstergesi olan Saray ve Sultan'a tam bağlı olmasını istediği ve gerekli durumlarda da ortadan kaldırılmalarının pek sorun yaratmayacağını düşündüğü kul kökenli yöneticilere ve yenicilere ağırlık vermiştir. Güçlü bir merkezîyetçi yapının oluşturulması da ancak böyle bir yöntemle gerçekleştirilebilir olarak görülmüştür. Bu yapı, beylikten imparatorluğa geçişin de simgesi olmuştur. Lalalar ve vezirlerin ardından beylerbeyleri, kazaskerler, sancak beyleri ve diğer üst tabaka unsurları da askeri-idari bürokrasinin ara katmanlarını oluştururlar. Askeri-idari bürokrasinin en alt grubunu ise yerlerinde oturan, vergi toplama ve denetim mekanizmasının uygulayıcısı olan tımarlı sipahiler oluşturmaktadır.

Yönetim ve askeri organizasyonun tabanındaki tımarlı sipahilerin sosyo-kültürel kimliklerine bakılacak olursa, bunlar arasında çoğunluğun, daha ilk dönemlerden beri, at binip kılıç kuşanmasını bilen, çeşitli saiklerle askeri sisteme katılmış, Anadolu'nun müslüman Türk kökenli sakinlerinden oluştuğu görülür. Ancak Rumeli ve Kuzey Anadolu'da gerçekleştirilen fetihler sırasında Osmanlıya katılan yerel gayrimüslim savaşçı unsurların da fetih sonrasında yerlerinde bırakılarak tımarlı sipahi grubuna dahil edildikleri olgusu, sistemde sadece müslüman-türk kimselerin var olmadığını gösterir⁴. Her halükarda tımarlı sipahilerin, özellikle de sayıca esas yekunu teşkil eden küçük dirlik sahibi tımarlılar ile cebelülerin, müslüman Türk kitlenin, hem savaş ve gaza gibi toplumun eko-kültürel alanının dinamiğini, hem de devlet mekanizmasının idari, askeri ve bürokratik alanlarla somutlaşan siyasal sistemle temasını sağlayan kesim olduğunu ifade etmek gerekir. Sistemin taşradaki en önemli ve somut temsilcisi olarak küçük timar sahiplerinin oluşturduğu bu zümre, aynı zamanda geçişkenliğin de en yoğun olduğu, diğer ifadeyle raiyyetlikten askeriliğe sıçrayışın görece fazla olduğu alanı temsil eder, en azından XV. yüzyıl boyunca.

Devlet örgütlenmesinin diğer ayağı ise ulema tarafından oluşturulmaktadır. Özellikle sultanın adalet mekanizması ve yargı erkinin yürütücüleri ve denetçileri olarak kadı, müderris ve müftiler bu sınıfını esas unsurlarını oluştururlar. Bu gruplardan kadılar, merkez ve taşrada sultan adına adaleti temin etmeye çalışırken, devletin askeri-sivil bürokrasisi ile halk arasındaki siyasi, ekonomik ve idari ilişkiyi, kanun ve şeriat kurallarına göre denetlemekle de yükümlü olmaları bakımından ayrıcalık bir konumdadırlar. Ulemanın diğer unsurları ise daha çok kamu hizmeti niteliği taşıyan işlerle meşguldürler. Ulemanın yetişme mekanı ise bilindiği üzere sadece medreselerdir. Diğer yandan, ulemanın ürettikleri ve yaydıkları görüşlerle de devletin siyasi alanda ihtiyaç duyacağı dayanakların dini/kültürel kökenlerini geliştirerek sistemin meşruiyet kaynağının üretilmesinde ve muhalif siyasi/dini unsurların bertaraf edilmesinde hem entellektüel hem de kazai etkinlikleri vardır⁵. Bu kesimin

sosyal tabanını hemen her devirde müslüman kitlenin değişik katmanları oluşturmaktadır. Özelde Anadolu'ya bakıldığında ise bu kesimin insan kaynağını müslüman-türk kökenli orta ve alt tabakalar oluşturmaktadır. Dolayısıyla eğitim kurumu, geniş kitlelere açık olan kapıları sayesinde her türlü sosyo-ekonomik seviyedeki müslüman gruplara hitap edebilecek bir geçişenliğin ana alanlarından birisidir. Ancak sistemin kapasitesi sınırlıdır ve öyle olması da kaçınılmazdır.

Osmanlı yönetim yapısının iki alanı hakkında verilen kısa bilgilerden sonra, bu iki alanın kendi iç dönüşüm ve değişimlerinin tespitine ve daha sonraki yüzyılda olup bitenlerin anlaşılmasına imkan verecek noktalara geçilebilir.

Osmanlı tarihinin hemen her döneminde siyasal alanın, saray ve üst bürokrasi etrafında odaklaşan bir merkez-çevre ilişkiler ağına ve çekişmesine sahne olduğu söylenebilir. Bunu daha ileri götürerek merkezi oluşturan unsurların nelerden ve hangi toplumsal gruplardan olacağına dair süregelen çekişmeleri Osmanlı siyasetinin ana eksenleri olarak da görebiliriz. Merkezde olma veya merkezden uzaklaşmama eğiliminde olan grupların mücadelesi topluma yansıdığından, zaman zaman çıkan büyük siyasi buhranlar toplumu da derinden etkilemiştir. Fetret devrinde yaşanan çok başlılığa son verme sürecinin alt yapısını da bu merkez-çevre mücadelesi yürüten gruplara hamletmek mümkündür. Doğrudan taht mücadelelerinde daha somut bir kamplaşma halinde beliren bu gerilim türü, tahtta sorun bulunmadığı dönemlerde de daha farklı eksenlerde, üst bürokrasi katmanlarında yaşandığı gibi tabana da dolaylı veya doğrudan yansımakta, tabanın taleplerinin dolaylı olarak dillendirildiği bir sürece dönüşmektedir.

Diğer yandan Osmanlı toplumunda, resmi söylem gereği, geniş kitlelerin idari ve sosyo-ekonomik açılardan iki ana kategoriye/sınıfa ayrıldığını belirtmek gerekir. Birincisi belirli bir devlet memuriyeti (sancak beyliği, sübaşılık, kadılık, dizdarlık, kadılık, sipahilik vs.) yolu ile dönemin deyimini ile "askerî" zümrenin ön plana çıktığı idarî tabakalaşmadır. Bu tür idarî bir hiyerarşik yapıyı Osmanlı yönetim anlayışı öngörmüş, hukuken, bu beratlı/askerî zümre ile, geniş anlamda vergi verenlerin tamamını kapsayan halk için kullanılan reaya sınıfı arasında ayırım yapmış ve bunu uygulamıştır. Bu idarî tabakalaşma ekseninden, askeri sınıftan olup tasarruf ettikleri gelirlerinden dolayı elde ettikleri ekonomik potansiyel itibarıyla (vakıf kurarak, ticaret ve tefecilikle uğraşarak, daha sonraları da geniş arazi sahipliği ile) ikinci tip tabakalaşmaya da geçiş söz konusu olabilmektedir. İkinci tip tabakalaşmayı ise doğrudan ekonomik düzey ve sosyal konum belirlemektedir. Bu tür bir tabakalaşmada, özellikle sosyal ve ekonomik etkinlik açısından mültezimlerin, büyük tüccarların, altın ve gümüş işiyle uğraşan sarraf taifesinin başı çektiği ve küçük ticaret erbabı, esnaf grupları, el zanaatları ile uğraşanların eklemlendiği kentli grup

üst tabakayı teşkil ederken, kent civarında veya kırsal kesimde bağ-bahçe ekimi ve tarımla uğraşan reaya ile kısmen tarım, daha çok da hayvancılıkla işgal eden konar-göçerlerin orta katmanı oluşturduğu; köleler, dilenciler, çingeneler, başıboş gezginler vs. kabili kısaca marjinal grupların en alt katmanı teşkil ettiği bir katmanlaşma söz konusudur. Siyasi/ıdari piramidin aksine, bu ikinci tip tabakalaşmada katmanlardan herhangi birisinin belirli bir dinî ayırmından bahsetmek zordur ve etno-kültürel kompozisyon coğrafyaya göre değişmektedir. Oysa birinci tür tabakalaşmada idari ölçeğin bir gereği olarak üst katmanın dinî kültürel eksenini büyük ölçüde müslüman karakterlidir. Bu durum XVI. yüzyılda bizâtihi sistemin bir zorunluluğu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak özellikle XIX. yüzyılda bu türden idarî ölçekli tabakalaşmada din olgusunun oynadığı rol gittikçe azalacak ve gayrimüslim tebaadan da çok sayıda insan Osmanlı merkez ve taşra yönetiminde aktif görevler üstlenerek idarî eksenli tabakalaşmada yerlerini alacaklardır.

Toplumda katmanlar arası hareketlilik de yoğundur. İdari ve sosyo-ekonomik olarak iki şekilde oluştuğunu ifade ettiğimiz bu tür hareketlilikte farklı süreçler, gruplar ve yöntemler vardır. Müslüman halk için bu sürecin en yaygın yolu ve yöntemi eğitim kurumlarından geçer. Özellikle medreselerde az-çok başarı gösterip birilerinin eteğinden tutup onun himmeti ile bürokraside bir “kapı” bulma yolu daha XV. yüzyılda yaygındır. Böylece daha ilk hamlede vergi bağıışıklığı avantajı yakalanarak genel anlamda “askeri” kategoriye sıçranabilmektedir. Başka bir yol da dini kurumlarda alınacak beratlı bir görevdir. Bu arada tekke ve tarikat düzeneği ile temas edilerek ve/veya şeceresi uygun yeni akrabalıklar tesis edilerek, “şeyh, derviş, duagû, hizmetkârân ve hatta seyyid veya şerif olmak da kabildir (Emecen 1989: 58,126). Ancak bu kanalın hızla işlerlik kazanması XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mümkün olacaktır (Kılıç 2005:68-70).

Fetih ve savaş mekanizmasının daha az kurumsallaştığı ya da geniş kitlelere daha açık olduğu dönemlerde (XV. yüzyılın sonlarına kadar) askeri hizmet yolu ile askeri sınıfa geçmek de nispeten kolaydı. Ancak bunun tehlikesinin Fetret Devri'nde (1402-1413) iyice ortaya çıkması II. Murat'tan itibaren devleti daha kategorik davranmaya sevk etti ve askeri teşkilat yapısı ona göre düzenlenmeye başladı. Kurumsallaşma Fatih'le beraber zirveye ulaştı. Buna rağmen sıradan Osmanlı müslüman tebaanın askeri teşkilata girmesi, dolayısıyla ile idari/hukuki anlamda “sınıf” değiştirmesi, yukarıda verilen I numaralı belgeden anlaşıldığı üzere nisbeten mümkündü. Eli kılıç tutan bir kimse çağrı durumlarında sefer katılabiliyor, sefer esnasında gösterdiği başarıya göre askeri teşkilat içinde dirlik sahibi olabiliyor veyahut en azından böyle bir şansının bulunduğunu bilerek yola çıkabiliyordu. Askeri sistem kurumsallaştıkça ve idari-askeri mekanizma belirli bir doygunluğa ulaştıkça sipahi dirlikleri sayısı belirli bir seviyede tutulmaya başlandı. Askeri sistemin kendi ihtiya-

cını yine kendi içerisinde (sipahizadeler kanalıyla) karşılamaya başlar hale gelmesi; hatta bir dönem sonra sipahizadeleri dahi istihdam edemez hale gelmesi (bunlar askeri sınıf mensubu olmaya devam ettiler); ardından kapıkulu ordusunun ön plana çıkması yine kurumsallaşmayla alakalıydı ve geniş ölçekli toplumsal geçişkenliğin önünü tıkayan bir gelişmeydi. Yukarıdaki birinci belgenin açıkça ortaya koyduğu gibi, geniş kitlelerin askeri sınıfa geçebilmelerine imkan veren en önemli kanallardan birisi orduya katılarak timarlı olmaktı. XVI. yüzyılın başlarından itibaren bu yolun kapanmaya başladığı, en azından önceki yüzyılda olduğu oranda insan gücüne ihtiyaç duyulmadığı; duyulan ihtiyacın da artık sistemin bir parçası olan ve timarlı olmayı bekleyen çok sayıdaki sipahizade grubundan karşılandığı bir döneme girilmişti. Bunun en açık göstergesi yukarıdaki ilk belge türünden belgelere XVI. yüzyılın bilinen koleksiyonlarında bir daha rastlanmamış olmasıdır.

Böylece müslüman halkın statü değiştirme kanalı olarak sadece eğitim kalmıştı. Eğitim kurumlarına XVI. yüzyılın ortalarına doğru yaşanan aşırı yüklenmenin altındaki faktörlerden en önemlisi, bu diğer toplumsal statü değiştirme kanallarındaki daralma veya tıkanma olsa gerekir. İkinci belge de bize bunu kanıtlamaktadır. Artmakta olan nüfusun genç ve dinamik unsurları için, savaşa katılım yoluyla geçilebilecek askeri statü, dolayısıyla yukarı doğru sıçrama kanalından birisinin kapanmasıyla, diğer geçişkenlik kanalı ve dikey hareketlilik alanı olan eğitim kurumlarının önüne yığılmaktan başka yapacak bir iş kalmamıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi tarım sektörünün iki temel koşulu olan resm-i tapu bedeli⁶ ve öküz satın alınması gibi temel yatırım maliyetinde görülen fiyat artışı⁷ baba mesleği çiftçiliğe devam etmeyi de imkansız hale getirmiştir. Müslüman halkın bir diğer değişim kanalı ise bir şekilde raiyyetlikten kurtulup şehirli halka dahil olarak zanaat ve ticaretle uğraşmaktı. Ancak, kanunlar, sipahilere reayayı yerinde tutma ve başka yere göçmesini engelleme yetkisi vermekteydi ve bu yetki kullanılmaktaydı. Zira kurumsallaşmayla gelen sistem (ya da klasik sistem) her kesimin artık yerli yerinde durmasını, kendi işini yapmasını öngörmeye başlamış, hatta bunu zorunlu görerek kanunlaştırmıştı. Barkan'ın (1980:739) ifadesiyle “çiftçi sınıfların hisselerine düşen ağır mükellefiyetlerden kaçıp kurtulabilmeleri imkanını kaldırmak için raiyyet oğlu raiyyettir prensibi..” getirilerek köylülerin/reayanın mekan ve statü değiştirmesini engellemeye amacıyla konulan kanuni sınırlamalarla sistem pekiştirilmiş ve toplumun statik bir yapıya bürünmesi istenmiştir⁸. Oysa “her hangi bir tabakalı toplumun her hangi bir dönemde hareketsizlik durumunda olması, yani kız-erkek bütün çocukların ana-babalarıyla aynı statünün keyfini çıkarması (ya da acısını çekmesi) olanaksızdır” (Burke 2000: 63). Buna rağmen kentleşme ve kentin sosyal dairesine girme, oradan da özellikle zanaatla uğraşarak ve hatta ticarete başlanarak kapı zorlanabilirdi. Ancak tüccarlaşmanın bu dönem için çok ender görülen zor bir yol oldu-

ğu ve çok olağanüstü şartlar gerektirdiğini tahmin etmek zor değildir. Müm-kün olduğu taktirde kentlere yerleşerek, küçük tarım işletmeciliği, zanaat ve küçük ticaretle uğraşarak yapılacak geçiş her halde daha sık görüleniydi, ki bu da ancak Celali kargaşasından sonra ve taşradaki kontrol mekanizması-nın büyük ölçüde ortadan kalktığı XVII. yüzyılın ortalarından itibaren müm-kün olacaktı.

Sonuç

Daha başlangıcından itibaren Osmanlı ülkesinde devletin ve toplumun esas taşıyıcı unsurunun müslüman-Türk kimlikli şehirli, köylü, konar-göçer gruplar olduğunu, toplumsal tabakalaşmanın da bu grupların kendi iç hiyerarşisi ve dinamikleri çerçevesinde teşekkül ettiğini biliyoruz. Bu sebeptendir ki devletin kimliği de bu eksen üzerinde yürümeye devam etmişti. Taşıyıcı unsurların yapısal doku alanları da ahiler, babalar-dervişler, güçlü aşiret dokusu ve idari örgütlenmeyi gerçekleştirecek yöneticiler, dini ve yargı kurumlarını besleyecek fukaha zümreleri ve savaş mekanizmasına aktif katılım sağlayan halk kitleleridir. İmparatorluğun gelişme döneminde bu zümreler/alanlar arasında toplumsal hareketlilik ve özellikle dikey hareketlilik konusunda oldukça geçiş-ken bir durumun varlığı erken dönem Osmanlı toplumunun en önemli husu-siyetlerinden bir tanesidir. Zaten yukarıda sunulan belgenin içeriğinden bu geçişkenlik koşullarının XV. yüzyılın sonlarında bile mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki sistemin oturması/klasikleşmesi ve askeri/bürokratik ya-pıda meydana gelen önemli değişimler XVI. yüzyılın başından itibaren geçişkenlikteki esnekliğin kaybolmasını da beraberinde getirmiş, bu da top-lumun dikey hareketlilik bağlamında daha statik bir sürece girmesine zemin hazırlamıştır. Dinamik yapının getirdiği doğal nüfus artışı, dış faktörler ve uzun yıllar süredir savaşılar, XVI. yüzyılın sonlarına doğru geniş ölçekli kargaşanın meydana çıkmasını hazırlayan faktörler arasında yer almakla beraber, esasen toplumsal bir hareketlilik zemini ve katmanlar arası geçişkenlik için fırsatlar da sağlamaktaydı. Sistemdeki tıkanma süreciyle birlikte toplumsal hareketliliği, yani zümreler arası geçişkenliğin XV. yüzyıl-daki gibi artık rahat ve kolay olmadığını ifade etmek gerekiyor. Sistem, artık sadece “kılıcıyla etmek çıkaran kimesneler ve yoldaşlığı ile timar almak iste-yenler”e değil, normalde hak sahibi olması gereken sipahi oğullarına dahi dirlik veremez duruma gelmektedir. Böylece askeri olarak devlet kademesin-de yer alıp statü değiştirmenin önü kapanma noktasına gelmiştir. Toplumsal statü değiştirmenin bir diğer alanı olan medreseler önünde, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülen yığılmanın en önemli sebeplerinden birisi diğer yol olan askeriyeğe geçiş kanalının tıkanmış olmasıdır⁹ Toprak yetmez-liği, tarımdaki girdi maliyetlerinin yükselmesi, askeri sınıfa mensubiyetin cazibe-si ya da başka sebeplerle, statü değiştirme eğiliminde olan kimselerin, kontrol-süz gruplar halinde, önce medreseler önüne yığılmalarında, buraların da

tıkanması sonucu, ya bey kapılarına hücum ederek “kapu halkı” olmalarında, yahut da kitleler halinde köylere, kasabalara dalarak “eşkiyalık” yapmalarında ve devamla adına Celali İsyanları denen büyük kargaşa döneminin başlamasında, söz konusu sosyal statü değiştirme imkanlarında görülen tıkanmanın önemi büyük olsa gerekir. Böylece önce medrese talebeleri (suhte) şeklinde, daha sonra da “Celali eşkiyası” namıyla ortaya çıkan aktörleri, artık ne devlet tarafından yürütülen savaş mekanizması aracılığı ile değerlendirilmesi mümkün olmayan ne de kendilerine başka bir statü değiştirme yolu bulamayan dinamik bir nüfusun dışı vuran unsurları olarak değerlendirmek mümkündür. Eğitim ve askeri hizmet sektörlerinde kendilerine toplumsal değişim kanalı bulamayan kitlelerden bir kısmı, sonraki yüzyıllarda, kendilerine başka statüler (seyyidlik-şeriflik, kapu halkı ve daha sonra da ayanlık gibi) bulmaya çalışacaklardır. Bu ise ayrı bir çalışmanın konusudur.

Açıklamalar

- 1 Bu belgenin faksimile baskı ve transkripsiyonu ile birlikte “gaza” açısından önemli bir değerlendirmesi için bkz. W.H. Lowry (2003: 48-50).
- 2 Bu ve takip eden Mühimme Defterlerinde suhtelerin yaptığı eşkiyalık hareketleri ve alınmaya çalışılan tedbirler konusunda çok sayıda hüküm bulunmaktadır. Belgeyle ilgili olarak ayrıca bkz. Emecen (1989: 97).
- 3 Dönemin siyasi olayları ve belgelerin üretildiği toplumsal ve siyasal arka planların detayı için bkz. Danişmend (1971: 312-321).
- 4 Gayrimüslimlere ait toprakların İmparatorluğa katıldığı yerlerde ilk zamanlarda hristiyan dirlik sahiplerine rastlamak mümkünken bu durum Osmanlı rejiminin bölgeye iyice yerleşmesiyle birlikte tedricen ortadan kalkacaktır. Mesele Arvanid ve Trabzon sancakları buna en güzel misali oluştururlar (İnalçık 1987; Bostan 2002: 267).
- 5 Hem devletin hem de ulemanın dini ve siyasi karakterinin sünni geleneğe dayandığı ve muhalif eğilimlere bakışı da bu açının belirlediği bilinen bir husustur. Bu durumun resmi ifadesinden olmak yine 1559 tarihli bir hüküm dikkat çekicidir. Edirne’de bayram ve aşure günlerinde “ışık” taifesinin yaptığı şenliklerin “Şer’-i şerife” aykırı bulunduğu ve bunun bertaraf edilmesini emreden hükmün baş kısmı şöyledir: “Haliyâ eyyâm-ı saltanat-ı hümayûnumda icrâ-yi şerâyî-i Ahmedî, aksâ-yi murâdum ve inkıyâd-ı ahkâm-ı Mustafavî, müntehâ-yı merâmum olmağın, Memâlik-i mahrûse-i vesiatü’l-eknâfumda vülât ü hükkâm nasb olmakdan dahi maksad-ı şerifüm Şer-i şerife aktâr ü emsâr ve mugâyir olan evzâ’ ü etvâr men’ ü def’ olmaktadır...” (3 Numaralı Mühimme Defteri: belge no: 239, s. 111).
- 6 Miri toprak sistemi gereği devlet, elindeki tarım arazilerinin tasarruf hakkını, tevarüs hakkını da içeren bir uygulamayla “çiftlik” ünitesi ya da dönüm hesabı üzerinden “tapu resmi” veya “resm-i dönüm” karşılığında çiftçilere dev-

retmekteydi. “Resm-i tapu” karşılığında çiftliğin devir işlemine “tapuya vermek”, “tapu ile vermek”, “tapuya almak” denilmekteydi. Çiftlik miktarı yerin “resm-i tapu” miktarını ise tamamen piyasa koşulları belirlemekteydi; yani timar sahibi, vakıf mütevellisi ya da âmiller tapuya müstahak toprağı “bi-garez müslümanların” yapacağı takdir sonucu “il verdiği tapu ile” talep edenlere tasarruf hakkını satmaktaydı. Diğer bir ifadeyle tapu resminin belirlenmiş, standart bir bedeli yoktu (Barkan 1980: 305). Tapu resmi konusunda çağdaş araştırmalar, Milli Tettebbular Mecmuasında yer alan bir kanunname suretine dayanarak, miktarın bir yıllık mahsul bedeli olduğunu ifade etmekle birlikte net bir bilgi vermezler (Ünal 1989: 151). Devlet zaman zaman bu meblağı belirli hale getirmeye çalışmışsa da sipahilerin ve âmillerin itirazı üzerine bundan vazgeçmişti (Emecen 1989: 235). Diğer taraftan, 1017 (1608) tarihli bir kayıta, tapu bedelinin, 17. yüzyılın başlarında İstanbul civarında 20-30 bin akçaya, diğer bazı diyarlarda da 5-10 bin akçaya çıktığından bahsedilmektedir (Barkan 1980: 308).

- 7 Köy tereke defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla Bursa kazası köylerinde 1530’larda 300 akça civarında olan bir çift öküzün fiyatı yüz yılın sonlarında 1000 akçaya kadar çıkmıştı (İnalçık 1993: Belge no: 9, 11, 29, 49,54, s. 120, 123, 142, 161, 165).
- 8 “...ve dahi defterde adı olmayan raiyyet oğlanlardan her kim olursa gene raiyyetdür; sahib-i timar dahl ide, haricden kimesne dahl itmeye..”, *Kânûnnâme-i Âl-i ‘Osmân*, Bavyera Devlet Kütüphanesi, Fon: Turc, no: 111, var.15b; Adı geçen kânûnnâme nüshası üzerine bir inceleme için bkz: Koç (1997).
- 9 “Endüstri öncesinde Avrupa’da toplumsal hareketliliğin başlıca kanallarından biri Kilise’yken, diğeri de hukuktu. Önemli konular yeteneklere Kilise’de, orduda olduğundan daha açıktı... Yüksek rahipler devletin yüksek mevkilerine de çıkabiliyorlardı. Diğer yandan 16. ve 17. yüzyıllarda büyüyen devlet bürokrasilerindeki makamları doldurmaları için hukukçu olarak yetiştirilmiş insanlara talep vardı...” (Burke 2000: 64, 65).

Kaynakça

- 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Özet ve Transkripsiyon (1993), Haz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara: Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı Yayınları.
- AKDAĞ, Mustafa (1975), *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyanları*, Ankara: Bilgi Yayayınevi.
- BARKAN, Ömer Lütfi (1980), *Türkiye’de Toprak Meselesi*, İstanbul: Gözlem Yayınları.

- DELDICEANU-STEINHERR, Irène (1969), “En marge d’un acte concernant le pengiyek et les aqıngı”, *Revue des etudes islamiques*, t. XXXVII-1, Paris, s. 21-47.
- BOSTAN, M. Hanefi (2002), *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı’nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BURKE, Peter (2000), *Tarih ve Toplumsal Kuram*, (çev. Mete Tunçay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- DANIŞMAND, İsmail Hami (1971), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. I, II, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- EMECEN, Feridun (1989), *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GRISWOLD, William J. (2000), *Anadolu’da Büyük İsyan, 1591-1611*, Çev. Ülkü Tansel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İNALCIK, Halil (1981), “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler”, *Türk Tarih Kurumu, Belgeler*, C. X, Sayı: 14, (1980-81): 1-91.
- İNALCIK, Halil (1987), *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İNALCIK, Halil (1988), “Mehmed II”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C.7: 506-535.
- İNALCIK Halil (1993), “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: III, Köy Sicil ve Terekeleri”, *Türk Tarih Kurumu, Belgeler*, C. XV, Sayı: 19, s. 23-167.
- KILIÇ, Rüya (2005), *Osmanlı Devletinde Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul, Kitap Yayınevi
- KOÇ, Yunus (1997), *La fixation par écrit des lois Ottomanes et le rôle de codes de lois*, yayınlanmamış doktora tezi, Université de Paris I, Sciences Humaines et Histoires, Paris.
- LOWRY, Heath W. (2003), *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany: State University Press.
- ONGAN, Halit (1974), *Ankara’nın İki Numaralı Şer’iyye Sicili*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜNAL, Mehmet Ali (1989), *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

From Social Dynamism to Celali Rebellions in Ottoman Society or One Interpretation For Two Documents

Assist. Prof. Dr. Yunus KOÇ*

Abstract: The second half of the XVIth century is a turning point regarding the mobility amongst the strata of Ottoman society. The dynamic structure of the XVth century was gradually replaced by a relatively static society. This transformation was affected by such general factors as population increase and rise in process in addition to changes in the military-administrative structure of the state. The doors of the military-administrative class one of the most important spheres in changing one's social status were closed down for the members of subject population. Against this, young population tried to open the doors of the other sphere that would help them change their social status, viz. the *madresa*. However, the capacity of *madresas*, which came the only legitimate path in this regard, were limited. This turn became a kind of obstruction for ordinary people and constituted one of the main reasons for the Celali uprisings.

Key words: Ottoman society, Celali Uprisings, Social Stratification, Social Status, XVIth Century, Social Change.

*Hacettepe University, Faculty of Letters / ANKARA
yunuskoc@hacettepe.edu.tr

Дорога, идущая от Османской Общественной Динамики к революции Джелали или одно обозначение двух документов

Помощник Доцента, Доктор Юнус Коч*

Резюме: В переходе между слоями Османского общества первая половина 16 века является возвратной точкой. Динамическое строение 15 века постепенно уступило место статике(постоянству). В этом переходе наравне с такими факторами как рост населения и увеличение цен были влиятельны и изменение структуры государства на военно-административное. Военный класс являющийся важнейшим фактором изменения общественного статуса закрыл двери для народа. В противовес этому молодое население для изменения статуса обратилось к медресе(мусульманская школа). Возможности медресе, ставшее единственной законной площадью изменения статуса были ограничены. Вместе с этим произошло застопорение и в итоге стало причиной Революции Джелали.

Ключевые слова: Османское общество, Революция Джелали, Социальное Наслоение, Социальный Статус, 16 Век, Социальное Изменение.

*Хаджеттепинский Университет,Факультет Литературы, Отделение Истории/Анкара
yunuskoc@hacettepe.edu.tr

Yayın Değerlendirme / Review

Dirim, İnci & Auer, Peter: *Türkisch sprechen nicht nur die Türken: Über die Unschärfebeziehung zwischen Sprache und Ethnie in Deutschland. (Linguistik-Impulse und Tendenzen*

4) Berlin; New York:

Walter de Gruyter. 2004. x + 245 s.

Dr. Astrid MENZ *

Almanya'da konuşulan Türkçe hakkında şu ana kadar çok fazla çalışma yapılmadı. Türklerin dil durumu araştırılırken en fazla Almancayı nasıl edindikleri, nasıl kullandıkları üzerine duruldu. Almanya'da büyüyen Türk çocuklarının Türkçelerini odak alan çalışmalar ise sadece birkaç tanedir. Bu yazının konusu olan kitap ise Almanya'da konuşulan Türkçeye başka bir açıdan bakıyor: Türk olmayan, Türkçeyi kurs görmeden, arkadaşları ya da komşularından öğrenen gençlerin Türkçeyi neden öğrendiklerini, kiminle, ne zaman ve nasıl kullandıklarını araştırıyor.

Kitap yedi ana bölümden, kullanılan transkripsiyonun kurallarını açıklayan bir ekten (s. 233) ve kaynakçadan (s. 234-245) oluşuyor.

Dirim/Auer, ilk bölümde, bugünkü Almanya'da Türkçenin durumunu özetliyorlar. Yazarlar Almanya'nın tek dilli ve tek etnik gruplu (monoethnisch) toplumdan çok dilli ve çok etnik gruplu (multiethnisch) topluma geçmesiyle beraber, 90'lı yıllarda Türkçenin imajının 'misafir işçi' dilinden, farklı diller konuşan azınlıkların 'itibarlı dili'ne (Leitsprache) dönüştüğünü iddia ediyorlar. Bu gelişmeyi ise Almanya'daki Türklerin imajının, acınası bir sosyal sınıfı oluşturan 'misafir işçi'den etnik-kültürel bir grubu oluşturan 'etnik kent genci'ne (Ethnic Urban Youth) dönüşmesine bağlıyorlar. Bu etnik-kültürel gruplaşmayı Almanya'daki Hip-Hop müzik grupları, edebiyatta Feridun Zaimoğlu'nun Kanak Sprak projesi ve mizahçıların kullandıkları üslup örnekleriyle gösteriyorlar (s. 2-13). İlk bölümün ikinci kısmı (s. 13-27) Almanya'daki Türklerin dil durumuyla ilgili olarak şimdiye kadar yapılan araştırmaları ele alıyor. Haklı olarak, bazı araştırmalarda saptanan dil yanlışları'nın

*Boğaziçi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi / İSTANBUL
Astridmenz@e-kolay.net

hatadan çok dil ilişkisiyle ilgili dil değişimleri olduğunu söylüyorlar. Ayrıca, genelde iki dili farklı alanlarda kullanan bu iki dilli insanların iki dildeki söz varlığının değişiklik gösterdiği de doğrudur. Bu gerçekleri her araştırmada göz önünde tutmak gerekir. Fakat Hamburg'da yapılan bir dil durumu araştırmasında (Sprachstandsstudie) 137 Türk "çocuğunun aşağı yukarı sadece %7'si her iki dile de yeterli derecede hakim değiller"* (s. 19) ifadesindeki 'sadece'yi anlayamadım. Kanımca hayli yüksek olan bu oran bir açıklama bekliyor.

Bir sonraki kısımda (1.4, s. 32-35) yazarlar, 25 gencin yardımıyla, 1997-2000 arasında Hamburg'da yaptıkları bir araştırmanın metodlarını açıklıyorlar. Araştırmaya katılan gençlerden 9 tanesi evde Almanca, diğerleri sırasıyla Arapça (6), Farsça (1), Azerice ve Farsça (1), Paştı (1), Yunanca (1), Sırp-Hırvatça (2), Lehçe (1), Bulgarca (1), Rusça (1) ve Cape Verde adaları kreolü (1) konuşmaktadır. Kitapta araştırmaya katılan gençlerin takma adlarını, cinsiyetlerini, yaşlarını, meslek ve okul durumlarını ve ailede konuşulan dili bir çizelge halinde veriyorlar. Gençler takma adları ile kitabın kalan kısmında, analizde ve verilen örneklerde tekrar tekrar okuyucunun karşısına geldiği ve eğitim ve aile durumu dil kullanımında önemli olduğu için, bu tabela alfabetik olarak verilseydi okuyucu için daha kullanışlı olabilirdi (2).

İkinci bölümde yazarlar (s. 36-69) Almanya'da Türkçenin Türk olmayan gençlerde kullanımının simgesel değerini ve edinilmesinin sebeplerini, araştırdıkları gruba odaklanarak tartışıyorlar. Araştırmaya katılan gençler için Türkçenin özel bir kültürel anlamı olduğu görülüyor, Türkçe kullanmakla yaşadıkları toplumda kendilerine bir kimlik ediniyorlar. Bununla ilgili üç boyut önem taşıyor: Türklere yakınlık, kentsel gençlik kültürü ve dışlanmışlık. Araştırmaya katılanlarla yapılan söyleşiler, gençlerin kendi aralarında ve arkadaşlarıyla konuşurken bizzat yaptıkları bant kayıtları ve etnografik gözlem metoduyla, her gencin bu üç boyutlu uzamdaki yerleri saptanıyor. Sonuçlar, sayfa 38'de bir grafik halinde veriliyor. 'Türklere yakınlık' boyutuna gelince, araştırmaya katılanların genelde Türklere karşı nötrden çok olumluya giden tutumlar sergilediği görülüyor. Bunun bir tek istisnası Türklere hayli olumsuz bakan, fakat yine de Türkçe bilen ve kullanan Cape Verdeli bir genç. On iki genç için Türkçe kullanımı toplumdan dışlanmışlık kültürüne (Außenseiterkultur) bir yakınlık simgesi, dokuz genç için bir kentsel gençlik kültürü simgesidir. Birkaç kişinin Türkçe kullanımının sebebi ise simgesel olmaktan çok işlevseldir. s. 48-86'ya kadar araştırmaya katılanların bu üç boyutlu çerçevedeki yerleri, farklı sebepleriyle birlikte tartışılıyor. s. 69'da yazarlar ikinci bölümün sonucu olarak Türkçe kullanımının, yalnızca bir Türklere

* Nur ca. 7 % der Kinder beherrschten beide Sprachen nur unzureichend

yakınlık duygusundan kaynaklanmadığını, bunun yanı sıra kentsel genç kültürü ve dışlanmışlık boyutlarının da rol oynadığını vurguluyorlar.

‘Hangi Türkçe?’ (Welches Türkisch?) başlıklı üçüncü bölüm, gençlerin kullandıkları dil yeterliliğinin seviyesini araştırıyor.

Haklı olarak Dirim/Auer bu bölümün giriş kısmında (3.1. Vorbemerkungen), araştırılan gençlerin dil yeterliliğinin doğal olarak Türkiye’de konuşulan okumuş insanların ölçünlü dilinin seviyesine ulaşamadığını belirtiyorlar. Buna karşın dili gündelik hayatlarında ve bu hayatı sürdürmeye yetecek şekilde öğrendiklerini ekliyorlar. (Bu çok önemli gerçeği keşke Almanya’da büyüyen Türk çocukların Türkçesini araştırarak bazı araştırmalar da dikkate alsaydı!)

Sergilenen dil seviyesiyle ilgili olarak, topladıkları malzeme sınırlı olduğu için gençlerin dil hakimiyetini tam olarak göstermediğini ve gençlerin edilgen hakimiyetlerinin etken hakimiyetlerinden daha yüksek olduğunu vurguluyorlar.

Bölümün kalan kısımları Türkçenin hangi öğelerinin öğrenildiğine (s. 74-100), hangi hataların yapıldığına (s. 101-107), katılanların Türkçeyi ne kadar kullandığına (s. 108-132) ve sonuçlara (132-133) adanmış. Bu ilk iki kısımda iki araştırmacının Türkçe gramer bilgilerinin maalesef yetersiz olduğunu görüyoruz. Buna ilişkin çok sayıda hatanın sadece çok vahim olan bazıları şunlardır:

S. 78’de iki kızın sohbetinin transkripsiyonu verilir. Türk olmayan kız hem Zeytinburnu hem de Zeytinburunlu sözcüklerini kullanır. Yazarlar, koca bir sayfa tartışma sonunda, gramer kurallarına uygun şeklin Zeytinburnulu olduğunu iddia ederler. Yaptıkları açıklamalardan, sorunun +II ekiyle ilgili gramer kurallarını tam olarak bilmemek mi yoksa sadece ne demek istediklerini ifade edememek mi olduğu anlaşılıyor. Çünkü gramer kurallarına göre +II eki bir tamlamaya eklenirken iyelik ekinin yerine eklenir, örneğin güneş gözlüğü ve güneş gözlüğü değil güneş gözlüklü vb. (bkz. Lewis: 1985: 234; van Schaaik 2002: 69 ve 84-94; Ersen-Rasch 2001: 33). Böylece Zeytinburunlu şekli gramer bakımından doğrudur (ve aslında anadili Türkçe olmayan bu kızın, sözcüğü bu şekilde kullanması ilginçtir). Fakat Zeytinburnu yer adı olarak sabitleşmiştir ve Zeytinburnulu şeklindeki kullanım, gramer kurallarına aykırı olarak, yaygınlaşmaktadır. Yazarlar bu tartışma sırasında ortaya büyükburunlu sözcüğünü atarlar, anlamını da kibirli (hochnäsigtig) olarak verirler. Oysa, kibirli anlamına gelen deyim, burnu büyük’tür; lakin bir kişi ya da bir nesne sözcük anlamına büyük burunlu olabilir (ve dolayısıyla tek sözcük olmadığı için bitişik yazılmaz). Aynı yapıyı, sözcük türeme başlığı altında (3.2.10. Wortbildung, s. 92) bir kez daha tartışır. Burada ‘kurallara göre doğru türemiş fakat ölçünlü dile göre yanlış olan oralılık ismi Zeytinburun+lu’ gibi şaşırtıcı bir ifade kullanırlar. Yazarlar bu olguya sesbilimsel değil biçimbilimsel kurallara açısından baksalardı bu hataya düşmezlerdi.

Kişiye gönderim kısmında ve genelde fiil çekimiyle ilgili yazdıklarında ekfiil, kişi ekleri ve iyelik eklerini tam olarak birbirinden ayıramadıkları ortaya çıkıyor; örneğin s. 81'de taş pide+n ifadesini doğru olarak tercüme ettikleri halde (dein steinhartes Fladenbrot) isim + 2. tekil kişi eki diye çözümlemişlerdir.

S. 91'de emir kipine ilişkin olarak 'Emir kipi, verilerimizde hemen hemen her zaman sözcük sonu /A/ ile pekiştirilmiş 2. tekil kişi ekiyle de işaretlenebilir; böylece pekiştirilmiş bir emir eki -sAnA farz edilebilir' (Der Imperativ kann auch durch das Suffix der 2. Ps. Sg. markiert werden, das in unseren-Daten fast immer durch auslautendes /A/ verstärkt ist, so dass sich ein verstärkendes Imperativsuffix -sAnA ansetzen lässt) ifadesi yer alır. Bu ifade ve s. 95'teki örnek 44 ile ilgili çözümlemeyen, yazarların şart ekinde bihaber olduklarını, daha da vahimi hiçbir gramer kitabına bakmadıklarını anlıyoruz. Oysa kaynakçalarında yer alan Lewis'in Turkish Grammar kitabında bu şekil açıklanır (s. 271-272). Bir de 'hemen hemen her zaman pekiştirici /A/ kullanılıyor' dediklerine göre, buradan kullanılmadığı zamanların da olduğu sonucu ortaya çıkıyor. Böyle örnekler gerçekten varsa verilerinde asıl ilginç olanı onlar olurdu ve okur böyle bir örnek görmek isterdi.

Yazarlar, s. 93'te sözcük türeme kısmında *manyaklaştın* sözcüğünü çözüm-lerken +laş ekini isimden sıfat türeten ek olarak tarif etmişlerdir. Bu besbelli ki Almanca tercümelerinden kaynaklanan bir çözümleme (bist du doof?) olup Türkçeye hiç bir ilgisi yoktur. Bu hataya düşerken bir sıfattan sonra nasıl bir aspekt-zaman eki gelebildiğini herhalde ya kendilerine hiç sormadılar ya da ekfiili ve fiile gelen ekleri birbirinden ayıramadılar.

Son olarak s. 95'teki 44b örneğine değinelim. Örnek aynen şöyle: *elimde olsaydı seni öldürürdüm* ('wenn ich es könnte, würde ich dich umbringen!'), Maike 1, A, 24.7)

Bu örneği parçacıklar (Partikeln) üzerinde durdukları kısımda vermişler ve böylece kalın olarak işaretlenmiş +de ekini parçacık olarak algılamışlardır. Aksi takdirde bu örneğin burada verilmesi zaten anlamsız olurdu. Tercüme-yi biraz daha Türkçeye yakın yapsaydılar, belki bu ekin bulunma hali eki olduğunu fark ederlerdi. Dahası, çözümlemeye bir de şöyle demektedirler: '... örnekte iki geçmiş zamanla işaretlenmiş cümlelerin arasındaki basit kopukluk şart olarak yorumlanır.' Bu ifadede yine şart ekinde bihaber olduklarını ve geçmiş zaman eki ile geçmiş zaman ekfiilini birbirinden ayıramadıklarını görüyoruz.

Bu kadarla yetinmek istiyorum; fakat kitapta buna benzer çok sayıda çözümleme yer alıyor. Bir de bence yazarların bazı şekillerle ilgili olarak -genelde dipnotlarda- kullandıkları 'ağızsal', 'ölçün dışı konuşma diline ait', 'sosyolekte' ya da 'gençlik diline ait' gibi nitelemeler de çok problemli.

Kalan kısımda gençlerin kullanım çokluğu bakımından ve belki de dil hakimiyeti bakımından üç gruba ayrıldıklarını tespit ettiklerini yazarlar: Azami, karışık ve asgari kullanılanlar. Azami kullanım grubundaki gençler Türkçeyi hemen hemen tek dilli Türk gençleri kadar kullanırlar. Bunların arasında Daniel adlı, Türklere ve Türk kültürüne kendi dediklerine göre hiç olumlu bakmayan bir gencin de yer alması hayli şaşırtıcıdır. Araştırmaya katılan gençlerden yedisinin Türkçe hakimiyeti yüksek, fakat iki dilli karışık bir üslupları var. Asgari kullanım grubundaki gençlerin dil hakimiyeti düşüktür; Almancalarına sadece bazı Türkçe deyimler ve tek Türk sözcükler karıştırmaktadırlar.

Sonuçta yazarların bu üçüncü bölüme ait olarak sergiledikleri örneklerin son derece ilginç oluşunu, fakat çözümlemelerde çok sayıda hata yaptıklarını -ve bazı hataların çok vahim olduğunu- söylemek gerekir. Bu hataları da bir Türkçe uzmanına danışsalar ya da en azından bazı gramer kitaplarına -ki zaten kaynakçaya göre bir tek Lewis'in gramerini ve bunu da yukarıdaki örneklerden görüldüğü gibi çok yüzeysel bir şekilde kullanmışlar- baksalardı, giderebilirlerdi.

Araştırmaya katılan gençlerin tümü hiç kurs görmeden Türkçe öğrenmişler. Dördüncü bölümde (s. 135-151) yazarlar gençlerin dil öğrenimine ne zaman başladıklarını ve bazılarının da hangi stratejiler yardımıyla ilerlediklerini betimlerler. Verilen bilgilere göre gençlerin bazıları hatırlayamadıkları kadar erken, bazıları ergenlik çağında başlamışlar Türkçe öğrenmeye. Tümü de arkadaş ya da komşuların yardımıyla dil ediniminde ilerlemişler. Uyguladıkları edinim stratejilerinde sözcük ezberlemek çok önemli bir rol oynamıyorsa da (s. 140), deyim ve şarkı sözleri ezberlemelerinin buna benzer bir işlevi olduğunu varsayabiliriz.

Beşinci bölümde Türkçenin söylem içinde nasıl kullanıldığı ele alınıyor. Yazarlara göre dilsel yeterliliğini ya da yetersizliğini iletişimde göstermek iki dilliliğin önemli bir unsurudur (s. 152); dilsel yeterliliğin bir parçası ise iki dilli ortamda toplumsal kullanım kurallarını bilmektir. Araştırmaya katılan gençler Türkçeyi çoğu zaman Almancayla dönüşümlü konuşurlar. Böylece bir "iki dilli tarz" oluşmuştur. Yazarlar burada iki dilli kullanımı betimlemek için (s. 158) iki ayrı terim kullanırlar. Onlara göre iki dilli kullanım işlevsel ise kod değiştirme (Code-Switching), karma bir konuşma tarzında ise kod karıştırma (Code-Mixing) söz konusudur. İki dilli kullanımın işlevi de gencin kendine vermek istediği kimlikle ilgilidir. S. 159-191'e kadar yazarlar kod değiştirme-nin çeşitli işlevlerini örneklerle açıklarlar. Bunların arasında 'Türkçede sözlü türler' (Türkische mündliche Gattungen) kısmında arabesk dedikleri üsluba örnek olarak s. 182-184'te yer alan sohbette, aslında sadece bir Türk kızının ağırlıklı olarak konuştuğunu, bütün 'arabesk' sözlerin ondan kaynaklandığını, 'sohbet'e katılan diğer kızlardan birinin sadece bir tek kelime ettiğini (s. 183

und / 've'), öbürünün ise Türk kızın arabesk sözlerine daima karşı çıktığı ya da sorguladığını, bazen de arkadaşının dedikleriyle pek bağlantılı olmadan konuştuğunu görüyoruz. Almanya'da Türkçe-Almanca iki dilli kullanımdan bir arabesk üslubu varsa da bu sohbet bunun iyi bir örneği değildir bence.

S. 192-200 arasında kod karıştırmayı örnekleriyle açıklarlar. Bölümün sonuç sözlerinde Türk olmayan gençlerin iki dilli kullanımdaki kod değiştirme ve kod karışırtmalarının Türk olanlarınkinden farklı olmadığını tespit ettiklerini vurgularlar.

Altıncı bölüm araştırmaya katılanların ve Türk arkadaşlarının Almancalarıyla ilgilidir. Yazarlar Almanya'daki Türk gençlerinin kullandıkları ve Almancanın bir etnolekti (etnik ağız) olarak tanımlanan dil türünün sesbilimsel, şekilbilimsel ve sözdizimsel özelliklerini kısaca anlattıktan sonra araştırmaya katılan gençlerin Almancasıyla ilgili bulgularını sıralarlar: Gençlerin çoğu Türk gençlerinin kullandıkları etnolekte -tüm özellikleriyle olmasa da- benzeyen bir şekilde Almanca konuşurlar. Bunu gündelik hayatlarında çok fazla Türkçe kullanmayan ya da bilmeyen gençler de yaparlar. Bu ilginç durumu açıklamak için, araştırmaya katılanlar arasında çok sayıda Alman olmayan gencin de bulunduğu ve bunların bir etnolekt kullanmalarının doğal olduğu öne sürülemez, çünkü Alman gençlerin ve hatta lisede okuyan Almanların da aynı etnolekti kullandıkları bu araştırmada gözlenmiştir. Bu tabii ki bütün bu gençlerin ölçünlü Almanca bilmedikleri anlamına gelmez. Hem Türkçeyi, hem Almanca etnolekti, hem de Almancayı durumuna ve karşısındakine göre kullanırlar. Yazarlara göre bu etnolekt, biraz değişik bir şekilde bazı mizahçılar tarafından da kullanıldığı için, medya yoluyla, Türklerle temasları olmayan Alman gençleri arasında da yayılmaktadır.

Yedinci bölümde Türkçenin değeri ve prestijinin Almanya'da son 15 yıl içinde değiştiği ve böylece bütün beklentilere rağmen yok olmadığı ve böyle bir tehlike de olmadığı hatta Türk olmayanlar tarafından da kullanıldığı vurgulanmaktadır. Türk olmayanlar da dili, bir iletişim kurma gereğinin yanında bir kimlik seçiminin aracı olarak kullanmaktadırlar. Türkçe kullanmak, Türklerle ya da genel olarak yabancılara yakınlık duygusunun veya bir kentsel genç kültürüne mensup olmanın ya da bir toplum dışı gruba mensup olmanın simgesi olabilir. Yazarlar, ulaştıkları sonuçların toplumun giderek çok dilli olacağını kanıtladığı görüşündedirler. Bu çok dilliliğin okul başarısını olumlu mu olumsuz mu etkilediği, PISA (Programme for International Student Assessment) öğrenci değerlendirme sonuçları Almanya'da iyi çıkmayınca yoğun olarak tartışılmaya başladı. Yazarlar bu tartışmadaki problemleri s. 230-232'de özetlerler.

Kitap ilginç ve önemli bir konuyu toplumdilbilimsel açıdan araştırmaktadır. Türkçenin Almanya'da hem varlığını sürdürdüğünü hem de toplumda Türk

olmayanlarca da kullanılmaya başlandığını, bunda dilin sadece iletişim aracı olmaktan başka işlevlerinin de rol oynadığını göstermektedir. Ayrıca, kurs görmeyenlerin dili nasıl öğrendiklerine dair de bilgi veriyor ve gençlerin arasında iki dilli özel bir üslubun geliştiğini ispatlıyor. Dolayısıyla kitap, Almanya'daki Türkçeyi ve genelde iki ya da çok dilliliği araştıran herkes için önemli ve değerli bir kitap. Öte yandan, yazarların konuları aslen Türkçenin kuralları olmayıp Türkçenin kullanımı olsa da ve her iki araştırmacı aslen Türkçe değil Almanca uzmanı olsalar da, üçüncü bölümdeki çözümlemelerin bu kadar çok hata içermesi düşündürücüdür.

Kaynakça:

- Ersen-Rasch, Margarete I. 2001: *Türkische Grammatik für Anfänger und Fortgeschrittene*. Ismaning: Max Hueber Verlag.
- Lewis, Geoffrey L. 1985: *Turkish Grammar*. Oxford: Clarendon Press.
- Schaaik, Gerjan van 2002: *The noun in Turkish: Its argument structure and the compounding straitjacket*. (Turcologica 49). Wiesbaden: Harrassowitz.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, yayın kurulu tarafından belirlenecek kütüphanelere, uluslararası endeks kurumlarına ve abonelere yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

bilig, Türk dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk dünyasıyla ilgili olarak, uluslar arası düzeyde yapılan bilimsel çalışmalarını kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimlerle ilgili konular başta olmak üzere, Türk dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda, alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale veya daha önce yayımlanmış çalışmalarını değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk dünyasıyla ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin bilig'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarınıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Yazarlar, hakem ve yayım kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayım kabul edilmeyen yazıların, istek hâlinde bir nüshası yazarlarına iade edilir.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığına devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayıma kabul edilen yazılar için, yazarı ve hakemlerine yayın tarihinden itibaren bir ay içinde telif / inceleme ücreti ödenir. Ücret miktarı, her yıl başında yayın kurulunun önerisi üzerine yönetim kurulunca belirlenir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde yayın kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

- 1. Başlık:** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve koyu karakterli harflerle yazılmalıdır.
- 2. Yazar ad(lar)ı ve adresi:** Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve elmek (e-mail) adresi belirtilmelidir.
- 3. Özet:** Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 3, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler, gönderilemediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.
- 4. Ana Metin:** A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile, 10 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimayı geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Alıntılar eğik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla yazılmalıdır.
- 5. Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük

harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

6. Şekiller ve Çizelgeler: Şekiller, küçültmede ve basımda sorun yaratmamak için siyah mürekkep ile düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydın ve beyaz kağıda çizilmelidir. Her şekil ayrı bir sayfada olmalıdır. Şekiller numaralandırılmalı ve her şeklin altına başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır.

Çizelgeler de şekiller gibi, numaralandırılmalı ve her çizelgenin üstüne başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır. Şekil ve çizelgelerin başlıkları, kısa ve öz olarak seçilmeli ve her kelimenin ilk harfi büyük, diğerleri küçük harflerle yazılmalıdır. Gerekli durumlarda açıklayıcı dipnot veya kısaltmalara şekil ve çizelgelerin hemen altında yer verilmelidir.

7. Resimler: Parlak, sert (yüksek kontrastlı) fotoğraf kâğıdına basılmalıdır. Ayrıca şekiller için verilen kurallara uyulmalıdır. Özel koşullarda renkli resim baskısı yapılabilir.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı aşmamalıdır. Teknik imkânı sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkânı olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. Kaynak Verme: Dipnotlar, sadece açıklama için kullanılmalı ve açıklamalar da metnin sonunda verilmelidir. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

(Köksoy 2000); (Köksoy 2000: 15)

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın adı vd. yazılmalıdır: (İsen vd. 2002)

Kaynaklar kısmında ise diğer yazarlar da belirtilmelidir. Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

“Tanpınar (1976:131), bu konuda”

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

“Köprülü (1926)” (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka tarih belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

<http://www.tdk.gov.tr/bilterim> (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olduğu takdirde yayımlanış tarihine göre sıralanacak; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilecektir:

KÖKSOY, Mümin (2000), *Türk Yükseköğretiminde Yabancı Dille Eğitim, Bilimlik Dergiler ve Türkçemiz*, Ankara: Bilig Yay.

TİMURTAŞ, F.Kadri (1951), “Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri”, *İÜ, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV (3) : 189-213.

SHAW, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. M.Harmancı), İstanbul: Sermet Matb.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere üç nüsha olarak, disketiyle birlikte bilig adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapılarak disketi ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilir.

Yazışma Adresi

bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30

06430 Bahçelievler/ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 215 22 06

Fax: (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr

bilig

Journal of Social Sciences of the Turkish World

©Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to the subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion about the scientific studies on the international level concerning Turkish World.

The articles firstly related to social sciences subjects and dealing with the historical and current issues and problems and suggesting solutions for the Turkish World are published in *bilig*.

An article sent to *bilig* should be an original article which contribute knowledge and scientific information to its field or a study that bring forth new views and perspectives on previously written scholarly works. Articles introducing works and personalities, announcing new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if stated so beforehand.

Evaluation of Articles

The articles forwarded to *bilig* are first studied by the Editorial Board in terms of the journal's principles those found acceptable are sent to two referees who are well-known for their works in that field. Names of the referees are confidential and referee reports are safe-kept for five years. In case one referee report is negative and the other is favorable, the article may be sent to a third referee for re-evaluation. The authors of the articles are to consider the criticisms, suggestions and corrections of the referees and editorial board. If they disagree, they are entitled to counterpresent their views and justifications. Only the original copy of the unaccepted articles may be returned upon request.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility for the published articles belongs to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted during full reference to the articles.

Payments to the authors and referees for their contributions are made within one month after publication. The amounts of payments are determined by the Editorial Board subject to the approval by the Board of Trustees.

The Language of the Journal

Turkiye Turkish is the Language of the journal. Articles presented in English or other Turkish dialects may be published not exceeding one third of an issue. Articles submitted in Turkish dialects may be published after they are translated into Türkiye Turkish upon the decision of the Editorial Board if necessary.

Writing Rules

In general the following are to be observed in writing the articles for bilig:

1. **Title of the Article:** Title should be in suitable for the content and the one that expresses it best, and should be bold letters.
2. **Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are in capital letters and bold, addresses in normal italic letters; institution the author works at, contact and e-mail addresses should be specified.
3. **Abstract:** In the beginning of the article there should be an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the abstract body there should be key words, minimum 3 and maximum 8 words. At the end of the article there should titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be attached by the journal.
4. **Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 3 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.
5. **Section Headings:** Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings can be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendixes) should be in capital letters; interval and sub-headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).
6. **Figures and Tables:** Figures should be drawn on tracing or white paper in ink so as not to cause problems in printing or reducing in size. Each figure should be on a separate page. Figures should be numbered with a caption of the title in Turkish first and English below it.

Tables should also be numbered and have the title in Turkish first and English below it. The titles of the figures and tables should be clear and concise, and the first letters of each word should be capitalized. When necessary footnotes and acronyms should be below the captions.
7. **Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Rules for figures and tables are applied for pictures as well. In special cases color pictures may be printed.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages. Authors having the necessary technical facilities may themselves insert the related figures, drawings and pictures into text. Those without any technical facilities will leave the proportional sizes of empty space for pictures within the text numbering them.

8. Stating the Source: Endnotes should be only for explanation and explanations should be at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follows:

(Köksoy 2000); (Köksoy 2000: 15)

When sources with several authors are mentioned, the name of first author is written and for others (et. al) is added.

(İsen et al. 2002)

Full reference including all the names of authors should be given in the list of references. If there is name of the referred authors within the text then only the publication date should be written:

“Tanpınar (1976:131) on this issue”

In the sources and manuscripts with no publication date only the name of author; in encyclopedias and other sources without authors only the name of the source should be written

In the secondary sources quoted original source should also be pointed:

“Köprülü (1926)” (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s), the date(s) and moreover should be stated in the references.

<http://www.tdk.gov.tr/bilterim> (15.12.2002)

9. References: Should be at the end of the text in the alphabetic order as shown in the example below. If there are more than one source of an author then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will shown as (1980a, 1980b):

KÖKSOY, Mümin (2000), *Türk Yükseköğretiminde Yabancı Dille Eğitim, Bilimlik Dergiler ve Türkçemiz*, Ankara: Bilig Yay.

TİMURTAŞ, F.Kadri (1951), “Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri”, İÜ, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV (3) : 189-213.

SHAW, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. M.Harmancı), İstanbul: Sermet Matb.

How to Forward the Articles

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies, one original and two photocopied forms with a floppy disk to bilig to the address given below. The last corrected fair copies in diskettes and original figures are to reach bilig within not later than one month. Minor editing may be done by the editorial board.

Correspondence Address

bilig Dergisi

Taşkent Caddesi, 10. Sok. Nu: 30

06430 Bahçelievler - ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 215 22 06

Fax: (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr